

ԱՐԳԱՄ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

ԱԳՈՒԼԻՍ

Ա Գ Ո Ւ Լ Ի Ս

ՅԻՄՆԱԿԱՆ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ

Ա Գ ՈՒ Լ Ն Ս Գ Ի Ս

ԵՐԵՎԱՆ 1984

«ԱՅԱՍՏԱՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ЕРЕВАН 1984

Издательство «АЙ АСТАН»

АРГАМ АЙВАЗЯН

А Г У Л И С .
ИСТОРИКО—КУЛЬТУРНЫЕ
ПАМЯТНИКИ

ԱՐԳԱՄ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

2056

Ա Գ Ո Ւ Լ Ի Ս .
ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ

Գրախոսներ՝ ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Լ. ԽԱՉԻԿՅԱՆ,
Հարսարականության թեկնածու Մ. ՀԱՍՐԸԹՅԱՆ

Այվալյան Ա. Ա.

Ա 551 Ազուլիս: Պատմամշակութային հուշարձաններ / Պատ. խմբ. Մ. Մ. Հասարակության: — Եր.: Հայաստան, 1984, 224 էջ, 24 թ. նկ.:

Աշխատության մեջ ներկայացվում և արժեքավորվում են միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր Ազուլիս քաղաքի պատմական անցյալն ու մշակութային կյանքը, պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները: Գրքում առաջին անգամ շրջանառության մեջ են դրվում Ազուլիսի հուշարձանների որմերին ու տապանաքարերին բանդակված վիմագրական ժառանգությունը՝ 648 արձանագրություն, որոնք ստույգ ու կարևոր աղբյուր են Ազուլիսի և միջնադարյան Հայաստանի պատմության ու մշակույթի, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, լեզվի և այլ բնագավառների ուսումնասիրման գործում:

Նախատեսված է հայ ժողովրդի պատմությանը ու մշակույթով հետաքրքրվող ընթերցող լայն շրջանների համար:

Ա 0501 006000 պատվեր
701 (01) 83

ԳՄԻ 63.3(2 <) +85.113 (2 <) 1
9 (43) 1+72Ար1

АЙВАЗЯН АРГАМ АРАРАТОВИЧ
АГУЛИС — Историко-культурные памятники
(На армянском языке)
Издательство «Айастан»
Ереван 1984

© Հայկական ՍՍՀ միևնույնիստ խորհրդին առընթեր պատմության և կուլտուրայի
հուշարձանների պահպանման ու օգտագործման վարչություն, 1984

Մ Ո Ւ Տ Ք

Հին է հայոց Գողթան լեռնաշխարհը, հազարամյակներից էլ էին: Մարդկային միաքը դժվարանում է մտաբերել հազարամյակների ափերի մեջ ապրած այդ լեռնաշխարհի տարիքը: Գարերի ներքո, արևի կիսիչ ճառագայթներից ու խելացնոր հողմերից պղնձացած ու ծեփացած Գողթնի լեռների գրկում հնուց ի վեր երկնել ու արարել են մեր նախնիները, շենացրել այդ լեռների փեշերին ու բարձունքներում ծվարած բնակատեղիները, ալվանդել հայ էրգն ու երաժշտությունը, բառն ու բանը:

Այդ լեռնաշխարհի վարչը Գողթնի գեղեցկուհին է, ոչ այնքան հեռու անցյալում բուն ու շննդալից քաղաքային կյանքով ապրած միջնադարյան Ազուլիսը:

Ազուլիս... Գողթնի ու գողթնեցու այս հիշարժան քաղաքի մասին պատմությունը բազմաթիվ ու բազմալեզու հուշ ու հիշատակներ է թողել: Բսկ Ազուլիսի գեղեցիկ կիրճը եին դարերից ծոց առած պանել ու մեղ է հասցրել ազուլիսեցու դժվարին ու մաքառումներով առիցուն կյանքի բազմաթիվ վկաներ ու հուշարձաններ: Հուշարձաններ, որոնք դարերի բովով անցել և պատմության ինաստուրջամբ շարադրում ու բարեբանում են Ազուլիսի անցած-գնացած դարերի բուն պատմական անցուդարձը, նրա բազմամյա մշակույթի պատմությունը:

Ազուլիսի վարպետների, գրի ու գրչության մշակների մտքի ու ձեռքի, ինչպես ու դարերի անցուդարձի շատ վկաներն այստեղ դաշվել-մնացել են որպես վանք ու եկեղեցի, գեղեցկատես ապարանք ու աղբյուր, քանդակ ու տապանաքար, յաւշքար ու ձեռագիր մապան, երգ ու երաժշտություն, հուշ ու պատգամ...

Եվ այդ կանգուն ու ալերակ վկայախոսների, նրանց բեկորների, գրչագիր մատյանների ու վիմագրերի, շաղ տված բազմաթիվ արժեքների համր, բայց խոտուն բարբառումներից է ծնվել այս գիրքը, որն Ազուլիսի բազմամյա մշակույթի համապարփակ ուսումնասիրման առաջին փորձն է:

Մ Ա Ս Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԱԳՈՒԼԻՍ ԳԱՂԱԳԻ
ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՆՑՅԱԼՆ
ՈՒ ՄԻՋՆԱԳԱՐՅԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

«Ո՞վ է մեզ տվել, եթե ոչ նրանք,
Փող ու թմբուկին խաղացող մատներ,
Լեռն ի վար վարճող եղնիկի ոտներ,
Եվ նավասարդյան թարմ առավոտներ,
Եվ առավոտներ վառ Վարդավառի,
Եվ ծուխ ծխանի՝ հայրենի կրակ,—
Ո՞վ է մեզ տվել, եթե ոչ նրանք՝
Վիպասանները Գողթան գավառի»:

(ԳԱՐՈՒՅՐ ՍԵՎԱԿ, Անդեյի գանգակառու,
Ղողանջ ցնծության)

Ն Ա Ռ Ա Գ Ի Տ Ե Լ Ի Ք

Պատմական Հայաստանի Նախնական-Նախիջևան աշխարհի տարածքում նստակեցությունը վկայվում է դեռևս նեոլիթյան շրջանից Իսկ քաղաքների առաջացումը այստեղ սկսվելու և վերջինից է դեռևս մ. թ. ա. II—I հազարամյակներում: Այդպիսի հնօրյա քաղաքներ ու բերդաքաղաքներ են եղել, օրինակ, Շարուրի դաշտի Արբա, Թագավորանիստ (Շահթախտ), Մարակերտ, Նախնականի դաշտում և նրա մերձակայքում՝ Նախնական, Ճսեուկ, Գողթում՝ Տրգրանական և այլ բերդերն ու բնակավայրերը: Իսկ վաղ և կարգացած միջնադարում այս պետական միավորման գավառներում առաջացել են մի շարք նոր՝ մեծ ու փոքր քաղաքներ, ուստաններ: Վերջիններիս առաջացումը սերտորեն կապված էր Հայաստանի ընդհանուր վերելքի, սոցիալ-տնտեսական հպրույթյան ու մշակույթի աստիճանական կարգացման ու օտար տիրապետություններից երկրի ազատագրման, անկախության ու ազատության համար մղվող պայքարի հետ: Այդօրինակ սլայնաններում են առաջացել վաղ միջնադարյան Երևան, Գիրան, Ագատ, Որդվար կարգացած և ուշ միջնադարյան Ջուղա, Ագուլիս, Շոռթ քաղաքներն ու գյուղաքաղաքները:

Վերը թվարկված բոլոր քաղաքներն ու բերդաքաղաքներն էլ, որպես կանոն, հիմնված են Նախիջևանի տարածքով անցնող հին աշխարհի կարևոր առևտրական ու արքունի մայրուղիների վրա կամ էլ նրանց հանգուցակետերում և գավառների հաբար ծառայել են վարչաքաղաքական, մշակութային կենտրոններ: Ահա այսպիսի մի ուշագրավ քաղաք ու մշակութային կենտրոն է եղել գինևեռ Գողթն գավառի միջնադարյան Ագուլիս քաղաքը:

Գողթն կամ Գողթան գավառի մեծահամբավ ու հինավուրց Ագուլիս քաղաքը հին Հայաստանի ամենահին և աչքի ընկնող բնակատեղիներից մեկն է, որի անցյալը լի է դաժան փորձություններով ու եղելություններով: Պատմության մեջ բազմիցս հիշատակվող այս քաղաքը տարածված է եղել այժմյան Նախիջևանի ԽՍՀ Օրդուբադի շրջանի Վերին և Ներքին Ագուլիս գյուղերի տարածքում՝ Որդվար կամ Որդուատ (այժմ՝ Օրդուբադ) քաղաքից 3—3,5 կմ դեպի արև-

մուտք: Հայոց երկրի բազմաթիվ բնակատեղիների նման Ագուլիսը ևս փռված է լեռներով շրջապատված և հյուսիսից հարավ ձգվող մի ընդարձակ ձորի մեջ:

Քաղաքը մի հիսաքանչ համայնապատկեր է ունեցել: Այն ուշագրավ է ոչ միայն իր բազմաթիվ միջնադարյան հուշարձաններով, այլև բնության գեղեցիկ տեսարաններով: 1—1,5 կմ լայնությամբ և ավելի քան 6—7 կմ երկարությամբ (Ստորին Ագուլիսը ևս), լեռնային կարկաչուն Ագուլիս գետակի ափերին, արևելքից ու արևմուտքից շրջապատված ժայռոտ, արևախանձ ու լեռի, բազմագույն քարածայրերի փեշերին դարեր շարունակ ձվարել-գոյատևել է հնարմատ Ագուլիսը: Այն որպես Գողթնի գլխավոր կենտրոն ու բնակատեղի հիշատակվում է դեռևս V դարից: Օրինակ, Մենարոյ Մաշտոցի վարքագիրը պատմիչ Կորյունը Մաշտոցի Գողթն կատարած այցելություններից մեկի մասին նշում է, որ նա իր աշակերտների հետ «գնաց, իջավ Գողթնի Ռոտաստակը, իր առաջվա դաստակերտը»¹: Այստեղ Ռոտաստակը նշանավոր լեվկաբան Հր. Աճառյանի ստուգաբանությամբ նշանակում է «գլխավոր քաղաք, գավառի կամ նահանգի մայրաքաղաքը», որն էլ հենց Ագուլիսն է:

Ագուլիսը գտնվել է աշխարհագրական մի միջավայրում, ուր պատմության ընթացքում տեղի են ունեցել քաղաքական ու մշակութային մի շարք կարևոր իրադարձություններ: Մեր պատմագիրների հաղորդումներից դատելով Ագուլիսը ունի վաղեմի հույություն, որը Գողթն գավառի կենտրոնը, նրա կրթական, մշակութային ու քաղաքական կյանքի, վաճառականության հիմնական օջախը լինելով, հայոց պատմության անցյալ դարերին տվել է բազմաթիվ ուրախ ու տխուր հիշատակներ: Ագուլիսի պատմական այդ փոթորկուն անցյալը, նրա հնությունն ապացուցող նյութական մշակույթի բազմաթիվ մնացորդները, ճարտարապետական հուշարձանները մինչև այժմ էլ կանգուն են, կիսակործան, ցիրուցան և իրապատում են այս հայաշատ քաղաքի անցյալը:

Այդտեղ՝ Գողթնի այդ հինավուրց բնակատեղում, V դարի պատմիչ Մովսես Խորենացու հաղորդած տվյալներով, գուսանները աննոռաց պահում էին իրենց նախնիների դյուցազնական ավանդությունները, բարեբանում ու գովերգում, առապելական չափանիշներով պատմում-նկարագրում էին հայոց հեթանոս աստվածներին ու թագավորներին, սերունդներին ավանդում նրանց քաջագործությունները: Իսկ ավանդությունը այս բնակատեղի հայկական կյանքը հասցնում է շրիեղեղին անմիջապես հաջորդած պատմաշրջանին: Ավանդապրուցյնե-

¹ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, աշխարհաբար թարգմանությունը ներածական ուսումնասիրությամբ, առաջարկում և ծանոթագրություններով՝ Մ. Աբելյանի, Եր., 1962, էջ 103:
² Հ. Աճառյան, Հայերեն արձանագրական բառարան, հատ. IV, Եր., 1979, էջ 146: Ռոտաստակ բառի բացատրությունը տես նաև Н. Мар, Мнимом географическое название Бротастан в Истории Агафангела («Записки вост. отд. ИМП, русск. арх. общества», том IX, 1894).

րից մեկի համաձայն շրիեղեղից հետո Նոյան գերդաստանը այգալույսը հենց այստեղ է դիմավորել, որտեղից էլ առաջացել է Ագուլիս-Ագուլիս անունը: Իսկ ըստ մեկ այլ ավանդության՝ «Ագուլիսներ, հայերեն այգի = caԻԵ և լիս = լույս = ԵՅԵԵ»: Գոյություն ունի ավանդություն այն մասին, որ Ադամն ու Եվան դրախտից արտաքսվելով մտածում էին, որ հավերժ տիրելու է մութ գիշեր: Սակայն երբ նրանք եկան այն վայրը, ուր այժմ գտնվում են Ագուլիսները, լույսը բացվեց և Ադամը բացականչեց. «Այգ—լույս = լուսաբաց, լույս»²:

Ավանդապրուցյներից մեկի բացատրությամբ էլ իբրև Թադևոս առաքյալը գիշերել է այդտեղ և առավոտյան արթնանալով ասել է ակնույս, որտեղից էլ մնացել է Ագուլիս անվանումը³: Հետաքրքիր է Ագուլիս անվան մեկնաբանությունը ագուլիսեցի Սողոմոնենց Սողոմոնի «Ըգուլեաց անունը» լեզնեղում, որը ըստ երևույթին տարածված է եղել նաև ագուլիսեցիների մեջ.

«Իբ օր ըջխարթում, ուսում չի կօ նել,
Չօկարը լուսը շօտ ըն սայրամ նել,
Ագգերի մաջին ակն ըն ընգեծ,
Չօկ անումն ալ նրուց ա կպեծ:

Ալանգեալ սարից մոյն լուս ա ակած.
Գինձակու գլիով ակած, եունց կահած
Ետով Գինդարու գիլիին ա կայնամ,
Կանչամ ըն «Ի՛կ, լո՛ւս».—սայմիշ չի նարամ:

Լուսը Գինդարուց նեխի ա, նեխի,
Արար աշխարիքը պտուտ ա գելիս,
Նուր քօռ ու փեշման ալ հիտ ա դառնամ,
Գելիս Գինդարու կրտարին կայնամ:

Չօկարը տիսնամ, շօտ ըն ըրխալիս,
Իւրաց ըջխարքին ըրայնակ տալիս,
Էխար գեօզ նիլամ. կանչամ ըն «Ի՛կ, լո՛ւս»,
Լուսը գելիս ա, մտնում «Իգուլիս»³:

Ըստ Ղ. Ալիշանի ստուգաբանության Ագուլիս անունը, որը տեղացիների (պրկերի) բարբառով կոչվել է Իգուլիս, Յուգուլիս, Ըգուլիս, Իգալիս, «պիտակօ-

² К. Ган, Опытъ объяснение Кавказскихъ географическихъ названий, Тифлис, 1909 с. 6.

³ Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1891, էջ 324:

³ «Չօկի ճրոյգը» (թերթ), Թիֆլիս, № 1, 1913, էջ 6:

րեն ստուգաբանն Ալեքս-իք, և է իսկ արդարև այգևետ»⁴: Նշված ավանդա-
կրույցների բացատրություններին հարկ է ավելացնել, որ Ազուլիսին տրված
«Ակն լույս», «Ազալույս», «Ալեքս-իք» և այլ անվանումները շատ բնական ու
հարավատ են: Այստեղ՝ քաղաքը շրջապատող մերկ ու արևախանձ Գինդարա,
Աղասար, Քամբու սար, Կոնգաշ, Խոս, Հուռի (Հորի) գլուխ, Այանգեալ, Կոճըղ-
նոց, Գինձակ և այլ լեռների գրկում իրոք որ այն այգիներով լիքը բնակատեղի է:
Իսկ Ազուլիսի այգաբացը աչքի է ընկնում շրջապատի լեռների մերկության
ֆոնի վրա:

XI դարում (1010 թ.) Սարգիս կաթողիկոսը քաղաքն անվանել է Արզուլիք⁵:
Արզուլիք է կոչել նաև XIII դ. պատմիչ Ստ. Օրբելյանը⁶: XIV—XVII դարերի բալ-
մաթիվ ձեռագրերում այն անվանվել է «գյուղաքաղաք» և «նայրաքաղաք»,
«վաճառաշահ քաղաք Ազուլիս»: XVII դ. Չաքարիա Ազուլեցին քաղաքը կոչել է
Ազուլիս, Արզուլիս⁷: Ըստ Ա. Արասխանյանի բացատրության. «Ազուլիսը (Աե-
րին Ազուլիս) հավաքական անուն է բուն Ազուլիսի և նորա հետ սերտ կպած
Վերինգետ (պոկերեն Վրըգիտ, ռուսերեն՝ Варагерты) գյուղը... Եվ գրաբար
լեզվում որպես նաև ռուսերենում Ազուլիսը—ռուսերեն՝ Акунисы և Акунисы
(սեռական՝ Ազուլեաց) հոգնակի է հասկացվում»: Ա. Արասխանյանը այնուհետև
անդրադառնալով Ազուլիս տեղանունը այգի-իք բառերից առաջացած լինելու
լեզվաբան Ս. Սարգսյանի բացատրությանը նշում է, որ «ավելի օգտակար կլինի
ասել, որ Ազուլիս տեղացի բարբառով կոչվում է Իզալիս (արտասաններ որպես
ֆրանսերեն Ս...), իսկ տեղի բնակիչը իզիլացի, ի տեղի՝ իզալիսացի=ազուլի-
սեցի»⁸:

Ակադեմիկոս Ս. Երեմյանի տեղեկությամբ Մ. Խորենացու պատմության մեջ
հիշատակվող Գողթն գավառի Ռակիողա ավան դաստակերտը, ուր Գողթնի և
Նախիջևանի մյուս դաստակերտների թվում Տիգրանը բնակեցնում է Ածախակի
սերունդներով⁹, հանդիսացել է Ազուլիսը: Այս կապակցությամբ նա նշել է.
«Ռակիողայ»-ն տեղադրելու համար հարկավոր է հիշել, որ հայերենի փոկերեն բար-
բառում Ազուլիսի ձորը կոչվում է «Ասկալուր», որ նշանակում է «Ռակե ձոր»,
մենք կարծում ենք, որ այժմյան «Ազուլիս» անունը պիտի առաջացած լինի
Oskiola-ից, ուստի այս վայրը տեղադրում ենք այժմյան Ազուլիսի տեղում»¹⁰: Եթե

ընդունելի համարենք այս տաղադրությունը, ապա կարելի է հավանական ելու-
կացության հանգել, որ վաղեմի Ռակիողա ավան դաստակերտը իր նախնական
անվանակոչումը պահպանել է մինչև VIII—IX դարերը, որից հետո այն վերան-
վանակոչվել է Արզուլիք, Արուլիս, Ազուլիս:

Ի միջի այլոց լեզվաբան Ա. Ղարիբջանը¹¹ հավանական է համարել, որ
Ազուլիսի ձորի «Ռակեձոր», «Oskiola»-ն կնշանակի Սակաձոր (սակերի բնա-
կատեղի): Իսկ Ն. Մառի կարծիքով մ. թ. ա. VIII—VII դդ. Ռուսաստանի հարա-
վային տափաստաններից Անդրկովկաս ու Հայաստան ներխուժած սկյութների
(սակերի) և տեղաբնիկ ցեղերի (ինա հայերի) միաձուլումից առաջացել են
փոկերը, նրանց բարբառը¹²: Մ. Արեղյանի բացատրությամբ. «Հին առապելու-
կան Գահակ անունը, ինչպես հայտնի է, դարձած է Չոհակ, սրանից է ծագում
Չոկ: Գողթն գավառի բնակիչների արդի Չոկ կոչումն, ուրեմն, ոչ այլ ինչ է,
եթև ոչ հին «պարսք Ածի-Իահակայ» կոչման սնացորդը...»¹³: Վերջերս Ս. Ունա-
յանը այն միտքն է հղացրել, որ «հայերը եկվոր մարերին (պարսկերեն. մար—
օձ) անվանեցին նրանց ասածն անունով՝ սոկ, որը Չոհակ (Ածախակ—Ա. Ա.)
անվան կրճատ ձևն է»¹⁴:

Այսպիսով, նկատելի է դառնում, որ վերը նշված կարծիքներով Ռակիողան,
Ռակեձորը քննվում է սակ և Չոհակ անվանումներից, որից էլ առաջացած են
համարում փոկ անվանումը: Հետնապես պետք է ենթադրել, որ այսքան հին ծա-
գումարանություն ունեցող փոկ անվանումը պետք է որ ինչ որ ձևով արձա-
նագրվեր կամ հիշատակվեր մեր պատմագրության և այլ աղբյուրներում: Այնինչ
այս հարցի վերաբերյալ պատմական աղբյուրները լռում են: Եվ միայն XVIII դ.
վերջերի աղբյուրներում հիշատակությունների ենք հանդիպում «փոկ» անվան
կամ նրա բարբառին: Ի միջի այլոց, ինչպես Ղ. Ալիշանն ու Ե. Լալայանն են
նկատել, այդ բարբառով խոսող վանգվածը բարբառով խոսել են միմիայն իրար
հետ, իսկ այլոց հետ՝ միշտ օգտագործել են պարզ հայերենը¹⁵: Այս փաստը խիստ
բնորոշ է նաև Ազուլիսի վիճական արձանագրությունների լեզվին: Եվ պատա-
հական չպետք է համարել այն հանգամանքը, որ Հրաչյա Աճառյանն ու
Ս. Սարգսյանը ժամանակին ուսումնասիրելով այդ բարբառը, այն անվանել են
Ազուլիսի և ոչ թե փոկի կամ փոկական բարբառ¹⁶:

⁴ Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1891, էջ 324:

⁵ Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 325:

⁶ Ստեփաննոսի Սրենեաց նախնկարոսի Գառնություն նահանգին Սիսական, Մոսկվա, 1861, էջ 227, 310:

⁷ Չաքարիա Ազուլեցու որագրությունը, Եր., 1938, էջ 5, 7, 110, 112:

⁸ Ա. Արասխանյան, «Ազուլեցոց բարբառը» գրքի (Ս. Սարգսյանի) մասին գրախոսա-
կան, «Մուրճ», Թիֆլիս, № 9, 1899, էջ 1072:

⁹ Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, Եր., 1961, էջ 132—133:

¹⁰ Ս. Երեմյան, Հայագետներ ըստ «Աշխարհացոյցի», Եր., 1963, էջ 74:

¹¹ Ա. Ղարիբջան, Հայոց լեզվի աստուծության ուսումնասիրության ներածություն, Եր., 1937, էջ 62:

¹² Н. Марр, Термин «скиф», Избранные работы, том 5, М.—Л., 1935, с. 22.

¹³ Մ. Արեղյան, Երկեր, Գ հատոր, Եր., 1968, էջ 62:

¹⁴ Ս. Ունառյան, Սյունիքը դիցարան, Եր., 1981, էջ 96: Տե՛ս նաև Հ. Առաքելյան, Հան-
րագիտական բառարան, Թիֆլիս, հատ., 1-ին, 1915, էջ 404:

¹⁵ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 324: Ե. Լալայան, Գողթն, էջ 28—29:

¹⁶ Հ. Աճառյան, Քննություն Ազուլիսի բարբառի, Եր., 1936: Ս. Սարգսյան, Ազուլեցոց
բարբառը, Մոսկվա, 1887:

Մեր ուսումնասիրություններով «գոկ» անվան ստուգաբանության վերը նշված բացատրությունները համոզիչ չեն: Մեր կարծիքով ավելի հավանական և ընդունելի պետք է համարել այն տեսակետը, որը ժամանակին առաջ էր քաշել Ք. Պատկանյանը¹⁷, նշելով, որ «գոկ» անվանումը առաջացել է այդ բարբառում այս, այդ, այն ցուցական դերանունները հոկ, ոկ, դոկ, նոկ ձևով օգտագործելուց: Եվ իրոք, Ագուլիսի բարբառում, որով խոսել են Ագուլիսը, Յղնա, Տանակերտ, Դիսար, Քաղաքիկ, Հանդամեջ գյուղերը, այդ դերանունները «գ» նախադիր օգտագործմամբ, որը բնորոշ է XVIII—XIX դարերի բարբառներին ու միջին հայերենին, ստացել է «գհոկ», «գոկ» անվանումը: Հանգամանք, որը XVIII—XIX դդ. աստիճանաբար արմատավորվեց և XIX դ. ճանապարհորդական ու ազգագրական ուսումնասիրություններում տեղ գտավ գոկ ու գոկական բարբառ անվանումները: Այս հանգամանքը պատմականության հիմքից փոքր է: Այն կրում է սուկ լեզվական տարրի ազդեցությունը. այնպես, ինչպես Կ. Պոսի բարբառում հոս բառի հաճախակի օգտագործումից պոլսեցիներին անվանել են «հոսհոսներ», մեր օրերում Երևանի բարբառում, հայրենադարձներին, եղբայր բառը աղբար ձևով օգտագործելու պատճառով «աղբարներ» և այլն:

Եռնային հատուկ բնակչության պայմաններ ունեցող Ագուլիսը հնուց կազմավորվել ու վարձացել է իր դարաշրջանի հառնար բավականին բարձր քաղաքաշինական մշակույթով: Քաղաքը գտնվելով հին Հայաստանի գլխավոր առևտրական ճանապարհներից մեկի վրա, հայ ժողովրդի պետականության կազմավորման և վարձացման շրջանից և ապա վաղ միջնադարում սոցիալ-քաղաքական ու տնտեսական տեսակետից հանդես է բերել ավելի որոշակի կողմեր: Ի բնուստ լինելով մշակութային օջախ, այդտեղ բավաթիվ արհեստների հետ միաժամանակ արագորեն վարձացել է նաև առևտուրը: X—XIII դարերում ֆեոդալական Հայաստանի մյուս քաղաքների (Անի, Կարս, Խլաթ, Խարբերդ և այլն) վարձացման ու ծաղկման հետ միասին մեծ առաջիադասում է ապրել նաև Ագուլիսը, որը հաստն միջնադարում Հայաստանի վարձացած և աչքի ընկնող քաղաքներից մեկն էր և բավաթիվ առևտրական կապերի մեջ էր Ռուսաստանի ու Եվրոպայի քաղաքների հետ:

Ագուլիսի պատմաճարտարապետական, հնագիտական հուշարձանների, նրա տարածական-հատակագծման, քաղաքաշինության հարցերի ուսումնասիրությունը ապացուցում է, որ Ագուլիսը միջնադարյան Հայաստանի մյուս քաղաքների նման ունեցել է հատակագծային եռանաս կազմություն: Քաղաքը տեղադրված լինելով ապառաժ լեռնաշղթաներով երկու կողմից շրջապատված ձև-

¹⁷ К. Патканов, Исследование о диалектах армянского языка. Филологический опыт, СПб., 1869, с. 55: Ագուլիսի բարբառի ուսումնասիրությունը և այդ բարբառով մի շարք առակներ ու այլ նյութերը տե՛ս նույն տեղում, էջ 27—55:

յում, նրա անենավերին մասում, որը XVI դ. հայտնի է Վերին Գետ անունով, ուր ձորի ժայռաշղթաները իրար են մտնեցել, տեղադրված է եղել քաղաքի միջնաբերդը: Միջնաբերդից ներքև տարածված են եղել քաղաքի երկրորդ և երրորդ մասերը, որոնցից առաջինը միջնադարյան քաղաքաշինության մեջ սովորաբար անվանվել է շահաստան, իսկ երկրորդը՝ արվարձանային մաս: Ագուլիսի շահաստանում, որն այժմյան Վերին Ագուլիսն է, տեղադրված են եղել քաղաքի վարչաքաղաքական, հասարակական, պաշտամունքային, առևտրական, արհեսավորական շինությունների ու բնակելի ապարանքների մեծագույն մասը: Քաղաքի երրորդ մասը՝ արվարձանայինը, տարածված է եղել այժմյան Ստորին Ագուլիս կամ Ագուլյաց Դաշտ գյուղի տարածքում, որտեղ մինչև այժմ էլ տեսանելի են քաղաքը պաշտպանող սարիսյակների, ամրոցների ավերակներն ու հետքերը: Ի միջի այլոց Դաշտը կամ Ագուլիսի բարբառով Դեշտը ձեռագրական և պատմական աղբյուրներում երևան է գալիս XVII դարի կեսերից և մեծամասամբ անվանվել է Ագուլյաց Դաշտ: Օրինակ, 1590 թ. այդտեղի ս. Ստեփանոս կամ Երևք խորանի նկեղեցում գրչագրված մի Հայաստավորքի հիշատակարանը վկայում է, որ այն գրչագրվել է. «ի գիւղն որ կոչի Ագուլեաց Դաշտ», իսկ մեկ այլ հիշատակարանը վկայում է, որ ձեռագիրը գրչագրվել է. «ի Դաշտ կոչեցեալ»¹⁸: Ըստ իս Դաշտ անունը ծագել է տեղի հարթ, դաշտի նմանվող վայրի անվանումից, ուր գտնվել են Ագուլիսի վաղեմի արվարձանային թաղամասերը: Դաշտի կամ այժմյան Ստորին Ագուլիսի տարածքը, որը գտնվում է Ագուլիսի ձորաբերանի լայն հարթավայրում, բուն Ագուլիսի համեմատությամբ իրոք որ դաշտի է նմանվում: Ըստ Ե. Լալայանի ևս Դաշտ անվանումը «տեղի դիրքով Դաշտ է կոչուել»¹⁹, որը ձորի վերին և ներքին մասերում պարիսպներ ու դարպասներ է ունեցել, որոնք ամեն երեկո փակվել են²⁰:

Ագուլիսի Դաշտ գյուղը. «1820—1825 թթ. հայերը գնեցին Պարսից թագաժառանգ Աբաս Միրզայից և Ստորին կամ Ներքին Ագուլիս անուանեցին... 1254 բնակիչ ունի, բոլորն էլ հայ»²¹: Ա. Արասխանյանը իրավացիորեն ժամանակին նկատել է, որ «ցանկալի է, որ նա կոչվի Ստորին-Ագուլիս կամ ավելի լավ՝ Դաշտ-Ագուլիս: Ներքին = внутренний և ոչ՝ нижний, որի համար ժողովրդական բանն է ներքևի, բայց ոչ ներքին... Բայց քանի որ տեղացիք Ստորին-Ագուլիսը Դաշտ (Դեշտ) են անվանում և Դաշտ անունով նա հայտնի է վերջին

¹⁸ Մ. Սմբատյան, Նկարագիր սուրբ Կարապետի վանից Երևնակայ եւ շրջակայից նորա, Տիֆլիս, 1904, էջ 297—298:

¹⁹ Ե. Լալայան, Գողթն կամ Օրդուբադի կամ Վերին-Ագուլիսի ոստիկանական շրջան (արանձնատիպ «Ազգագրական Հանդեսից»), Թիֆլիս, 1912, էջ 62, 73: Այսուհետ՝ Գողթն:

²⁰ «Բազմավայր», Վենետիկ, հտ. ԾԲ, 1894, էջ 535: Ե. Լալայան, Գողթն, էջ 76:

²¹ Աշխարհագրություն Հայաստանի, կազմեց Ավետիք Տեր-Յակոբյան, Թիֆլիս, 1914, էջ 165:

դարերի հայոց պատմագրութեան մեջ, ուստի ավելի բավ կլինէր այն գոնէ Դաշտ-Ազուլիս անվանելը»²²:

Պատմական և ձեռագրական աղբյուրների վկայությամբ բուն կամ Վերին Ազուլիսը XVI դարից մինչև XX դ. 10-ական թվականները հիմնականում բաժանված է եղել երկու մեծ՝ Վերին և Ներքին թաղերի: Վերջիններս ընդգրկել են ավելի քան 10 նշանավոր թաղամասեր՝ Վերին գետ, Վանքի թաղ, Նուրիջանենց մահլա, Չիգ փուղ (փողոց), Խաչկաշեն, Խձաձոր, Շոնատակ, Լինջի (Լանջի), Մեդանի կամ Մալեյի Խուպան և այլն: Վերջին թաղամասը, որն այժմյան Վերին Ազուլիսի վարչական մասն է, վաղեմի քաղաքի ամենագործարար թաղամասն է եղել: Դեռևս XIX դ. երկրորդ կեսերին այդտեղ կար. «100 կրպակաց յԱզուլիս հասարակ արուեստավորաց, յորս նշանավոր կոսովագործքն և ասրագործք. դասարան և 3 դատավորք, չորք գիւղագույսք...»²³: Ընդ որում «դատավորները ու մեկիքը ընտրվում են ժողովրդի քվեարկությամբ՝ Նորին Մեծության համաձայնությամբ...»²⁴:

Ազուլիսը, որը առանձին աղբյուրների մատնանշմամբ ունեցել է ավելի քան 8 հազար տուն հայ բնակչություն, XVIII դ. ուներ նաև. «պարսն Հայոց», որը գլխավորում էր «պարագուխս Ազուլեցոց»²⁵, իսկ նրա բնակչության թիվը հասնում էր. «...իբրու տասն հազար տունք Հայոց»²⁶: Ի միջի այլոց, Ա. Արասխանյանը Ազուլիսի բնակչության թիվը անհավանական համարելով, նշել է, որ «...այն իսկ հազար 10 հազար տուն բնակիչը 10 հազար բնակիչ ջինեղով՝ (ուրեմն ասենք, 2 հազար տուն) Ազուլիսի համար պետք է մեծ չափականացություն համարել, նա որ... այժմ ունի ընդամենը մոտ 4—500 տուն (շատ-շատ 2 500 բնակիչ), հազիվ թե էրք և իցն դորս կրկնապատիվը ունեցած լինէր, բայց ոչ քառապատիվը և մանավանդ ավելին»²⁷: Ա. Արասխանյանը այս կարծիքին, անշուշտ, հանգել է միայն Վերին Ազուլիսը աչքի առաջ ունենալով: Այնինչ պատմական աղբյուրների վկայությունները վերաբերում են Ազուլիս հասկացողությանը առհասարակ: Դա վերաբերում է նաև Ստորին կամ Դաշտ Ազուլիսին և վաղեմի քաղաքի այն հատվածներին, որոնք XVIII—XIX դարերում արդեն ավերվել ու անհարդարանակ էին: Այս պարագայում, ինչ խոսք, Ազուլիսի

²² Ա. Արասխանյան, «Ազուլեցոց բարբառը» գրքի վերաբերյալ գրած գրախոսական, «Երուրձ» № 9, 1899, էջ 1072—1073:

²³ Ղ. Ալիջան, Սիսական, էջ 325:

²⁴ «Մշակ», № 36, 1872, էջ 2:

²⁵ Ըստիդ Պատմություն Դաւիթ բեգին և պատերազմաց հայոց Խափանու, որք եղեն ընդդէմ Թուրքաց ի մերում ժամանակի, այն է յամի Տեառն 1722 և հայոց 1172, հրատարակեց Ա. Գուլամիրյանց, Էջմիածին, 1871, էջ 37, 45, 60—66:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 64:

²⁷ Մուրձ», Թիֆլիս, № 9, 1899, էջ 1073:

բնակչության թիվը նրա ծաղկման շրջանում եթե ոչ տասը հազար, ապա 6—8 հազար տուն պետք է որ կազմած լինէր: Մի շարք ավերումներից ու հրկիզումներից հետո հենց միայն Վերին Ազուլիսում XIX դ. սկզբներին պարզորոշ տեսանելի էին ավելի քան 1700 տների ավերակները²⁸:

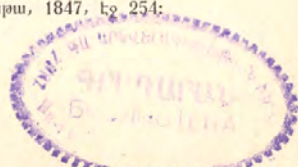
Ազուլիսին XVII—XIX դարերում առանձնահատուկ գեղեցկություն, պարծանք ու հմայք էին տալիս նրա հնարմատ այգիների մեջ բազմած երկհարկանի ու եռահարկ բնակելի տները, 120—150-ի չափ արհեստավորական կրպակներն ու բուսնությունը, մի քանի դպրոցները, հարուստ գրադարան-ընթերցարանը, մետաքսի, կաշվի, ձեթի և այլ գործատները, իջևանատները, ավելի քան 17 աղբյուրները, դեղատներն ու բաղնիքները, շուկաները... վերջապես նրա 12 գեղեցկատես վանքերն ու եկեղեցիները: Հայ մշակույթի գործիչներն ու ազգագիրները հիացմունքով են նկարագրել ու արձանագրել ազուլիսցիների առատաձեռնությունն ու նախաձեռնող, առևտրական, ստեղծագործ հատկանիշները, Ազուլիսի քաղաքային ու մշակութային եռուն կյանքը, որն իր դեմքն ու նշանակությունը պահպանեց ընդհուպ մինչև XX դարի սկիզբները: Օրինակ, XIX դ. սկիզբներին Ազուլիս այցելած Մեսրոպ Թաղիադյանը գրել է «Պատուականք են շինուածք Ազուլեաց քան Կորս տեսի մինչ ցարդ, և վարդարեալք սքանչելի նկարուք»²⁹: Իսկ անգլիացի տիկին Շանթըրը, որը Ազուլիսում եղել է XIX դ. կեսերին, նրա մասին արձանագրել է. «Հայք Փոքրիկ Պարիս կը կոչեն... Մասավոր կնիք մը կը ներկայացնեն Ազուլեաց բնակիչք: Բարձրահասակք են ընդհանրապէս, արք թխագոյն՝ գրեթե արաբական գեղեցիկ տիպար մը՝ շատերը նշանավորք գիտութեամբ և արուեստից, բազմաթիվք ևս որ բժշկական ուսմանց ընթացքն ըրած են Եվրոպա: Հանձարեղաց կենդրոն մը կրնայ համարուիլ՝ (Ազուլիսը) աշխատասեր, լուսավորյալ և հարուստ ժողովրդեան»³⁰:

Հայ դասական գրականության նշանավոր ներկայացուցիչ Պերճ Պոռշյանը, որը 1867—68 թթ. ուսուցչություն է արել Ազուլիսի երկսեռ դպրոցներում, իր հուշերում Ազուլիսի քաղաքային եռուն կյանքի մասին նշել է. «Ազուլեցիների շուկան մի 100 աստենաչափ տեղ է գյուղի կենդրոնում, երկու կողմից 500-ի չափ խանութներ... այս շուկայի փոքր խանութները կապ ունեն Ռուսաստանի և Եվրոպայի մեծ առևտրական տների հետ: Ամեն ազուլեցի վաճառական է, նոցա առևտուրը մետաքսի և բամբակի մեջն է, նոցա ձեռքին է, կարելի է ասել Անդըրկովկասի այդ երկու արդյունաբերության արտադանությունը դեպի Ռուսաստան և Եվրոպա և ահա այդ համաշխարհական վաճառականանց կենդրոնատեղը Ազուլիսն է: Ժողովում է ազուլեցին Երևանից, Նուխիից բամբակն և մե-

²⁸ Статистическое описание Нахичеванской провинции, Спб., 1833, с. 221.

²⁹ Մ. Թաղիադյան, Հանապարհորդություն ի Հայս, հատ. 1-ին, Կակարթ, 1847, էջ 254:

³⁰ «Բազմավեպ», հատ. ԾԲ, Վենետիկ, 1894, էջ 534—535:

տաքը, ուղարկում է նույն տեղից յուրյանց գործակալներին մեծամեծ քաղաքներում, և ձմեռը վերազառնում յուր ընտանյաց գիրկը հանգիստ առնելու:

Ուրեմն պետք է լիներ մի կենդրոն, ուր Ազուլյաց վաճառականները մտքերը միմյանց հայտնեն, որտեղից գրեին և ստանային յուրյանց հաշիվներն ու թղթակցությունը... և ահա այս մի քանի խանութը իսկական նշանակությամբ այս կենդրոնն է, ազուլեցվոց բիրժան է: Ճաշից հետո միայն մանրավաճառ խառնվածքներին կհանդիպես այստեղ, իսկ առավոտը բոլոր ազուլեցիներին... քսղաքավարություն վերին աստիճանի, համեստություն, փոխադարձ հարգանք՝ ազուլեցու հատկությունն է»³¹:

Ազգագրագետ Ե. Լալայանի ուսումնասիրությամբ Ազուլիսը մինչև XIX դարի վերջերը. «բնակիչների կենցաղավարությամբ, միանգամայն քաղաքի է նմանվում և նոյն իսկ մի քանի գավառական քաղաքներից, ինչպես օրինակ, Սախիջլանից բարձր է»³²: Իսկ աշխարհահռչակ նկարիչ Մ. Սարյանը ազուլիսցիների հրավերով 1914 թ. Գողթնում անցկացրած իր հիշարժան օրերի մասին հինգ տասնամյակ հետո Ազուլիսը մտաբերելով մեծ հիացմունքով գրել է. «...մտեցանք կիրճին, որի պռնկին նկատեի էր միանալուր գեղեցկուհին՝ Ազուլիսը: Դա Փոքր Կովկասի կիրճերից սեկն է, որն իջնում է դեպի Արաքսը և իր լանջի հարմար տեղերից մեկի վրա էլ մյառում քաղաքը: Գետակը ջրառատ էր, բայց դրա փոխարեն այստեղ կային շատ աղբյուրներ... Քաղաքի կենտրոնում սուրբ Թովմասի եկեղեցին էր՝ հրաշալի որմնանկարներով՝ կատարված Հովնաթանյանների կողմից: Ազուլիսում մի ամբողջ շարք փոքր եկեղեցիներ կան: Նրանք խիստ ներդաշնակում են յուրատիպ աստիճանների նմանվող տեղանքի վրա կառուցված քաղաքի ընդհանուր պատկերին»³³:

XIX դ. Ազուլիսի բարբառով հորինված ու կատարված «Ի գովեստ Ազուլեաց» երգում մի առանձնահատուկ սիրով ու կարոտով է ներկայացված քաղաքը՝

«Ի ԳՈՎԵՍՏ ԱԳՈՒԼԵԱՅ

(Ազուլիսի բարբառով)

Ըզիլիսը արկու¹ ձիւրի² մաշի³ ա,
Վուսքն⁴ ու տանիրն⁵ նրօ մաջտիղ տըրվիժ ա,
Էքինարիքն⁶ էլ նրօնց կորքքան ընկիժ ա,
Գիւտն⁷ էլ գեաղի⁸ մաջտաղիցը նէլիս⁹ ա:

³¹ Գ. Գողթնյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 7, Եր., 1964, էջ 276—277:

³² Ե. Լալայան, Գողթն, էջ 66—67:

³³ Մ. Սարյան, Գրառուներ իմ կյանքից, գիրք I-ին, Եր., 1966, էջ 141:

Ըզիլիցիք իարգ¹⁰ ահող¹¹ ու սայրող¹² նէլ,
Արտի օր գուրքիրը¹³ նրուց շօտ լն¹⁴ գիավան նէլ,
Արտուր օջայ Եր¹⁵ Հօրա¹⁶ Բինարս¹⁷ ամրամ¹⁸ նէլ,
Արդի օր էօրսօկս¹⁹ սարին²⁰ խօզարն²¹ նահամ²² նէլ:

Թա օր Շօհապասը²³ քրանտի²⁴ ունչնէլ Ըզիլիս,
Ուվա գիսամ ունչա նէլիլ²⁵ Ըզիլիս,
Սող²⁶ ըլխարքամ մոյն²⁷ ըօտ²⁸ ա նէլի Ըզիլիս*,
Անտուր հյօր²⁹ տօնա³⁰ ըլած Ըզիլիս»³⁴

Միջնադարյան Հայաստանի այս աչքի ընկնող քաղաքի անցյալի պատմական մի շարք դեպքերը հիշատակված են ինչպես XVIII—XIX դդ. ճանապարհորդների ու ազգագիրների, այնպես էլ XVI—XVII դդ. պատմիչների աշխատություններում: Սակայն պատմական մի շարք իրադարձությունների մասնակից Ազուլիս քաղաքի անցյալի շատ դեպքերը դեռևս կարոտ են ուսումնասիրման: Պատմական և ձեռագրական մի շարք աղբյուրների վկայությամբ Ազուլիսը մի քանի անգամ ավերվել ու վերակառուցվել է արաբական ու սելջուկյան, պարսկական ու թուրքական նվաճողների ասպատակության պատճառով: Եվ հաճախակի ավերածությունների ենթարկվելու, տիրող իշխանությունների, ինչպես նաև տեղական մեթիքների ճնշող քաղաքականության հետևանքով էլ Ազուլիսի ազգաբնակչությունը մաս առ մաս, տարբեր ժամանակներում արտվել է աշխարհի տարբեր երկրներում, որի պատճառով էլ արդեն XX դ. սկզբներին այն կորցրեց առանց այն էլ կործանման ելոր հասած իր վաղեմի դիրքն ու փառքը:

Ուշ միջնադարում Ազուլիսը բազմաթիվ ավերումների է ենթարկվել հատկապես XVIII դ.: Օրինակ, Գողթնի Դիսար գյուղի եկեղեցում եղած մի Հայրմավուրքի գրիչը, որը դեպքերին սկանաստեւ է, պարսիկների կողմից Ստորին Ազուլիսի ավերման մասին հիշատակարանում ցավով նշել է. «Ի ՌՃՀ թ. (1730) ... եղև մեծ վրդովումև և խռով և աղմուկ և կռիւ և կազ այսինքն ի մեջ երկուց ինքնակալ թագատրաց Օսմանցոց և Պարսից և եղև մեծ հալածոմն միապնեաց քրիստոնէից... և եկին ապգ Պարսիցն ի գիւղաքաղաքն Օրդուվար ժողովեցան և բանակեցին և անտի ելեալ մտին ի Դաշտ կոչեցեալ գեղն երկու տասն հապար հեծելօք և կոտորեցին ի նորանէ: հոգիս ԳՃ (300) արանց, ման-

³⁴ ՀՍՍՀ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆոնդ 429, գործ 17, թերթ 91: Այս երգը Թրֆիխում ձայնագրել է ուսուցիչ Խաչատուր Խոջամիրյանը:

* Բարբառն— 1—երկու, 2—ձոր, 3—մեջ, 4—վաք, 5—տներն, 6—այգիները, 7—գետը, 8—գյուղ, 9—գնում է, 10—երգ, 11—ասող, 12—սիրող, 13—գրքեր, 14—լավ, 15—գովում են, 16—Հայի, հայոց, 17—Բանիրն, 18—առում են, 19—այժմ իսկ, 20—գեղեցիկ, քաղցր, 21—խաղերն, 22—առում էին, 23—Շահ Աբբաս, 24—չքանդեր, չավերեր, 25—ինչ կլիներ, 26—համայն, 27—մեկ, մի, 28—հատ, 29—հապար, 30—տուն:

կանց և կանանց և գերեցին ի նոցանէ անձինս ԸՃ (800) և աւելի և ես ակաւնատես եղայ աչօք իմօք և տեսի վաստուածային սուրբ տառն ի ձեռս նետողաց ալգին Պարսից գերի. գալարեցաւ աղիք իմ և ցաւեցաւ սիրտ իմ»³⁵:

Պատմության մեջ Ագուլիսի ավերումներից մեկը հայտնի է որպէս «Ագուլիսի աղետ» իրադարձությամբ. ըստ որի 1752 թ. Ատրպատականի Ալատ խանը օգտվելով Պարսկաստանում տիրող անիշխանությունից, արշավում է վալթեղու Երևանի խանությունը: Սակայն նրա բանակին ետ են շարտում Երևանի կայսպորի և օգնության հասած վրացական զորքերը: Արյունարբու Ալատ խանը նահանջի ճանապարհին Ագուլիսի մեկիք Եսայուց պահանջում է պարենամթերք և դրամ իր զորքի համար: Բացասական պատասխան ստանալով խանը հոկտեմբերի 12-ին հարձակվում է Ագուլիսի վրա: Քաղաքը կարճ դիմադրությունից հետո գրավվում է: Ալատ խանի ուղիները երեք օր Ագուլիսը և նրա շրջակա գյուղերը ավերում ու թալանում են, սրի են մատնում ազգաբնակչության մի մասին և 1200 գերիների ջշում են Պարսկաստան³⁶: Այս ավերման ականատեսներից մեկը արձանագրել է. «ի մեջ երրորդ ժամուն Ս. տաճարն քայքայեալ ջախջախեցին, և Սրբոց մաքուր մատուցն ամենայն գերեցին... անթիւ քրիստոնեայք արք և կանայք, երիտասարդք և մանկունք սրով անցուցին, որ վամենայն հողն արեանք ներկեալ շաղախեաց, և վաւուրս երիս յայս գիւղս բնակեցան. թէ եկեղեցիք և թէ բնակութիւնք ամենայն մերկացուցիս որ իբր մերկ ի մօրէ ծնեալք: Եւ յետ այսքան սրախողխողութեան յետ մնացեալ քրիստոնեայքն կողոպտաբար գերեցին որ թէ ողորմելի Ագուլեաց և թէ բոլոր շրջակայ գիւղօրէիցն մին ի ՌԲՃ (1200) քրիստոնեայ գերեցին, և ս. տաճարքն խանգարեցան և եղեն անմարդաբնակ, իբր թէ տասնամեան աւերեալ»³⁷:

Ագուլիսը, որը Հին Ջուղայից հետո, XVII—XVIII դդ. Երևանի խանության երկրորդ հարուստ քաղաքն էր, այս ավերումից հետո սկսում է աստիճանաբար անկում ապրել. նկատելի է դառնում նրա բնակչության մինչ այդ էլ սկսած մասսայական արտագաղթը: Ալատ խանի ավերման ժամանակ, ինչպէս նաև հետո, նրա բնակչության մի ստվար մասը հասնում է Կ. Պոլիս, Իտալիա, Շուշի և այլուր: Կ. Պոլսում ագուլիսցիները հիմնում են «Բեկ-օղլու» հայտնի թաղամասը և գերեզմանատունը³⁸, Շուշիում՝ ագուլեցիների թաղը և նշանավոր Ագուլեցվոց եկեղեցին, որը մինչև օրս էլ վարչարում է Շուշիի համայնապատկերը:

³⁵ Ե. Լալայան, Գողթն, էջ 20:

³⁶ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հտ. 3, Վենետիկ, 1786, էջ 853—854: «Սուգ և կոծ ի վերոյ գյուղաքաղաքին Ագուլեայ որպիսի լինելն» («Մասիս» շաբաթաթերթ, № 3811, Կ. Պոլս, 1886), Գ. Ալիշան, Սիաական, էջ 331:

³⁷ Գ. Ալիշան, Սիաական, էջ 331: Ե. Լալայան, Գողթն, էջ 21:

³⁸ Ե. Լալայան, Գողթն, էջ 21:

Ագուլիսի անկման, նրա ազգաբնակչության գաղթի պատճառներից մեկն էլ այն է, որ ագուլիսցին սերտորեն առևտրական կապերի մեջ լինելով Եվրոպայի վերագացած և առաջադեմ քաղաքների հետ, հայրենի քաղաքից մեկնում էր այդ քաղաքները և հաճախ հիմնական բնակություն հաստատում այդտեղ: Այդ կրկնվող ճիշտ է մեկնաբանել հենց ինքը՝ ագուլիսցին: Օրինակ, ագուլիսցի Հ. Տեր-Հակոբյանը «Զօկականութեան անկումը» հոդվածում իրավացիորեն նշել է, որ «Ներկայումս, ամենափոքր հարմարութեան դեպքում նա էլ է թողնում (խուքը ագուլիսցու կնոջ մասին է— Ա. Ա.) իր հայրենիքը, իր տունն ու տեղը և ամուսնու ու զավակների հետ ճանապարհվում այնտեղ, ուր ամուսնու գործն է, նրա աշխատանքը: Այսօր քանի՜-քանի՜ տներ կարելի է ցոյց տալ հենց միայն Ագուլիսում... որ կատարելապէս դատարկ, անմարդաբնակ են մնացել»³⁹: Եվ այսպէս, XVIII—XIX դդ. Վոկական փոքրիկ գաղութներ են առաջանում Նովոխում, Չաքաթալայում, Կախում, Շուշիում, Կ. Պոլսում, Թիֆլիսում, Աստրախանում, Թավրիզում, Մոսկվայում, Մազանդարանում և այլուր:

Ագուլիսի ազգաբնակչության XVI—XIX դդ. արտագաղթման պատճառներից մեկն էլ տեղական իշխանությունների՝ թուրքական ու պարսկական, ռեժիմի և մեկիքների ճնշումն էր⁴⁰, ինչպէս նաև քաղաքի տեղագրական-աշխարհագրական դիրքի ոչ այնքան բարենպաստ պայմանները: Ագուլիսը շրջապատող անտառ ու բազմաձև լեռները լերկ են, բուսականությունից համարյա զուրկ, բերքատու հողերի գերակշռող մասը կավային և ավազային է: Իսկ հորդ տեղումների ժամանակ այդ արևախանձ լեռնալանջերից վար թափվող անձրևաջրերը, որոնց հետ միախառնվում էին քարաբեկորների ահագին կտորներն ու ցեխը, հեղեղի էր վերածվում և ջշում-տանում էր, հարթեցնում ամեն ինչ: Իսկ Ագուլիսը այդպիսի աղետաբեր հեղեղումների հաճախակի է ենթարկվել:

Պատմության մեջ հայտնի են Ագուլիսի մի շարք հեղեղումներ, որոնցից ամենատուճալիները 1872 թ. հուլիսի 26-ին և 1884 թ. մայիսի 21-ին (կամ 23-ին) տեղի ունեցած հեղեղումներն են: Չարիուրեղի է եղել 1884 թ. հեղեղումը: Ականատեսների գրավոր վկայություններով կարկուտը տեղացել է ձվաչափ մեծությամբ, իսկ լեռնային Ագուլիս գետակը, որը կազմված է խոշոր լեռից սկիւբ անտառ և Ագուլիսից վերև գտնվող Գեղերեցիկ գյուղի մոտ իրար միախառնվող երեք առվակներից, անսպասելիորեն փրփրել է, լեռներից խուժող անձրևաջրերի շունչալից հոսքի հետ խոշոր ժայռաբեկորները բերել է դեպի Ագուլիս, տակն ու վրա է արել տասնյակ տներ, խանութներ, գործատներ, կամուրջներ... ամեն ինչ ծածկել է տիղմով, խեղդամահ արել տասնյակ մարդկանց: Այս

³⁹ «Հանդես անսորեայ», թիւ 8, Վիեննա, 1914, էջ 528:

⁴⁰ Ե. Լալայանը իր «Գողթն» աշխատությունը շարադրելիս օգտվելով՝ ագուլիսցի տեր Հակոբ Տեր Աղդեալյան քահանայի ձեռագիր տետրից, բազմաթիվ վկայություններ է մեջ բերել տեղական մեկիքների ճնշող քաղաքականության մասին (էջ 21—23):

հեղեղումի ականատեսներից մեկը արձանագրել է, որ «1884 թ. ամի Մայիսի 23-ին կեսօրից յետ ժամը 3-ին թ: 4-ին, Քամբու սարի գլխի վրայով մի մեծ թուփ սեվ, շատ սաստիկ սեվ անկ բարձրացաւ... եկա Վերին Ագուլեաց Խօս սօսացեալ սարի վրայօվն դեպի Սուգդեհու սարը գնաց... կարկուտ գցեց շատ մեծ մեծ, համարեա կար այնպիսիք որ 3 ֆունթանոց քարի մեծութեամբ... ըսկրս վեց յեղեղ որն որ Սգդեհի սարիցն էր սկսած գալ, մի այնպիսի յեղեղ, որ չի տեսնված մինչև օրս, արս անցեալ եկածներից 100 անգամ բացր...»⁴¹: Ահա նրան դեպքերից հետո էլ ագուլիացիների մի մասը թողել է հայրենի քաղաքը: Այս հանգամանքի վրա է ուշադրություն դարձրել Ագուլիսի 1884 թ. հեղեղումը և նրա պատճառած վնասները նկարագրող Ս. Հախնապարյանը. «Մտածեցի, գուցէ մի այդպիսի դիպուածի կամ պարսկաց ճնշող լուծի ազդեցության ներքոյ են գաղթել մեր շրջակայ գյուղերից շատերն. այդ գյուղերում մինչև այժմ կան հայոց եկեղեցիներ... Յիշեալ եկեղեցիներն (խոսքը Գողթն գավառի Գանձուկ, Ունիս, Անսպատ, Վանանդ, Տրունիս, Դաստակ, Սուսնուս գյուղերի մասին է—Ա. Ա.) մի քանի տասնեակ տարիների ընթացքում բոլորովին կիճաման և կանհետանան (հեղինակի կանխագուշակումը այժմ իրականություն է—Ա. Ա.)»⁴²:

Պատմական անցյալում հաճախակի սվերումների ու հեղեղումների ենթարկվելով կործանվել ու ամայացել են նաև Ագուլիսի ճարտարապետական ու պատմական հուշարձանների մեծ մասը: Այդ քանին նպաստել են նաև Ագուլիսում և նրա մերձակայքում հաճախակի տեղի ունեցած երկրաշարժերը, որոնցից մի քանիսը ունեցել են մինչև 8 բալի հասնող ցնցումներ: Հայտնի են Ագուլիսի 1666 թ., 1668 թ., 1830 թ. 1831 թ. երկրաշարժերը⁴³: Օրինակ, 1666 թ. հունվարի 4-ին տեղի ունեցած երկրաշարժի ժամանակ Ագուլիսում «Շատ սարայ, բերք ու պարիսպ փլաւ...»⁴⁴, իսկ 1830 թ. հունիսին տեղի ունեցած շարժի ժամանակ. «Ագուլիսի շրջակայքում իտիտվում է Թովմա Առաքյալի վանքը, իրեն կից բնակարաններով, կործանվում են եկեղեցիներ»⁴⁵:

⁴¹ Հ. Անտոյան, Ագուլիսի յիշատակարանը եւ Տէր-Մկրտչյանների ազգարանութիւնը «Հանդես ամսօրնայ», թիվ 1—12, Վիեննա, 1977, էջ 225—226:

⁴² «Արձագանք» (շաբաթաթերթ), Թիֆլիս, № 25, 1884:

⁴³ Վ. Ստեփանյան, Երկրաշարժերը հայկական լեռնաշխարհում և նրա մերձակայքում, Եր., 1964, էջ 281:

⁴⁴ Չարսիս Ագուլեու որագրությունը, Եր., 1938, էջ 74:

⁴⁵ Վ. Ստեփանյան նշվ. աշխ., էջ 108:

ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐ

Ագուլիսից մեկ հասած նյութական ժառանգության մեջ իրենց բացառիկ արժեքն ու տեղն ունեն նրա ճարտարապետական հուշարձանները՝ վանքերի համախմբներն ու եկեղեցիները, կամուրջներն ու ժողովրդական բնակելի տները, հուշարձաններին ու տապանաքարերին դաջված-մնացած վիճակագրերը: Ագուլիսի բազմադարյան պատմության ընթացքում կերտված ու կուտակված նյութական մշակույթի այս հուշարձանները դարերի ու դժնի ժամանակների փորձություններից պատ կրում են ագուլիսցու ճակատագրի ու պատմական անցյալի աղետները: Իրար չկրկնող, բայց և այնպես իրար հարապատ այդ հուշարձանները անկրկնելի ու յուրահատուկ բնության հետ մեկտեղ գեղարվեստորեն ու պատմականորեն արժեքավորում են նրա ինքնատիպ պատմական անցյալը: Ցավոք, առ այսօր Ագուլիսի պատմաճարտարապետական համալիրներից ու տասնյակների հասնող այլ հուշարձաններից, որոնց թիվը անցնում է 50-ից, հայ ճարտարապետության պատմության մեջ հայտնի են միայն 2—3 հուշարձան՝ ս. Թովմա վանքը, ս. Քրիստափոր և ս. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցիները՝ այն էլ բավականին համառոտ: Հանեմատաբար ընդարձակ տեղեկություններով է՞ ներկայացված միայն ս. Թովմա վանքը, որն իր հռչակով և մշակութային դերով տեղ է գրել XIX դ. վերջերի ճանապարհորդների ու ազգագիրների, այդ թվում և ճարտարապետական հուշարձանների նկարագրություններն ընդգրկող աշխատություններում՝ Ագուլիսի մյուս հոգեվոր և աշխարհիկ կանգուն հուշարձանները մնալով ս. Թովմա վանքի փառքի սուվերում դուրս են մնացել ուսումնասիրողների տեսադաշտից:

Ագուլիսի հուշարձաններից ս. Թովմա վանքի, ս. Քրիստափոր, Մեծ Աստվածածին եկեղեցիների կիմնադրումը ավանդությունը վերագրում է սեր թվարկության առաջին դարերին: Հայկական համանան հուշարձանների

¹ Ղ. Այվազյան, Սիսական, էջ 323—337: Ե. Լալայան, Գողթն, էջ 64—67:

շարքում դրանք ունեն համարժեք շինարվեստ, հետաքրքիր ճարտարապետական ուժումներ և արժանի են ուշադրության ու գնահատականի:

XIX դ. կեսերին Ազուխի 12 վանքերից ու եկեղեցիներից Վերին Ազուխում բավականին լավ վիճակում կանգուն էին ութը, իսկ Ստորինում՝ երկուսը՝ Մարդաշատ քաղաքում այդ կոթողները մյուս ճարտարապետական շինությունների հետ մի հիանալի տեսարան են ներկայացրել: Այժմյան վիճակով պատմական քաղաքի երկայնքով գեռես կանգուն և կիսակործան գոյատևում են Ազուխի հուշարձանների մի մասը: Քաղաքի վերին հատվածում Վերին Գետում, համատարած ավերակների մեջ հաղթակատրոն կանգուն է ս. Ստեփանոս եկեղեցին, որից ներքև ս. Թովմայի վանքն է: Վանքի հարավարևելյան կողմում՝ Շնատակ թաղամասում, մինչև 1940-ական թվականները կանգուն էր ս. Մինաս եկեղեցին: Ս. Մինասից ներքև, Գինդար լեռան փեշին բազմել է ս. Քրիստափոր կամ Մայր եկեղեցին, որից 400—500 մ հարավ-արևմուտք՝ գետի աջ ափին գտնվում է ս. Շնավոն վեհաշուք եկեղեցուց մնացած խճճուկ ավերակը: Այս եկեղեցուց մոտ 400—450 մ հարավ-արևմուտք՝ անմիջապես լեռնալանջից, բազմել է ս. Հովհաննես-Սկրտիչ եկեղեցու համալիրը, որից մոտ 300 մ վար, Փոքր սար բլուրի հարթ վայրում կանգուն է ս. Հակոբ-Հայրապետ եկեղեցին: Իսկ Վերին Ազուխի և Ստորին կամ Դաշտ Ազուխի միջև, Վերին Ազուխի հարավարևելյան կողմում, անմիջապես լեռնալանջի հարմարավետ տեղում գտնվում են Մեծ Աստվածածին մեծակառույց եկեղեցու համալիրի ավերակները: Ստորին Ազուխում կամ Դաշտում, գյուղի հյուսիսարևմտյան թաղամասում կանգուն են իրար կից ս. Նշան կամ Ամարային և ս. Ստեփանոս կամ Երրորդություն եկեղեցիները: Քաղաքի տարբեր թաղամասերում մինչև հիմքերը ավերված կամ աննշան ավերակներով նկատելի են նաև ս. Աստվածածին կամ Կուսաստան, Հակոբ Ալփիան կամ Ընձայնաց Լոյս, ս. Սարգիս եկեղեցիները, ինչպես նաև 5—6 մատուռների, բերդատեղերի և այլ հուշարձանների ավերակները:

Ազուխի այս պատմաճարտարապետական հուշարձանները իրենց մեծ ու փոքր համալիրներով, ասես քարե բուսականություն լինեն լերկ քարաժայռերով շրջապատված այդ կիրճում: Եկեղեցիներից մի քանիսը, ինչպես օրինակ, ս. Թովմայի վանքը, ս. Հովհաննես-Սկրտիչ եկեղեցին, Մեծ Աստվածածինը օտար նվաճողների ասպատակումների ժամանակ ծառայել են իբրև ամրոց-պապատարաններ: Այդ պատճառով Ազուխի հուշարձանները իրենց եական կողմերի՝ համաչափության, վարդաքանդակների ու ոճի հետ միասին ունեն նաև ընարված շինանյութեր: Բացի այդ, Ազուխի հուշարձաններն աչքի են ընկնում նաև հետաքրքիր առանձնահատկություններով: Այդ տեսակետից առաջին հեր-

թին պետք է նշել Ազուխի եկեղեցիների գլխավոր խորանների (նաև ավանդատների) կառուցվածքները, որոնք ունեն բազմաճիտ (հնգանիստ, յոթանիստ, ուղղանկյուն) և կիսաշրջանաձև հորինվածքներ: Բացի այդ՝ XVII դ. վերջերի կառուցված հուշարձաններում, Վասպուրականի նահանգի ճարտարապետական դպրոցի ոճին բնորոշ, լայն տարածում է գտել թրծած աղյուսի կիրառումը: Ազուխի հուշարձաններում աղյուսը հիմնականում օգտագործվել է առանձին հատվածների, գմբեթների շինարարությունում, ինչպես նաև հուշարձանների օժանդակ շինություններում: Դա մի կողմից պայմանավորված էր էժան շինանյութ ձեռք բերելու, իսկ մյուս կողմից էլ հուշարձանի արագ վերականգնման, ինչպես նաև շարվածքի վանգվածի թեթևացման նպատակներով:

Ազուխի հուշարձանները կանգուն թե կիսակործան վիճակով շատ բան են պատմում սելջուկների շինարար ոգու և կարողությունների, քարին շունչ ու հոգի տվող Ազուխի բազմաշնորհ վարպետների մասին: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Ազուխի հուշարձանները իրենց հիմնադրումից մեկ կամ երկու սերունդ հետո ավերումների և վերանորոգումների են ենթարկվել: Այդ իսկ պատճառով էլ դարերը այս ճարտարապետական հուշարձանների շինարվեստում դրոշմել են իրենց կնիքը: Պատմական աղբյուրները³ և հուշարձանների վիճակները ապացուցում են, որ Ազուխի այժմյան կանգուն ու կիսավեր հուշարձանները վերջին դարերի ընթացքում վերականգնվել կամ կառուցվել են XVI—XVII դարերում:

ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ԿԱՄ ԿՈՒՄՍԻ ՄԱՏՈՒԹ

Այս հուշարձանը գտնվում է Վանքի թաղում՝ ս. Թովմա վանքից հյուսիս: Այժմ ավերակների է վերածվել: Այն, ըստ հորինվածքի, փոքրիկ շինություն է եղել՝ հիմնված երկու մույթերի վրա: Ըստ ավանդության այս մատուռի հարավային որմն տակ ամփոփված է Բարդուղիմեոս առաքյալի Կուսն կամ Կոսն աշակերտի աճյունը: Ի միջի այլոց հենց այս Կուսից էլ սկսվեցավորվում է Գողթն գավառի եպիսկոպոսությունը:

Մատուռի միակ մուտքի վերևի մասում ագուցված է եղել 1490 թ. մի վիճակի խաչքար, որն այժմ ավերակներում չկա: Ավանդապրուցը պատմում է, որ այստեղ հայտնաբերել են կտավի մեջ փաթաթված արյունոտված քարեր, որոնք կրկին ամփոփել են գտնված տեղում⁴:

³ Պատմության Առաջիկ վարդապետի Դարիժեցույ, Վարդաշապատ, 1896, էջ 353:

² Ազուխի, նշվ. աշխ., էջ 65, 96, 132:

⁴ Ե. Լալայան, Գողթն, էջ 64: Դ. Ալիշան, Սիսական, էջ 329:

² И. Озаровский, Опыт военного обозрения Закавказья, СПб., 1883, с. 91.

Ագուլիսի ճարտարապետական հուշարձանների մեջ, իր կառուցվածքով ու արվեստով, մշակութային բուն կյանքով առանձնանում է ս. Թովմայի հըր-չոկավոր վանքը, որը Գողթն գավառի ամենագեղեցիկ վանքն է: Այն իր հիմնադրումից ի վեր, մինչև XIX դ., եղել է Գողթնի մշտական ու անփոփոխ եպիսկոպոսանիստ վանքը⁴: Աբրահամ Կրեոսացին ս. Թովմա վանքը որակավորել է որպես. «հիանալի ու վարմանալի տեսողաց»⁵: Եվ իրոք, այն մի գեղեցկատես ճարտարապետական համալիր է:

Ըստ ավանդության և ս. Թովմա վանքի տաճարի գլխավոր՝ արևմտյան մուտքի բարավորին XVII դ. քանդակված ընդարձակ արձանագրության, այն հիմնադրել է Բարդուղիմեոս առաքյալը՝ I դ. կեսերին, որը և 305 թ. հաստատել է Գրիգոր Լուսավորիչը: Հուշարձանը դարերի ընթացքում կրել է մի շարք վերակառուցումներ և պատմական ու ձեռագրական աղբյուրներում հիշատակվում է XIV դ. կեսերից:

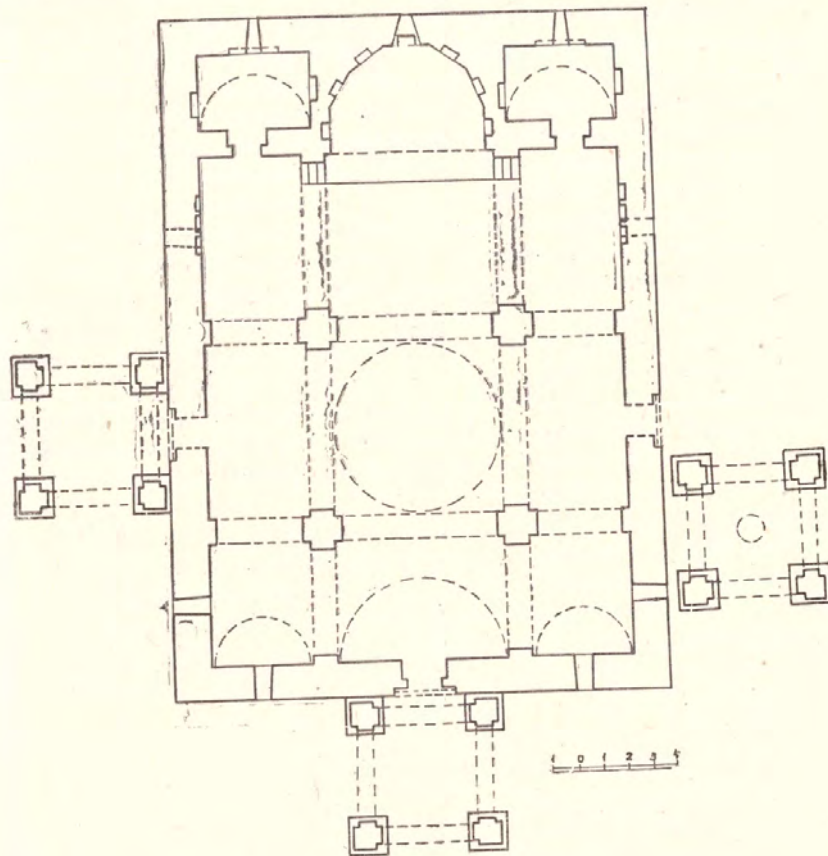
Ս. Թովմա վանքի այժմյան համալիրը, որը հիմնականում վերակառուցվել է XVII դ., Հայաստանի միջնադարյան նշանավոր ճարտարապետական հուշարձաններից մեկն է: Ս. Թովմա վանքը, որը գտնվում է քաղաքի վանքի թաղում, XVI դ. մի շարք խոշոր համալիրների նման (Սուր-Վիրապ, Տաթևի Մեծ անասորտ, Առտապատի Կարմիր վանք, Լիմ անասորտ և այլն) կառուցված է ուղղանկյուն, կանոնավոր հատակագծով, որի միակ տաճարը տեղադրված է վանական համալիրի կենտրոնում: Տաճարի շուրջը, քառանկյունի բարձր ու հզոր սյրիսայների պարագծով կառուցված են համալիրի տնտեսական, բնակելի, օժանդակ և այլ շինությունները: Տաճարի և համալիրի շինությունների միջև ընկած է բաղնիքային պատ (30—40 մ) տարածություն: Այդպիսով տաճարը առանձնացված է վանքային շինություններից և կանգնած է պատ, իր դիրքի և պաշտամունքային դերի շեշտվածությամբ:

Ս. Թովմայի տաճարը, որը խաչաձև ծածկով քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկա է, կառուցված է սրբատաշ բազալտով ու կարմրերանգ քարերով: Հուշարձանի հորինվածքը բաղկացած է արևելյան մասում գտնվող ընդարձակ ու յորանիստ ավագ խորանից, փոյգ ավանդատներից և ընդարձակ ու բարձր ինտերյեր

⁴ Գողթն գավառի եպիսկոպոսների և միճակի առաջնորդների ցուցակը, տն՝ Ղ. Ալիշառ, Միտական, էջ 312—313, Ե. Լալայան, Գողթն, էջ 31—32:

⁵ Աբրահամ Կաթողիկոս Կրեոսացիոյ Պատմութիւն անցիցն իւրոյ եւ Նարո-Շահին սրբից: Էջմիածին, 1870, էջ 77:

ունեցող աղոթարանից (գծ. 1): Աղոթարանի չորս խաչաձև կտրվածքով հաստանելույս մույթերի վրա կանգնած է գեղեցիկ՝ 12 պատուհաններով գմբեթը: Ունի երեք կամարապարզ մուտքեր՝ արևմտյան, հյուսիսային և հարավային ճա-

Գծ. 1 Ագուլիսի ս. Թովմա վանքի եկեղեցու հատակագիծը:

կատներում (վերջին երկուսը այժմ փակված են): Գեղեցիկ և լուսավոր ինտերյեր ունեցող այս տաճարի ավագ խորանի բեմի արևմտյան պատը, որն այժմ

բանդված է, կառուցված է մոտ 2—3,30 մ երկարություն և 1—1,30 մ լայնություն ունեցող քանդակապարզ մարմարե քարերով: Ավագ խորանը ունի պաշաձև կամարներով պսակված 7 որմնախորշեր և լուսավորվում է արևելյան որմում բացված խաչաձև լուսամուտի միջոցով:

Հուշարձանի ավագ խորանի երկու կողմերում գտնվող ավանդատները հատակագծում ուղղանկյունաձև են, որոնց որմնախորշերը ունեն լայն բացվածքներ և ավարտվում են կիսաշրջանաձև կամարներով: Հյուսիսային ավանդատան ներսում հյուսիսային ու արևմտյան որմերին կից, անկյունային հատվածում կառուցված քարե աստիճաններով ու հատուկ մուտքի միջոցով բարձրանում են տաճարի վերնատունը, տանիքը, ավանդատների ծածկերի ու կառույցի այլ մասերում գտնվող բաշտոցներն ու պահարանները, ուր ժամանակին պահվել են վանքի ձեռագրերն ու սուրբ մատուցները, թանկարժեք իրերը: Եկեղեցու հարավային ավանդատունը վանքի համար ծառայել է որպես թանգարան, ուր ցուցադրվել են թանկարժեք ու սուրբ իրերը, ձեռագրերը և այլն:

Ս. Թովմաս տաճարի խաչաձև մույթերն ունեն 1,57 մ կտրվածք, որոնց կամարների լայնությունը կազմում է 0,97 մ: Կամարների թռիչքը ընդերկայանական մասում՝ խորանից մինչև մույթերը, կազմում է 5,80 մ, մույթերի միջև ընկած տարածությունը հավասար է 6,25 մ, իսկ մույթերից մինչև եկեղեցու արևմտյան որմնանույթերը՝ 4,20 մ: Ընդլայնական մասում եկեղեցու որմնանույթերից մինչև մույթերն ընկած տարածության կամարների թռիչքը կազմում է 3,48 մ, իսկ մույթամիջի թռիչքը՝ 6,25 մ:

Ս. Թովմասի տաճարի ներքին տարածությունն էլ ավելի է շեշտված եղել նրա բարձրարվեստ որմնանկարներով, որոնք 1680-ական թվականներին կատարել է շոտլանդացի հռչակավոր նկարիչ, բանաստեղծ ու տաղերգու Նաղաշ Հովնաթանը: Եկեղեցում դեռևս անվնաս են մնացել գմբեթի, գմբեթատակ մասերի և չորս մույթերի աղեղների, ինչպես նաև եկեղեցու արմտյան մուտքի կամարի տակ արված որմնանկարները (նկ. 14—18): Տեսանելի որմնանկարները և XVIII դ. վերջերին Ազուլիսի դպրոցի ուսուցիչ Մերոպ Փափազյանի նկարագրությունը⁶ ապացուցում են, որ եկեղեցու որմերի ամբողջ տարածքը՝ կամարներից ցած, որմնանկարված է եղել դեղնասպեղադուր, իսկ մինչև կամարները՝ սպիտակ ու երկնագույն երանգներով: Իսկ եկեղեցու կամարները և ամբողջ ստաստաղը որմնանկարված է եղել պայծառ, բազմերանգ ծաղկազարդերով և մասամբ էլ փնջաձև, ծաղկամանների մեջ դրված ծաղիկներով, որոնք ունեն վառվառ ծաղկաթերթեր: Ս. Թովմասի որմնանկարների բուսական վարդամտիվները նման են Նաղաշի մանրանկարչական արվեստի ծաղկազարդերին:

⁶ Ս. Փափազյան, Հնութիւնք վանքից Գողթան գաւառ, լուսանկարչական արժու, Վա. դարձագատ, 1891:

Ներդաշնակ դասավորված, բազմագույն ծաղիկները առանձին կենդանություն են ստանում մանրանկարչական գոգորիկ թռչնապատկերներից:

Յուրատիպ շքեղության կնիք է կրում հատկապես ս. Թովմասի գմբեթը: Նաղաշ Հովնաթանը տաճարի գմբեթը (նկ. 16ա) դիտելով որպես երկինք, սաբաղշովին որմնանկարել է բացերանգ կապույտով, որի վրա նկարված վեցաթև աստղերը ասես կաթկտում են և դիտողի համար երկնային խորության պատրուսք ստեղծում: Ս. Թովմասի գմբեթի թմբուկի և մույթերի կամարաղեղների բազմերանգ ու ռճավորված, ինչպես նաև ս. Քրիստափոր եկեղեցու համանման որմնանկարների կոլորիտն ու վարդամտիվները իրենց կատարման ռճով նման են Էջմիածնի Մայր տաճարի Նաղաշ Հովնաթանի կատարած որմնանկարներին: Ս. Թովմասի բեմի գմբեթադղը ըստ Մ. Փափազյանի նկարագրության, խ որմնանկարված է եղել որպես «կապույտ երկինք հանդերձ աստղերով», բեմի սյուների վերևում չորս անկյունները, վարդաբել են «թևատարած չորս իրեշտուկներ», իսկ բեմի «բլուր քարերի վերին մասերում փորագրուած և ներկուած է գեղեցիկ գոյն պզոյն նկարներ, վերջին երկու ծայրերում՝ մարմարեայ քարերի վրայ, աստիճանների տակ՝ փորագրված է ս. Ստեփանոս Նախավկայի պատկերը սարգավակի պեշտով»⁷:

Ս. Թովմասի արևմտյան մուտքը երիված է բարձր կամարով և ունի գեղեցիկ քանդակազարդ գոտիներ: Մուտքի բարավորից վերև՝ կամարի տակ, քառանկյուն շրջանակի մեջ տեղադրված է «Թովմասի անհավատությունը» բարձրաքանդակը (նկ. 9), ուր Քրիստոսը պատկերված է ամբողջ հարակով, սեծ խաչափայտը գրկին՝ աջ ձեռքը վեր բարձրացրած և հայացքով Թովմասին մատնացույց է անում գեղարդով խոցված իր կողը: Վերջինս պատկերված է նստած և հավաստիանալու համար իր աջ ձեռքով մեծ պոշուկայն շրջափում է Քրիստոսի վերքը: Այս ավետարանական սյուժեի շրջանակից դուրս, Նաղաշ Հովնաթանը Քրիստոսի գլխավերևում, անմիջապես խորացող կամարի տակ որմնանկարել է հայր Աստծո պատկերը, շրջանակի ձախ կողմում՝ մի դրվագ Աստվածածնի կյանքից, իսկ շրջանակի աջ կողմում՝ Մագթաղիների պատկերը: Աստվածածնի գլխավերևում ճաճանչալոր ու կանացի դեմքով պատկերված արեգակի, իսկ Մագթաղիների գլխավերևում՝ երկնքի լողացող կիսալուսնի պատկերումները այս սյուժեաային աշխատանքին հաղորդում են հաստոցային նկարչության արժեքավորում: Քանդակի և որմնանկարների միջև միաձուլ կապ ստեղծելու համար նկարիչ-արվեստագետ Նաղաշը «Թովմասի անհավատությունը» բարձրաքանդակը վարպետորեն ներկել է և առաջին հայացքից քանդակի այդ գունավորման շնորհիվ ասես որմնանկար լինի: Եկեղեցու արևմտյան մուտքի այս դիմանկարները, որոնք, ցավոք, ս. Թովմասի տաճարու՝ Նաղաշի

7 Ս. Փափազյան, նշված սյուժե: Ե. Լադյան, Գողթն, էջ 72:

կատարած պատկերագրությունից մեզ հասած միակ բեկորներն են, մուտքի ճարտարապետության և նրա ակնհաս զարգացումների հետ համահնչուն են և էլ ավելի գեղեցկություն ու հանդիսավորություն են հաղորդում նրան: Մուտքի մոնումենտալությունը ընդգծվում է նաև նրա բարախորին քանդակված 9 տողից կապված ընդարձակ արձանագրությամբ: Գեղեցիկ է եղել նաև այս մուտքի փայտե դուռը, որն այժմ խիստ քայքայված է: Քայքայված է նաև դռան վերևի մասի պատվիրատուի արձանագրությունը: Վերջինիս համաձայն այս դուռը 1694 թ. պատրաստել է տվել Դաշտ ազուլիսցի Ասովաձատուրի ու Խաթունջանի որդի խոջա Սեթը:

Ս. Թովմայի տաճարը գեղեցկատես է նաև հյուսիսային ու հարավային ճակատներում գտնվող մուտքերի քանդակագործներով ու պատկերաքանդակներով, բարավորների ընդարձակ արձանագրություններով, մուտքերի առջև կառուցած կանգակատներով: Կառույցին առանձին արտահայտչականություն է հաղորդում նաև շինության համարյա կենտրոնով, նրա ամբողջ պարագծով տարված քանդակագործին, որին միացված են նաև պատուհանների շուրջը երկված քանդակավարդերը:

Եկեղեցու արևմտյան մուտքի առջև, երկու մույթերի հորինվածքով կառուցված կանգակատուն (նկ. 7) ունի բարձր ինտերյեր, գեղեցիկ տեսք: Ըստ աղբյուրների այն կառուցվել է 1825 թ.⁸ Խախկին կանգակատան տեղում: Հետո այն սրբատաշ քարով վերանորոգվել է 1831 թ. Շուշիում բնակվող ազուլիսցի Հախունյան տոհմի ջանքերով⁹, ապա՝ 1904 թ.⁹: Չանգակատան կամարների բարձրությամբ, եկեղեցու արևմտյան ճակատում ագուցված են 6 արձանագիր քարեր, որոնք հավերժացնում են վանքի 1694 թ. և նրա տաճարի վերանորոգմանը օժանդակած ավելի քան 40 ազուլիսցիների, ցղնեցիների ու ռամիսցիների և այլոց անունները:

Գեղեցիկ քանդակավարդ գոտիներով են երկված նաև տաճարի հյուսիսային ու հարավային մուտքերը, որոնք ունեն արտահայտիչ պատկերաքանդակներ և արձանագրություններ¹⁰: Հյուսիսային մուտքի 8 տողանոց արձանագիր բարավորից վերև, մուտքի խորացող բարձր կամարի տակ, հարթ և ապստմակերեսին քանդակված է Պողոս առաքյալի բարձաքանդակը (նկ. 10), որը ձախ ձեռքով բռնել է գավալան-խաչափայտը, իսկ աջով՝ օձ և թևի տակ ունի ավետարան: Այս մուտքի կանգակատունը ևս կառուցված է սրբատաշ քարերով, երկու մույթերի հորինվածքով: Ժամանակին կանգակատան ծածկում կանգնեցված է եղել վեց սյուներով ռոտոնդան:

⁸ Մ. Փավոսյան, նշվ. աղբյուր, Ե. Լալայան, Գողթն, էջ 70:

⁹ Հ. Ոսկեան, Վասպուրական-Վանի վանքերը, Բ մաս, Վիեննա, 1942, էջ 679:

¹⁰ Մանրամասն տե՛ս Ա. Այվազյան, Ազուլիսի և Յղնայի պատկերաքանդակները, «Գալուստ», № 8, 1981, էջ 81—87:

Ուշագրավ է նաև տաճարի հարավային մուտքը, որը ևս ունի գեղեցիկ բարձաքանդակ (նկ. 11) և ընդարձակ արձանագրություն: Մուտքի մոտ սրբատաշ քարերով, չորս հաստահեղույս մույթերի վրա կառուցված է մի մատուռ-կանգակատուն, որը մուտքից մոտ 2 մ դեպի արևմուտք է տեղադրված և նույնքան էլ հեռու է գտնվում եկեղեցու հարավային պատից: Մատուռ-կանգակատան (նկ. 8) ծածկում կանգնեցված է քառասյուն ու փոքրիկ ռոտոնդան: Ամենայն հավանականությամբ այս ս. Թովմայի առաջնորդ Պետրոս վարդապետի 1666 թ. ս. Թովմայի եպիսկոպոս Խաչատուր վարդապետի շիրիմի վրա կառուցված մատուռն է: Այդ մասին է վկայում նաև XVII դ. հեղինակ, ազուլիսցի Չաքարիա Ազուլեցին նշելով, որ Պետրոս վարդապետը Խաչատուրի շիրիմի «վրայ տաշած քարով մեծ մատուռ շինեց եկեղեցու յարանու կողմն»¹⁰:

Ազուլիսի ս. Թովմայի վանքը իր գլխավոր հատակագծում, պարիսպների պարագծով ունի ավելի քան 50-ի չափ բնակելի և կոնունայ կառույցներ, որոնց մի մասը երկհարկանի են: Այդ շինությունների մեծ մասը, որոնք կառուցված են սրբատաշ քարերով ու թրծած աղյուսով, ունեն թաղակապ կապվածություններ: Վանքի քառանկյունի և բարձր՝ 6—7 մ հասնող, պարիսպն ունի ռավանկան դիտակներով շրջանաձև վեց հյոր աշտարակներ՝ չորսը անկյունային հատվածներում, իսկ երկուսը՝ հյուսիսային ու հարավային ընդերկայանական որմերի կենտրոններում (նկ. 21): Պարսպի արևմտյան ճակատում բացված դարպասի բարձր ու քարաշեն, թաղակապ ծածկով միջանցքը այցելուին տանում է դեպի տաճարի արևմտյան ճակատը: Պարսպաշարքի պարագծով կառուցված շինությունները իրենց կամարակապ մուտքերով ու պատուհաններով, թաղակապ միջուցքներով ու բավականին ապստ բակով օրգանապես կապված են վանքի ներքին տարածության հետ:

Ազուլիսի ս. Թովմա վանքի համալիրի կարևոր ու հիշարժան հուշարձաններից է նաև նրա կռատունը: Այնտեղակողմից մեկնաբանմամբ 1 դարի կեսերին Բարդուղիմեոս առաքյալը ս. Թովմա վանքի նախկին շինությունը հիմնել է հեթանոսական կռատուն կոթքին: Իսկ հետագայում, երբ քրիստոնեական հավատը համատարած ընդունելություն է գտնում, կռատունը որպես հին հավատի հուշարձան, վերցնում են վանքի համալիրի մեջ: Այն վանքի շինությունների հետ համատեղ դարերի ընթացքում կրել է մի շարք նորոգումներ: Նրա այժմյան կեսնուն շինությունը կառուցված է ս. Թովմայի տաճարի սրբատաշ քարերով և հաճելի տպավորություն է թողնում:

Ս. Թովմայի կռատունը (նկ. 19) գտնվում է վանքի հյուսիսային պարսպաշարի շինությունների շարքում, անմիջապես տաճարի հյուսիսարևմտյան կողմում՝ նրանից 35—40 մ հեռավորության վրա: Այն հյուսիսից հարավ առանց-

¹⁰ Չ. Ազուլեցի, նշվ. աղյուս., էջ 64: Ե. Լալայան, Գողթն, էջ 72:

քով, քառակուսուն մտա մի խորանատիպ շինություն է: Բարձր ու լուսավոր իստություն ունեցող և թաղակալ կազմությամբ այս խորանը, որի ամբողջ ճակատը բաց է, մասնատված է երկշարք՝ յուրաքանչյուր շարքում 9-ական, որմնախորշերով: Շինության հյուսիսային և հարավային կողմերում գտնվում են ավանդատները, որոնց մուտքերը գտնվում են խորանի արևելյան ու արևմտյան պատերի մեջ: Առատան խորանը սվաղված է և հավանաբար որմնանկարված է եղել: Հեթանոսական այս հուշարձանը դարերի ընթացքում կորցրել է իր նախկին նշանակությունը և դարեր շարունակ օգտագործվել է որպես քրիստոնեական պաշտամունքի վայր:

Ազուլիսի ս. Թովմայի վանքապատկան շինությունների ուսումնասիրությունը վկայում է, որ դրանց մեծ մասը հիմնականում կառուցված են եղել XII—XIII դդ., որոնք հետագայում մի քանի անգամ նորոգվել են և դրանց թվում ավելացվել են նոր շինություններ: Վանքի շինությունները և եկեղեցին 1636 թ. Մովսես կաթողիկոսի աջակերտ, ս. Թովմայի առաջնորդ Նաչատուր վարդապետը. «Նորոգեաց ի հիմանց գուրբ ուխտս Թումայի, բարձրաբերձ կահարակոս և գմբեթաձև գուրբ եկեղեցին, և բարձր պարսպով և չորեքանկյունի խուցերով և մուրբախերով (ստիանոց) վարդարեաց և բալում նեղութեամբ և չարչարանօք շինեաց»¹¹:

Վանքի այժմյան պարիսպները, շինությունները հիմնավոր կերպով վերանորոգել է նաև Նաչատուր վարդապետի հետնորդ Պետրոս վարդապետը՝ 1668 թ.: Այդ վերանորոգման ժամանակակից Չ. Ազուլեցին նշել է, որ նա. «ըսկիլքն արաւ վանքի Դ կողմի պարիսպն մեծացնել, որ քար ու հողով էր ամեն տներն, սայ Բրդստանայ (Վասպուրականից— Ա. Ա.) ուստէք բերաւ, նոր այլի հող ու քարով պարիսպն շինեց, բրջեր շինեց, մաղապեք շինեց, ոմն կիր ու քարով գուրբեպի, ոմն երաձ քարփիչ ու գաջով գուրբեպիք. մեջն առնէ տաշաձ քարով, թե խուց, թե օթախնի լաւ արձակոցոյց: Ջրի առուն գցեց պարիսպի մեջն: Շատ աշխատանք արաւ, շատ դրամ խարջեց»¹²: Վանքը նորոգումների է ենթարկվել նաև 1694 թ., որի մասին վկայություններ կան ինչպես վիմագրություններում, այնպես էլ Ազուլիսում գրչագրված ձեռագրերում: Օրինակ Աշուխում գրչագրված ձեռագրերից մեկի հիշատակարանը վկայում է, որ. «...թվին ՌձևԳ (1694) շինեցաւ սբ Թումայի առաքելոյն եկղցին. Ազուլեաց վանոց»¹³:

Հեռաբրքրական է նաև ս. Թովմա վանքի ողջ համալիրի արտաքին արտադիպոչականությունը: Այն տեղադրված լինելով բնակելի թաղամասում միան-

գույնյան մեկուսացված է: Այստեղ, Նախիջևանի գավառների XVI—XVII դդ. մյուս հուշարձանների համեմատությամբ, առավել շեշտված է վանքի ամրոցային բնույթը: Այն իր բարձր ու ամուր պարիսպների ու հպոր բուրգերի շնորհիվ անառիկ ռավանապաշտպան կառույցի տպավորություն է թողնում, ուր շատ անգամներ պատսպարվել ու պաշարել է Ազուլիսի բնակչության մի մասը: Ս. Թովմայի վանքը XVII դ. իր գլխավոր հատակագծում ստանալով բուրգերով լրացված պարիսպներ, կարծես թե անջատվել է շրջապատից, պարփակվել անուր պարիսպների մեջ: Այդ իսկ պատճառով վանքի ճարտարապետական ու գեղարվեստական արժանիքները ընկալելու հնարավորությունները սահմանափակվել են: Սակայն Ազուլիսի ձորում Վանքի, Վերին Գետ, Շոնատակ և այլ թաղամասերի բարձրադիր վայրերից ու լանջերին կապած բնակելի տներից ուրվագծվում և ընկալվում է վանքի ներքին տարածության և տաճարի ճարտարապետության ընդհանուր համայնապատկերը:

Ս. Թովմայի վանքը վերը նշված մի շարք արժանիքներով ու ճարտարապետական լուծումներով, իր գլխավոր հատակագծով կարևոր տեղ ունի հայ ճարտարապետության միջնադարյան համալիրների թվում:

Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

(սկ. 22—24, 26)

Ազուլիսի Վերին գետ թաղամասում, լեռնալանջի փեղին կառուցված այս եկեղեցին շրջակայքի հարյուրավոր տների ավերակներում կանգուն մնացած միակ շինությունն է: Ս. Ստեփանոսի անցյալի մասին գրավոր աղբյուրներում շատ քիչ տեղեկություններ են պահպանվել: Ժամանակի ընթացքում անհայտացել ու եղծվել են նաև եկեղեցու համալիրի վիմագրերն ու պատկերաքանդակները:

Հուշարձանի ճարտարապետական ու հնագիտական տվյալները վկայում են, որ նրա նախկին շինությունը կառուցված է եղել դեռևս XII—XIII դդ. և վերանորոգվել է XVII դ.: XX դ. սկզբներին մասնակիորեն վերանորոգված ս. Ստեփանոսը այժմ կիսախարխուլ վիճակում է գտնվում (սկ. 22—24, 26):

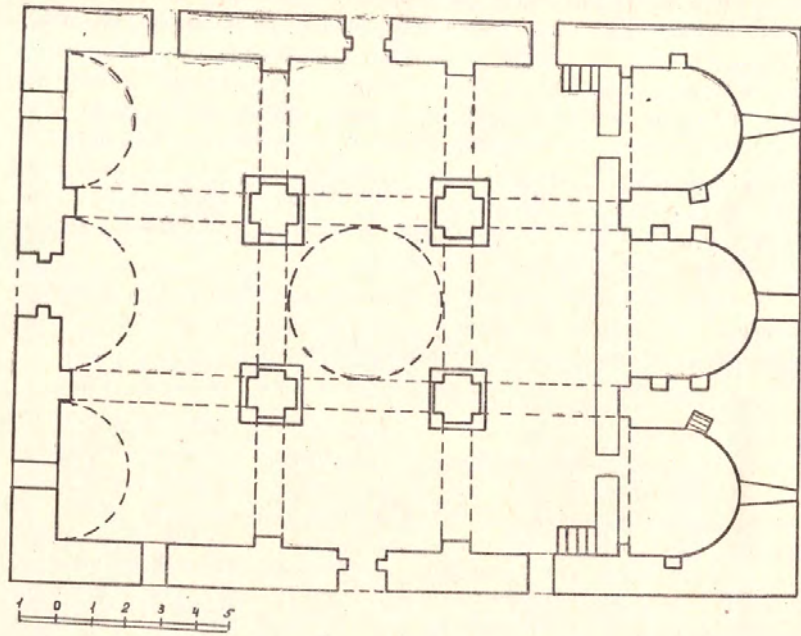
Ս. Ստեփանոս եկեղեցին կառուցված է մաքուր տաշած բազալտով և կարմերանգ քարերով, ունի քառանկյո գմբեթավոր, խաչաձև ծածկով բազիլիկայի հորինվածք (զժ. 2): Եկեղեցու արևելյան մասում, ավազ խորանի երկու կողմերում կան բավականին մեծ ու կիսաշրջանաձև խորաններ ևս, որոնց արևմտյան ճակատները ավազ խորանի նման ամբողջովին բաց են և անմիջապես կապի մեջ են աղոթասրահի հետ: Այդ խորանները իրենց տակ ունեն նկուղային

¹¹ Գ. Ալիշան, Սիսական, էջ 326—327:

¹² Չ. Ազուլեցի, նշվ. աշխ., էջ 78:

¹³ Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Թավրիզի, կապեց՝ Հր. Աճառյան, Վիեննա, 1910, էջ 115:

հարկ-ավանդատներ, որոնց մուտքերը բացված են խորանների բեմից և աստիճաններով իջնում են ներքև: Եկեղեցու բառանկյուն հիմքերով չորս խաչաձև կտրվածքով մույթերի վրա կանգնեցված է գեղեցիկ գմբեթը:

Գծ. 2 Ագուլիսի ս. Ստեփանոս եկեղեցու հատակագիծը

Ս. Ստեփանոս եկեղեցին ունի երեք մուտքեր՝ արևմտյան, հյուսիսային և հարավային ճակատներում, որոնք երիված են ճաշակով ու ձևավոր քանդակավարդերով: Ժամանակին այդ մուտքերի կամարների տակ ագուցված են եղել մեկական սյուժետային բարձրաքանդակներ, որոնք այժմ տեղահան են արվել ու անհայտացել: Եկեղեցու հարավային մուտքի առջև կառուցված երկու մույթերի հորինվածքով եռահարկ կանգակառուցը հիմնահատակ ավերվել է 1940-ական թվականներին: Հուշարձանի քառանկյունի պարսպի ներսում եղած կոմունալ շինությունները այժմ ևս մինչև հիմքերը ավերակների են վերածվել:

Այս հուշարձանը կառուցված է Ագուլիսի Վերին թաղում, Գինդար լեռան հարթ և հարմարավետ տեղում: Քաղաքի կենտրոնական մասում հիմնադրված լինելու պատճառով այն համարվել է նաև Մայր կամ Վերին թաղի եկեղեցի¹⁴: Ս. Քրիստոսափորի առջև և նրա հյուսիսային կողմում փռված է Ագուլիսի Վերին թղի տների ու ապարանքների մեծ մասը:

Ըստ ավանդության և Ջաքարիա Ագուլեցու հաղորդած տեղեկությունների այս եկեղեցին. «...Թաթեոս առաքեալն էր շինած... Սորայ առաջին շինուցն Քրիստոսի առաքեալքն էին»¹⁵: Ս. Քրիստոսափոր եկեղեցու արևմտյան ճակատը և նրա գմբեթը տեսանելի է Ագուլիսի մի շարք թաղամասերից: Ջեռագրական աղբյուրներում այս եկեղեցին հիշատակվում է XV դ.: 1447 թ. Ագուլիսի գրիչներից մեկը՝ Մաթեոս քահանան, իր ձեռագրերից մեկում՝ «Տոնականում», գրչագրել է. «ի գեաղաքադաքս Ագուլիս գուեի Գոդթան վիճակիս, ընդ հովանեա՝ առաքելայարկ խորանիս, աստավծաբնակ տաճարիս Քրիստոսափորի մեծ նահատակիս... ի թուականութանս Հայոց ՊՂԶ (1447)»¹⁶: Այնուհետև հայտնի է, որ 1682 թ. Նաղաշ Հովնաթանը այդ եկեղեցու հովանու ներքո է գրչագրել «Պատմութիւն Հրեիցը»¹⁷ և այլ ձեռագրերը:

Ս. Քրիստոսափոր եկեղեցին, որն իր հիմնադրումից հետո մի քանի անգամ վերանորոգվել է, կառուցված է քառանույթ գմբեթակիր բալխիկայի հորինվածքով: Կապված է ավագ խորանից, զույգ ավանդատներից և լուսավոր ու բարձր ինտերիոր ունեցող արքայապահից, որի չորս հաստահեղույս մույթերի վրա կանգնեցված է աղյուսաշար գմբեթը: Ունի երեք կամարապարոլ ու վարդաքանդակներով երիված մուտքեր՝ արևմտյան, հյուսիսային և հարավային ճակատներում (վերջին երկուսը այժմ վակված են): Արևմտյան մուտքի բարավորից վերև, քառանկյունի շրջանակի մեջ տեղադրված է մանուկ Հիսուսը գրկին թագակիր Աստվածամոր պատկերաքանդակը: Աստվածամոր մի գեղեցիկ քանդակ (նվ. 30ա) էլ գտնվում է մուտքից քիչ հարավ, որը ըստ Չ. Ագուլեցու վկայության. 1617—1675 թթ. ս. Քրիստոսափորի վերակառուցման ժամանակ ինքն է քանդակել տվել¹⁸: Հյուսիսային մուտքի կամարի տակ, քառանկյունի շրջանակի

¹⁴ Չ. Ագուլեցի, նշվ. աշխ., էջ 147:

¹⁵ Չ. Ագուլեցի, նշվ. աշխ., էջ 95:

¹⁶ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, 1-ին մաս, Եր., 1955, էջ 605:

¹⁷ Վ. Ալիշան, Սիսական, էջ 329, 331:

¹⁸ Չ. Ագուլեցի, նշվ. աշխ., էջ 95:

մեջ առնված է վարդաբանդակ խաչ, իսկ հարավային մուտքի բարավորի վերե-
վի տարածությունը վարդարված է քառանկյուն և ապա շրջանագծի մեջ առնված
խաչի քանդակով: Եկեղեցու հարավային, հյուսիսային և արևմտյան ճակատնե-
րում ագուցված են XVII դ. 25 արձանագիր խաչքարեր ու քարեր և մեկ բարձ-
րաքանդակ:

Եկեղեցու հարավային կողմում 1867 թ. կառուցված Ագուխի Օրիորդաց
դպրոցի շենքից այժմ աննշան հետքեր են մնում միայն: Այստեղ՝ եկեղեցու հա-
րավային մուտքի մոտ եղած XVIII—XIX դդ. մի քանի տապանաքարեր այժմ
տեղահան են արվել: Հուշարձանի արևմտյան ճակատի առջև, նրա հյուսիսարև-
ելյան անկյունում գտնվում է սրբատաշ քարով, կանարակապ ու ավազանով
հորդահոս աղբյուրը:

Ս. Քրիստափոր եկեղեցու ներքին տարածքը 1680-ական թվականներին
որմանակարել է Նաղաշ Հովնաթանը: Այժմյան վիճակով անվնաս են մնացել
գմբեթի, մույթերի կանարաղեղների և ավազ խորանի որոշ որմանակարները,
որոնք նման են Ս. Թովմա վանքի տաճարի որմանակարներին: Այստեղ բազմե-
րանգ բուսական մոտիվների թվում կան նաև մի շարք երկրաչափական վարդեր:
Ասանձնահատուկ ուշադրության է արժանի հատկապես գմբեթի և թմբուկի որմ-
նանկարների կոմպոզիցիաները (նկ. 33բ, 34): Գմբեթի կենտրոնում, բազմե-
րանգ ծաղիկների նուրբ հյուսվածքից կազմված կանոնավոր ութանկյուն վար-
դանախշերից ղեղնատակեզույն ֆոնի վրա սկիզբ են առնում ութ ծառածև և հա-
մանման որմնանկարներ, որոնք դիտողի հայացքը ակամա տանում են դեպի
գմբեթի կենտրոնը: Հետագայում այս կոմպոզիցիան են հիմք ընդունել Նաղաշի
որդիները՝ Հարություն ու Հակոբ Հովնաթանյանները, երբ 1740 թ. որմնանկա-
րում էին Երևշակ գավառի նշանավոր հուշարձաններից մեկը՝ Աբրահունիսի
ս. Կարապետ վանքը: Ս. Քրիստափորի գմբեթի որմնանկարի արվեստը հիշեց-
նում է նաև Գողթնի հարևան Մաղարդայի կամ Շամբի հոջակավոր ս. Ստեփա-
նոս վանքի (այժմ՝ Իրանում, Արաքսի ափին) մայր տաճարի գմբեթի որմնա-
նկարին¹⁹: Նման վրագահեռները հավաստում են, որ Շամբի ս. Ստեփանոս վան-
քի մայր տաճարի որմնանկարները ևս կատարել են Հովնաթանյան տոհմի նկա-
րիչները:

Ս. Քրիստափոր եկեղեցու որմնանկարների թվում պահպանվել են նաև
Նաղաշի դիմանկարչական աշխատանքներից: Դրանք գմբեթի որմնանկարի և
թմբուկի որմնանկարի միջև տեղադրված թևատարած հրեշտակների և պտու-
մական անձանց պատկերներն են: Պատմական անձերից այստեղ պատկերված
են Մեսրոպ Մաշտոցը, Սահակ Պարթևը, Գրիգոր Լուսավորիչը և Ներսես կա-

¹⁹ Դարաշափի ս. Ստեփանոս վանքի եկեղեցու որմնանկարները, տե՛ս Լ. Մխիթարյան, Իրանի հավական վանքերը, Թեհրան, 1971, էջ 123, 124:

թղիկուսը: Ձգեստավորված, գավազաններն ու ավետարանները ձեռքերին
բռնած այս պատմական գործիչները գմբեթի չորս անկյուններից իրենց հեզա-
համբույր ու իմաստալից հայացքները հառում են դեպի վեր նայող ամեն մի
դիտողի:

Ս. Քրիստափոր եկեղեցու այժմյան սպահպանված շինությունը կառուցվել է
XVII դ. երկրորդ կեսին, որի վերաբերյալ պահպանվել է ինչպես Չ. Ագուցեցու,
այնպես էլ եկեղեցու որմերում առկա վիմագրերի տեղեկությունները: Չ. Ագու-
լեցին ս. Քրիստափորի վերակառուցման առաջին ունի հավաստի ու սպառիչ,
մանրամասն տեղեկություններ: Ըստ որի՝ 1670 թ. դեկտեմբերի 15-ին ս. Քրիս-
տափոր եկեղեցին. «ինքնին փլավ, վերայ Գ խորանն քարփիչով ին շինել, այն
փայտով ին շինել: Չերայ այս եկեղեցին Թաթևոս առաքալն էր շինած. եկավ
մինչև ի թվին ՌձԹ (1630) վերստին այնպես ին շինել... Այսպես շինած եկաւ,
մինչի թվին ՌձԹԹ (1670) ուսն փլաւ... Սոցա յետնայ Վերին թաղի խօջա
Գյուլնապարն, Քիչիբեկն, Մալխանն վերակացու եղէն, ժողովորդան փողով շինե-
ցին, մինչև էհատ այսմ ամի: Թվին ՌձԻ (1671) ըսկիսքն արարին ին յեկեղեցին
վեր կալան, իմն գձեցին քարով, կրով, Քրդատանայ (Վասպուրականից—Ա. Ա.)
Լ (30) ուստայ եկին, տաշած քարով շինեցին, մինչի նոյեմբեր ամսին հասաւ
դռների գլուխն... Թվին ՌձԹԻԲ (1673) սարտի Ի (20) ուսն այլվի Քրդատա-
նայնուն ուստեքն եկին. այսմ ամի Խ (40) ուստայ եկին, այլվի տաշած քարով
հասուցրին մինչի փայի թաղ... Թվին ՌձԻԲ (1673) եկեղեցու ավաք խորանն
մուրտի ԻԹ (19) աւրինեցին, որ պատարագ անէւ: Միայն Բ խորան էր ծածկ-
ված այս ամի. այս է: Թվին ՌձԻԳ (1674) մայիսի ԻԵ (25) ուսն այլվի վերոյ
Քրտուստանուցն ԺԸ (18) ուստայ եկօ, ասպարեքն կապեց, կիսատ բաներն շի-
նեց, էլ քարայքան չմնաց: Թվին ՌձԻԴ (1675) ապրիլի մեկին այլվի Քրդատա-
նայ նույն ուստեքն ԺԷ (17) ուստայ եկաւ, միջին Դ կանարն քարով տաշած
կտպեց, կիսատ քարեքան, թէ սեղան, ամեն շինեցին: Դարցեայ, տեղիս ուս-
տեքն, Բ ջուղեցի ուստայ, մեկ անունն Ովանէս, մինին՝ Խումովելի, տքայ
երած քարփիչով գլուխն փոշիշն արին: Մնաց կաթողիկէն դարձեալ Քրդատա-
նայ ուստեքն: Մեծ ուստէն էր ի գեղէն Մոկսու: Ահա կատարեցաւ»²⁰:

Ինչպես պարզվում է Չ. Ագուցեցու այս մանրամասն նկարագրությունից,
ս. Քրիստափորը վերակառուցվել է 1671—1675 թթ., որի վրա աշխատել են
Վասպուրականից հրավիրված, ինչպես նաև ագուլիսցի ու ջուղեցի վարպետ-
ները, որոնց աշխատանքները ղեկավարել է Մոկսու «մեծ ուստէն»՝ ճարտարա-
պետը: 1671 թ. ս. Թովմա վանքում գրչագրված մի ժողովածուի հիշատակարա-
նի տեղեկություններով ևս 1671 թ. «նորոգման սկիզբն եղև եկեղեցույն...»²¹:

²⁰ Չ. Ագուլեցի, նշվ. աշխ., էջ 95—97:

²¹ Մ. Սմբատյան, Նկարագիր սուրբ Կարապետի վանքի Երևշակու և շրջակայից նորա,
Տիֆլիս, 1904, էջ 203:

Չ. Ազուլեցու հաղորդած մեկ այլ վկայությունից տեղեկանում ենք, որ ս. Քրիստափորի 1630 թ. վերանորոգման աշխատանքները կատարել է ազուլեցի «Ղոզալ ուսումն»։ 1670 թ. Ղոզալի մահվան առթիվ Չ. Ազուլեցին իր օրագրում նշել է, որ Ղոզալը. «սարքարութին արաւ, որ Վերին թաղի եկեղեցին շինեց: Շատ աշխատանք արաւ»²²:

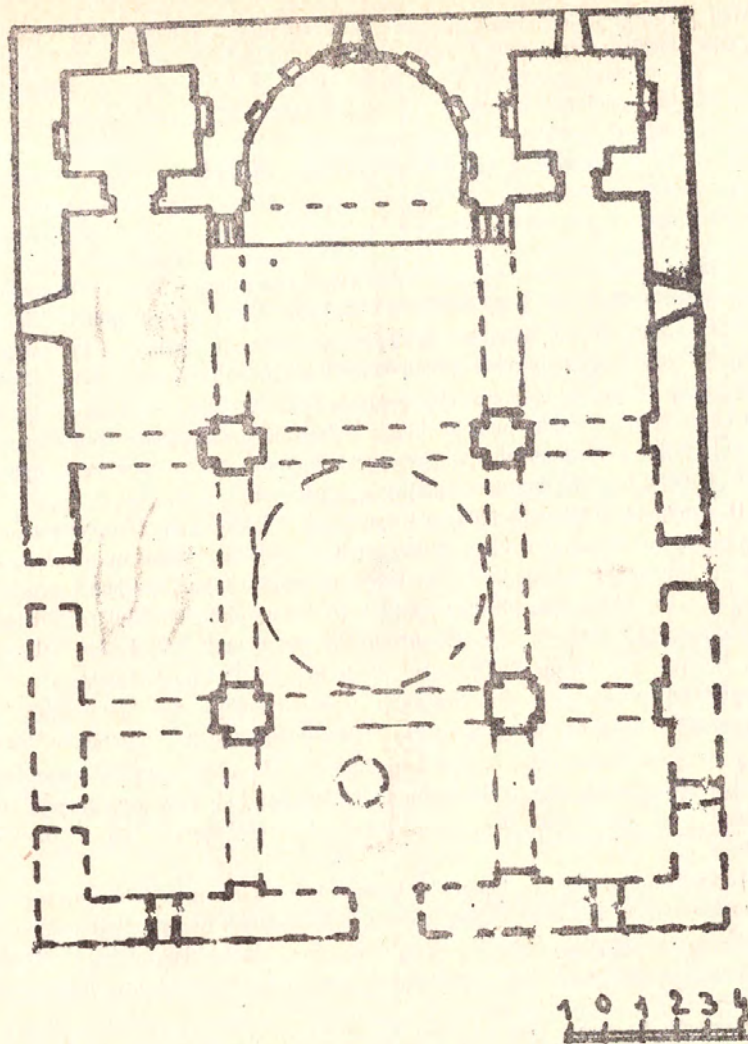
Ս. ՇՄԱՎՈՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

(նկ. 36, 37)

Ազուլիսի այս մեծակառուց և գեղեցկատես եկեղեցին կառուցված է ս. Քրիստափորից մոտ 500 մ հարավ-արևմուտք, գետակի աջ ափին գտնվող բարձրադիրք հարթ վայրում և շրջապատված է բնակելի բազմաթիվ շինություններով: Ցավոք, այժմ կործանման եզրին հասած այդ հուշարձանից կանգուն են միայն եկեղեցու ավագ խորանի մի մասն ու նրա առջևի երկու մույթերը (նկ. 37):

Քառասույթ գմբեթակիր բազիլիկայի հորինվածքով (գծ. 3) կառուցված ս. Շմավոնը կանգուն հուշարձան (նկ. 36) էր մինչև 1930-ական թվականները: Մեծակառուց այս եկեղեցին, բառ Միսոկի նկարագրության²³ ունեցել է երեք մուտք, որոնց առջև եղել են XVII—XVIII դդ. մոտ 20 փրնագիր տապանաքարեր: Եկեղեցու ինտերյերում կանարները պարզարված են եղել բուսական մոտիվներով արված որմնանկարներով, իսկ գմբեթի թմբուկի վրա նկարված են եղել թևատարած չորս հրեշտակների պատկերները: Հուշարձանի բարձրությունը ներքուստ հավասար է եղել 8 մ: Սույնչափ բարձրություն է ունեցել նաև 12 պատուհաններով գմբեթը: Եկեղեցու որմերում ազուլեցված են եղել XVII—XVIII դդ. մի շարք արձանագիր խաչքարեր:

Միջնադարում հիմնադրված այս եկեղեցին ևս Ազուլիսի մյուս հուշարձանների հետ վերանորոգվել է XVII դ.: Ս. Շմավոնը եղել է նաև գրչօջախ, որի ձեռագրերից, ցավոք, քիչ բան է հասել մեզ: Մեր օրերը հասած ձեռագրերից մեկը այստեղ գրչագրվել է 1638 թ., իսկ մեկ ուրիշը. «...կապնեցաւ ար. գիրքս Պաղիսի և Եսայի, ձեռամբ առտանուն Մարգարայ իրիցի, ի գիղաքաղաքն Ազու-

Գծ. 3 Ազուլիսի ս. Շմավոն եկեղեցու հատակագիծը

²² Չ. Ազուլեցի, նշվ. աշխ., էջ 149:

²³ В. М. Сысоев, Нахичеванский край — Нах. АССР (отчет о поездке летом 1927 г.), «Известия Азкомстариса», вын. 4, тетрадь 2, Б., 1929, № 162.

լ (ն)աց ի դռնն ս. Շմառն եկեղեցոյ, ի թվաբերութիւն հայկական տոմարի Բ և 2Թ (1640)...»²⁴:

Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ—ՄԿՐՏԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ

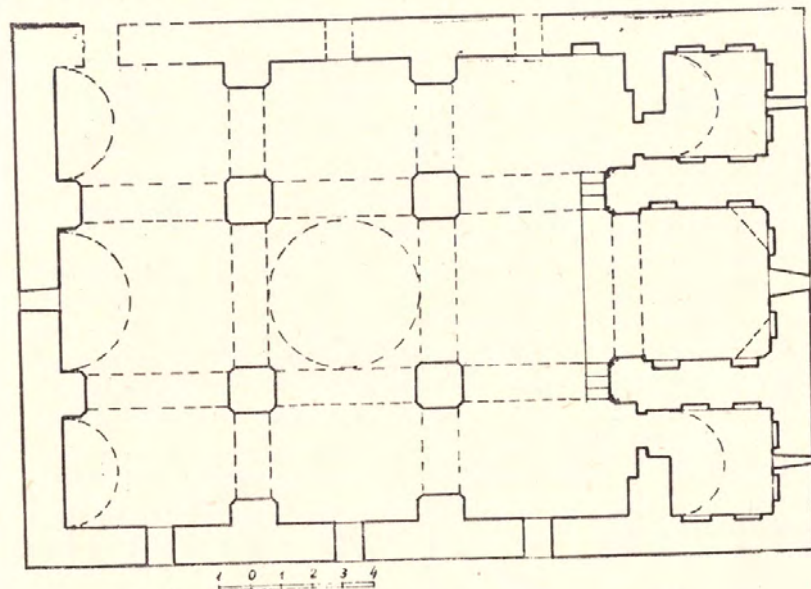
(նկ. 38—42)

Ագուլիսի ճարտարապետական հուշարձանների թվում և նրա միջնադարյան մշակույթում էական տեղ ունի նաև այս եկեղեցին: Այն այժմյան վիճակով կիսակործան է. քանդված է եկեղեցու հյուսիսային որմնի մի մասը, այդ ճակատի միակ մուտքը, ծածկի հյուսիսային հատվածի մի զգալի մասը: Ինտերյերում քարուքանդ են արվել երկհարկանի ավանդատները, ավագ խորանի բեմը, որմնի ու մույթերի տարբեր հատվածները: Եկեղեցու շրջակայքում հիմնահատակ կերպով հողին է հավասարեցվել շինությունների մի մասը, պարիսպը, հյուսիսային կողմից կցված չորս մույթերով գավիթը և այլն:

Ս. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցին կառուցված է Ագուլիսի Ներքին թաղում, գետի աջ կողմում գտնվող մերկ լեռնալանջի ստորոտում՝ հարթ ու բարձրադիր վայրում, որտեղից ուրվագծվում է համարյա ամբողջ Վերին Ագուլիսի համայնապատկերը: Այս եկեղեցին, ինչպես նշում է Չ. Ագուլեցին, համարվել է Ներքին թաղի գլխավոր եկեղեցին²⁵: Մ. Թաղիադյանը սխալմամբ նշել է, որ «Վերնոյ թաղի եկեղեցին է սուրբ Յովհաննէսը, իսկ ներքնոյն՝ Աստվածածինը»²⁶: Այս ոչ ճիշտ տեղեկությունը Մ. Թաղիադյանի մոտ ստացվել է ըստ երևույթին, Մեծ Աստվածածին եկեղեցու տեղադրության պատճառով, որը ս. Հովհաննես-Մկրտիչից իրոք որ բավականին ներքև է գտնվում և Ագուլիսի վաղեմի տարածքի՝ շահաստանի, ներքին մասի եկեղեցին է համարվել: Իսկ այն թաղամասը, ուր գտնվում է ս. Հովհաննես-Մկրտիչը, կոչվել է. «Խձայձոր, որ է Ներքին թաղն...»²⁷:

Ս. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցին կառուցված է արևելք-արևմուտք առանցքով՝ արևելյան մասում ունի ավագ խորան, երկհարկանի փույզ ավանդատներ և ընդարձակ արդթասրահ (գծ. 4): Վերջինիս չորս հաստահեղույս և ութանիստ կտրվածքով մույթերի (1,80 մ) կամարների վրա կանգնեցված է ութ լուսամուտ-

ներով աղյուսաշար գմբեթը: Ինչպես վերևում նշեցինք, այժմ ավերված է նաև եկեղեցու միակ մուտքը: Վերջինիս մասին պատկերացում կարելի է կապմել Ղ. Ալիշանի հրատարակած գերմանացի նկարիչ Քետլների նկարի միջոցով²⁸. Ըստ որի՝ ս. Հովհաննեսի մուտքը ունեցել է քառանկյունի բացվածք, առանց կամարի: Մուտքից վերև՝ շարվածքի երկրորդ շարքի հյուսիսային կողմում տեղադրված է եղել մի համառոտ արձանագիր քար՝ «Թ. ՌՃԽԳ» (1694): Եկեղեցին ունեցել է գեղեցիկ փայտե դուռ՝ Հախումի իշխատակազմի արձանագրութամբ. «բազմադրուագ, մանր մասամբք վայտից, սատափով և փղոսկրի կիտուածեալ, յորում գրուած յամի 1682»²⁹:

Գծ. 4 Ագուլիսի ս. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցու հաստակափոք

Ս. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցին (նկ. 38—42) կառուցված է հիմնականում կիսամշակ ու ճեղքված որձաքարերով, իսկ շինության արևելյան ճակատի արտաքին շարվածքն ու գմբեթը իրականացված է թրծած աղյուսով: Արևելյան ճակատի ձևավոր աղյուսաշարը ունի մի շարք երկրաչափական վարդաձևեր: Ինչ-

²⁴ Հայերեն ձեռագրերի իշխատակարաններ (1621—1640 թթ.), հտ. Բ. կապմեցին Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Եր., 1978, էջ 826:

²⁵ Չ. Ագուլեցի, նշվ. աշխ., էջ 63, 65, 130:

²⁶ Մ. Թաղիադյան, նշվ. աշխ., էջ 254:

²⁷ Չ. Ագուլեցի, նշվ. աշխ., էջ 92:

²⁸ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 333, նկ. 99:

²⁹ Ղ. Ալիշան, Սիսական, նույն տեղում: Ե. Լալայան, Գողթն, էջ 65:

պես եկեղեցին, այնպես էլ նրա համալիրի շինությունները գտնվել են բարձր պարսպի մեջ, որը հյուսիսից ու հարավից ունեցել է դարպասներ:

Ս. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցին ունի ուշադրության արժանի առանձնահատկություններ: Դա ամենից առաջ վերաբերում է նրա ավագ խորանի կառուցվածքին, որը հաստակագծում ունի հնգանիստ հորինվածք: Ընդ որում խորանի արևելյան որմի հյուսիսային և հարավային անկյունամասերը՝ նիստերը, ներքին հատվածում ունեն շատ թեթև՝ ընդամենը 35 սմ հաստոց նիստեր: Խորանի վեց որմնախորշերը ունեն 85 սմ լայնությամբ բացվածքներ և խոր են: Հյուսիսային և հարավային անկյունամասերում որմնախորշերից վերև, ընդգրծված են երկու որմնապարզերով կամարները, դրանցից վերև տեղադրված են փորդանակները:

Ս. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցին հետաքրքիր է նաև իր երկհարկանի ավանդատներով, որոնց առաջին հարկերը հաստակագծում քառակուսի են և ունեն վեցական խոր ու քառակուսի բացվածքներով որմնախորշեր: Եկեղեցու երկրորդ հարկի ավանդատները, որոնք ծառայել են որպես, խորաններ, հակառակ առաջին հարկերի ավանդատների, արևելյան մասում ունեն կիսաշրջանաձև հորինվածքներ: Խորանները իրենց որմերում ունեն յոթական սլաքաձև պսակներով ավարտվող բարձր որմնախորշեր: Դրանք լուսավորվում են արևելյան որմում գտնվող բավականին լայն և բարձր (55×90 սմ) պատուհաններով, որոնցից ամիջապես 30—35 սմ վերև՝ լրացուցիչ լուսավորության համար բացված են մեկական շրջանաձև լուսամուտներ: Երկրորդ հարկի խորանները արևմտյան մասերում ունեն ցածրադիր (60 սմ) պատեր, իսկ ամբողջ ճակատները բաց են և օրգանապես կապված են աղոթասրահի հետ:

Ս. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցու այժմյան շինությունում պարզորոշ նկատվում են մի քանի վերանորոգումների հետքեր, որոնցից երկուսի մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չ. Ազուլեցու մոտ: Ըստ Ազուլեցու այս եկեղեցին 1612 թ. վերանորոգել է ազուլիսիցի հայտնի աղբյուրագործ-վարպետ Մեթյան Մահուեպի Մեթրուլը: Նա «այս թվիս (1612 թ.— Ա. Ա.) Խճայճորա սուրբ Ովանես եկեղեցին մարամաթի շինեց»³⁰: Այնուհետև հետագա վերանորոգման մասին եկեղեցու գմբեթի շրջանակի վրա (մերսից) դեռևս պահպանվում է XVIII դ. սև ներկով գրված եկեղեցու XVII դարի երկրորդ կեսում վերանորոգման արձանագրությունը: Վերջինիս հավաստի տվյալներով եկեղեցին վերանորոգվել է 1663 թ.: 1686 թ. այն զաջվել է, իսկ նրա աղյուսաշար գմբեթը կառուցվել է 1703 թ.: Այս արձանագրության տեղեկությունները լրացվում և հաստատվում են Չ. Ազուլեցու ճշգրտորեն արձանագրված տվյալներով: Ըստ որի 1663 թ.

³⁰ Չ. Ազուլեցի, նշվ. աշխ., էջ 141:

«Ազուլաց Խճայճորու մահի սուրբ Ովանես անվան եկեղեցին ըսկիսպն արարին վեր առնելու»³¹: Այնուհետև 1664 թ. «Մայիսի լս (31) Ազուլիս Ներքին թաղի սուրբ Ովանես եկեղեցին այսօր ձեռք տվեցին, վեր կալան, որ շինեն: Յուլիսի է (5) ուսն հիսն արինեցին, ըսկիսպ արարին շինելոյ թագաւորի ըտաղանով, Միրզա Իբրահիմ խօսքով, վերայ Ազուլիս նորայ վաֆթումն էր»³²: Հետո՝ 1665 թ. «Նոյեմբերի է (5) ուսն Ազուլիս որ Ներքին թաղի սուրբ Ովանես անվան եկեղեցին ավարտեցին, այսօր արինեցին... Թվին ՌՃԼԵ (1686) մայիսի ի (20) ուսն ըսկիսքն արին այս եկեղեցիս զաջելու: Գաջեցին, ծաղկեցին, հոկտեմբերի լս (31) ուսն հրաշալի օրինեցին»³³:

Եկեղեցու XVII դ. վերակառուցման հետ միաժամանակ. «պարիսպն քաշեցին, թե խուց, թե սեղանատուն շինեցին, սալա պրծաւ»³⁴: Եկեղեցու արևելյան ճակատի պատի տակ, նրա ընդլայնական չափով կառուցված է եկեղեցու սեղանատունը, որի ծածկը հավասար է եկեղեցու հիմնաշարին: Այս սեղանատունը միանավ-միաշախիճ հորինվածքով շինություն է, որի ուղղաձիգ որմերի վերին մասերից սկսվում է թաղը: Այժմյան վիճակով ավերած է այդ շինության արևելյան որմի զգալի մասը, մուտքերի հատվածները, ծածկի մեջտեղի մասերը: Սեղանատան մուտքերը տեղադրված են եղել արևելյան ճակատում: Այդ ճակատում են եղել նաև լուսամուտները: Սեղանատունը ներսից ունի մոտ 3 մ բարձրություն և ավաղված է, ընդերկայնական արևմտյան որմում ունի 9 քառակուսի բացվածքներով բավականին խոր որմնախորշեր:

Ս. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցու սեղանատան հյուսիսային ճակատին՝ արևելք-արևմուտք առանցքով, կցված է թաղակապ խոհանոցը: Վերջինիս կից է թաղածածկ հորինվածքով, ավազանով ու 2,90×4 մ չափի և 1,30 մ խորությամբ ջրամբարով եկեղեցու աղբյուրը:

Ս. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցու պարիսպներից ներս, նրա սեղանատան առջև և եկեղեցու հյուսիսային կողմում՝ գավթի առջև, եղել է եկեղեցու գերեզմանատունը: Վերջինս 1663 թ. եկեղեցու վերանորոգման ժամանակ քանդվել է. «Բերին, գերեզմանատունն էլ վարդավար արարին. ուն նշանաւոր մեռել կար, պայն թողին, ապայ անտեր, աննշան մեռելն քարն վեր կալան, ուն դրին եկեղեցու պատն, ուն ձգեցին եկեղեցու դռներն: Ապայ այսուդեռ սահմանեցին, թե ինչ մեռել որ լինի, տանեն եկեղեցոյ յանդէպ յարաւային կողմն տափարակ տեղ մի, անվանեցին տեղի անունն Բէկ-Օղլի: Այս Բէկ-Օղլի առաջին դրած մեռելն երեցիտիս Անդրնի կնիկն է թաղած: Այս հանգիստս հիսն այս է, որ 1112 (1663) ուսն»³⁵:

³¹ Չ. Ազուլեցի, նշվ. աշխ., էջ 64, 130:

³² Չ. Ազուլեցի, նշվ. աշխ., էջ 63, 130:

³³ Չ. Ազուլեցի, նշվ. աշխ., էջ 65, 130:

³⁴ Չ. Ազուլեցի, նշվ. աշխ., էջ 130:

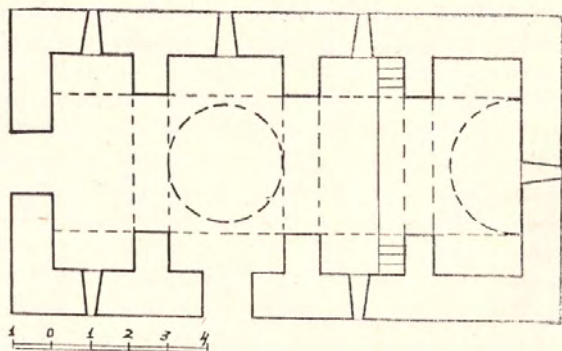
³⁵ Չ. Ազուլեցի, նշվ. աշխ., էջ 130:

Ս. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցու գերեզմանատունը այժմ վեր է ածվել այ- գու: Գերեզմանատան XVIII—XIX դդ. մի քանի տապանաքարեր հավաքված են այգու մի անկյունում:

Ս. ՀԱԿՈՐ—ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻ

(նկ. 43ա, 44)

Այս եկեղեցին, որը գտնվում է «Փոքր բլուր» անվանվող հարթ տեղում, կա- ուցված է քառանկյունի պարսպի մեջ: Այն փոքր չափի գմբեթակիր սրահավոր սյանավ հուշարձան է, որը կառուցված է կիսամշակ որձաքարով ու թրձած աղյուսով (նկ. 43ա, 44): Ս. Հակոբ-Հայրապետ եկեղեցին (գծ. 5) բաղկացած է աղոթասրահից և արևելյան մասում ուղղանկյուն խորանից, ունի երկու մուտք՝ արևմտյան և հարավային ճակատներում: Շինության ինչպես ներքինը, այնպես էլ արտաքինը վուսպ է: Ծածկի համարյա մեջտեղում՝ աղոթասրահի երկու կույզ որմնամույթերի միջև ընկած շրջանաձև գմբեթատակի վրա կանգնեցված է բարձր ու լայն պատուհաններով բազմանիստ ու աղյուսաշար գմբեթը: Եկեղեցու ինտերյերը ծեփված է և ունեցել է որմնանկարներ: Աղոթասրահի որմնամույթերը բավականին վանգվածային են և որմերից դուրս են գալիս 1 մ չափով:

Գծ. 5. Ագուլիսի ս. Հակոբ-Հայրապետ եկեղեցու հասակագիծը

Ս. Հակոբ-Հայրապետի ուղղանկյուն խորանը երկհարկանի է, որի առաջին հարկը ևս նույն չափի (2,25×5,55 մ) ուղղանկյուն ավանդատուն է: Վերջինս

հյուսիսային և հարավային որմերում ունի մեկական քառակուսի բացվածքնե- րով որմնախորշեր: Խորանը լուսավորված է արևելյան որմում գտնվող լուսա- մուտով:

Եկեղեցու գմբեթի վրայի (ներսի կողմում) սև ներկով ու խոշոր տառերով արձանագրությունը վկայում է, որ այն վերաշինվել է 1901 թ., վեց ամսվա ըն- թացքում: Ճարտարապետական հետաքրքիր լուծումներ ունեցող ս. Հակոբ-Հայ- րապետը Ագուլիսի ուշագրավ հուշարձաններից մեկն է:

ՄԵԾ ԱՍՏՎԱԾԱԾՆԻ ԿԱՄ

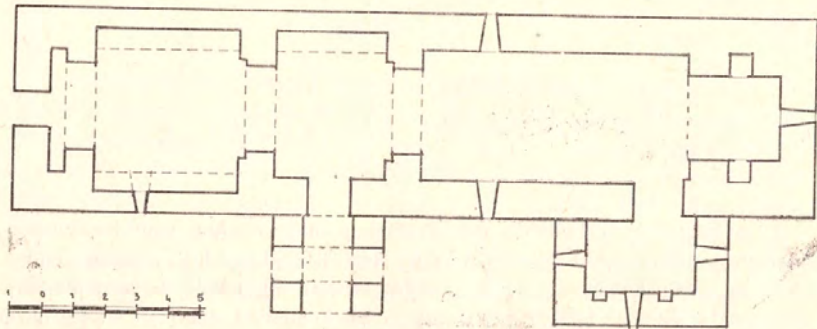
Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾՆԻ ՄԵԾ ԱՆԱՊԱՏ

(նկ. 48, 49)

Ագուլիսի հուշարձանների թվում կարևոր տեղ ունեցող այս մեծակառույց հանույիրը գտնվում է Վերին Ագուլիսից մոտ 1,5 կմ արևելք գտնվող արևա- խասձ ու մերկ լեռնալանջի հարմարավետ տեղում: Այստեղից հասակորեն ուր- վագծվում է Ստորին կամ Դաշտ Ագուլիսի, արաքսամերձ գյուղերի, դաշտերի ու լեռների գրավիչ համայնապատկերը: Այս համալիրին «Մեծ» մակդիրը տրված է քաղաքի մեջ կառուցված մյուս ս. Աստվածածին եկեղեցուց տարբերելու նամար:

Մեծ Աստվածածին եկեղեցին (գծ. 6), որն արդարև ունի մեծ համալիր, բաղկացած է միանավ եկեղեցուց, երկու մույթերով երկհարկ վանգակատնից, հյուրատնից և 20—22 եկեղեցապատկան այլ շինություններից ու խցերից, որոնք առնված են բարձր ու ամուր պարսպի մեջ: Այս ուրվագծով հեռվից այն ամբողջի տպավորություն է թողնում: Այժմ այդ համալիրի շինություններն ու եկեղեցին, պարիսպը, վանգակատունը, աղբյուրը ավերակների ու փլատակների են վերածվել: Համալիրի ու նրա մերձակայքի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ այդտեղ պաշտամունքային շինություն գոյություն է ունեցել դեռևս հեթանո- սական շրջանում: Ագուլիսցիների ավանդակրույցը սխուրտ է, որ այդ եկեղեցու տեղում եղել է կռատուն, որը 1 դարի կեսերին Թադևոս առաքյալը կործանել է և հիմնադրել ս. Աստվածածնի նախնական շինությունը: Հետագա դարերում, ընդհուպ մինչև XIX դ. վերջերը, ըստ ականատես ագուլիսցիների, այս եկեղեցու և նրա շինությունների վերանորոգումների ժամանակ հաճախակի գտնվել են կավից և մետաղից պատրաստված կուռքերի արձաններ: Ե. Լալայանը այդ մասին հանգամանակից տեղեկություն է մեջ բերել ագուլիսցի տեր Հակոբի օրագիր-տետրից: Տեր Հակոբի վկայությամբ. «1874 թուն, երբ Շուշեցի Շխե- անց Կարապետ աղէն խոլերայի պատճառով Թավրիսից փախչելով եկած էր

Ազուլեաց Դաշտ, Դաշտից ուխտ գնաց Ասովածածին: Ասովածածնայ տորգու-
թեան համար հարիւր ոսկի ընծայելով պատուիրեց Սարգիս Սարովանբեր-
պին, որ իր հսկողութիւնով տորգել տայ: Այն ժամանակ Աստուածածնայ եկե-
ղեցին մեջտեղից պատով կտրած երկուսի էր բաժանուած. պատի մեջտեղից
դուռ ուներ՝ դրսի մասից ներսի մասը մտնելու. դրսի մասում, դրան զիջին կա-
վից շինուած սեղան ուներ, դրան աջ ու ձախ կողմից աստիճաններ միացնելու

Գծ. 6 Ազուլիսի Մեծ Ասովածածին վանքի եկեղեցու հասակագծերը

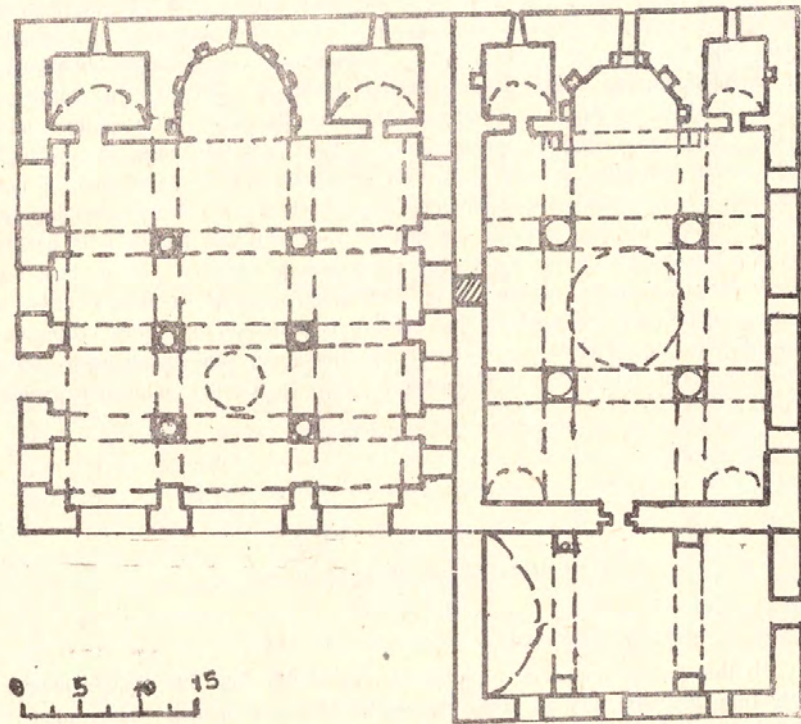
համար միջի պատը քանդած ժամանակ կավից շինուած սեղանի միջից խեցեայ
և չուզունեայ կուռքեր է դուրս գալիս: Նա և իր կնքավոր Օհաննէս Մակարո-
վը... մոլեռանդութիւնով խփում են քարերին՝ ջարդ ու փշուր անում...»³⁶:

ՍՏՈՐԻՆ ԿԱՄ ԳԱՇՏ ԱԳՈՒՎԻՍԻ
Ս. ՆՇԱՆ ԿԱՄ «ԱՄԱՐԱԻՆ» ԵԿԵՂԵՑԻ
(սկ. 54, 57ա)

Ստորին կամ Դաշտ Ազուլիսի հրահայտին թաղամասում, վաղեմի բնակելի
տների ավերակների շրջապատում դեռևս կանգուն այս հուշարձանը կառուցված
է եռանակ բալխիկայի հորինվածքով (գծ. 7): Վերջինիս հարավային որմին
անմիջապես կից կառուցված է Դաշտի մյուս եկեղեցին՝ ս. Երրորդությունը:
«Ամարաին» եռանակ բալխիկայի հորինվածքը կազմված է յոթանիստ ավագ
խորանից և ընդարձակ աղոթասրահից: Ավագ խորանը իր երկու կողմերում

³⁶ Ե. Լալայան, Գողթն, էջ 66:

ունի ևս մեկական քառանիստ խորաններ, որոնց արևմտյան ճակատ-
ները ավագ խորանի նման սմբողջովին բաց են և անմիջական կապի մեջ
են գտնվում աղոթասրահի հետ: Եկեղեցու աղոթասրահը երեք զույգ ամուր
մույթերով բաժանված է մեկ մեծ և երկու փոքր նավերի, որոնց կամարներն էլ
կլուսն են շինության ժամկը: Այժմյան տեսքով այս եկեղեցու աղոթասրահը հյու-
սիսից, հարավից և արևմուտքից շինության բարձրության կեսից ավելի մասով
ներկայանում է որպես բաց կամարաշար:

Գծ. 7 Ազուլիսի ս. Երրորդություն կամ ս. Ստեփանոս և ս. Նշան կամ «Ամարաին»
եկեղեցիների հասակագծերը

«Ամարաին» եկեղեցու հիմնաշարի, նրա ճարտարապետական հորինվածքի
ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ այս հուշարձանի նախ-

կին շինությունը հիմնադրված է եղել ստավորապես IX դարում: Հետագայում XVII դ. վերակառուցվելով, որի ժամանակ օգտագործված է նաև աղյուս, վեր է ածվել բաց դահլիճ-եկեղեցու, ուր ծիսակատարությունները կատարել են անօանը: Այստեղից էլ եկեղեցին ստացել է «Ամարաին» մականունը: Մինչև 1910-ական թվականները եկեղեցու ինտերյերում նկատելի էին «կուպրե կարասը, դժոխքը, աղբայությունը» և այլ կոմպոզիցիոն որմնանկարների^{36*} հետքերը:

1690 թ. Ստորին Ագուլիսի եկեղեցիներում գրչագրված մի Հայսմավուրքի հիշատակարանը պարզաբանում է, որ «Ամարաին» մականունով եռանավ բուլկիկայի անունը ս. Նշան է, իսկ ս. Երրորդություն գմբեթավոր եկեղեցունը՝ ս. Ստեփանոս: Այս մասին Հայսմավուրքի (գտնվում է Ֆրեզյոյի ս. Երրորդություն Մայր եկեղեցում, ԱՄՆ) հիշատակարանը վկայում է. «Ես նուստ մահուսի Ապրիայս ստացա վԱյսմավուրս... և ետու ի դուռն սուրբ եկեղեցեացն, որ վերաձայնին Երեք խորանի և միաուն՝ Սուրբ Նշան և Սուրբ Մինաս, որ կան հովանի և պահապան գեղաքաղաքիս Դաշտ կոչեցեալ... յետ ժամանակայ, եթէ Սուրբ Մինաս եկեղեցին շինեն յաշտումս՝ Աստուծոյ, եթէ կամին անդ տանին առանց տրտնջման, բայց այս Բ (2) եկեղեացս ի վատ...»³⁷: Այնուհետև այդ սույն հիշատակարանը վկայում է, որ ձեռագիրը. «գրեցա և աւարտեցա... ի թուականիս Հայոց Ռձ երեան և ինն (1690)... ի գեօղն, որ կոչի Ագուլեաց Դաշտ, ընդ հովանեալ Սուրբ Ստեփանոսի եկեղեցոյս, որ վերաձայնի Երեք խորանի, այլ Սուրբ Նշան եկեղեցոյս... ձեռամբ Եփրեմ անիմաստ քահանայի...»³⁸:

Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԿԱՍ
Ս. ԵՐՐՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

(նկ. 54, 58)

Ս. Ստեփանոս քառանկյ զմբեթակիր եկեղեցին (նկ. 59), որը հայտնի է սաև Երեք խորանի կամ ս. Երրորդություն մականուններով, կառուցված է մշակված որձաքարերով ու աղյուսով: Հուշարձանի հորինվածքը (զժ. 7) բաղկացած է հնգանիստ ավագ խորանից, զույգ ավանդատներից ու աղոթասրահից: Ընկալության հարթ ծածկում կանգնեցված է գեղեցիկ ու աղյուսաշեն, ութանիստ

^{36*} «Մշակ», 1876, № 15:

³⁷ «Բանբեր Մատենադարանի», № 12, էջ 263:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 265:

թմբուկով գմբեթը: Աղոթասրահի մույթերը կտրվածքում համարյա կոր են: Ունի երկու մուտք՝ արևմտյան ու հարավային ճակատներում:

Ս. Ստեփանոս եկեղեցու ինտերյերը ժամանակին պարզարված է եղել գեղեցիկ որմնանկարներով, որոնք այժմ քայքայված ու քերված են: Եկեղեցու արևմտյան ճակատին կցված է գավիթ-սրահը, որը ըստ արձանագրությունների կառուցվել է XVII դ.¹ եկեղեցու վերանորոգման ժամանակ: Ըստ հորինվածքի այն չորս մույթերով կամարակապ սրահ է, որի մույթերի կամարները նստած են եկեղեցու արևմտյան որմի որմնամույթերի վրա (այժմ վերաշարվել են նրա բաց ճակատները): Ս. Ստեփանոս և «Ամարաին» եկեղեցիներն ու դրանց օժանդակ շինությունները գտնվում են ընդարձակ ու բարձր պարսպի մեջ: Ինչպես շինությունները, այնպես էլ պարսպի մեծ մասը այժմ վեր են ածվել փշատակների: Պարսպից դուրս, նրանից մոտ 100—150 մ հարավ-արևելք, գտնվում է եկեղեցաբաբական աղբյուրը, որը մինչև օրս անխափան գործում է:

Ս. ՄԻՆԱՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Այս հուշարձանը գտնվում է Դաշտ Ագուլիսի հարավարևելյան կողմում: Ունի միանավ հորինվածք, որի միակ մուտքը գտնվում է արևմտյան ճակատում: Ս. Միանսը աղբյուրներում հիշատակվում է XVII դ. ձեռագրերում: Այժմյան շինությունը, որը մատուռի ապավորություն է թողնում, ամենայն հավանականությամբ նախկին եկեղեցու ավերակների վրա կառուցվել է XVIII—XIX դդ.:

Ս. Միանսը, կից գավիթը և հարակից այլ շինությունները կառուցված են գլխամշակ քարերով և գտնվել են պարսպի մեջ: Ինչպես եկեղեցին, այնպես էլ նրա գավիթն ու պարսպը այժմ ավերակների են վերածվել: Եկեղեցու որսերում ագուցված, ինչպես նաև գավթում ու հուշարձանի բակում եղած XVIII—XVIII դդ. վիճագրերն ու խաչքարերը այժմ կամ տեղահան են արված, կամ էլ կտրատված ու եղծված են:

Ս. Միանսի մուտքի բարավորի արձանագրության տվյալներից ելնելով Հ. Ոսկյանը այս հուշարձանը համարել է նաև որպես կույսերի անապատ³⁹:

³⁹ Հ. Ոսկյան, Վասպուրական-Վանի վանքերը, Բ մաս, Վրինա, 1942, էջ 734:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՆԵՐ * Ա Ղ Բ Յ Ո Ւ Ր Ն Ե Ր

Ինչպես նախորդ գլուխներում նշվեց, Ազուլիսը հիմնված է ձորի մեջ: Այստեղ՝ Ազուլիս գետի երկու ափերին, փոքրիկ հարթություններից բացի քաղաքի շինությունները աստիճանաձև տարածվել են նաև արևահայաց լեռնալանջերին: Ամֆիթատրոնաձև այս համայնապատկերը, որն աչքի է ընկնում բնորոշ ուրվագծով, գեղատեսիլ են դարձնում տարբեր թաղամասերում գերիշխող տեսքով վեր խոյացող եկեղեցիներն ու ժամանակին քաղաքը պարզաբարդ ապրանքները, դարավոր սուխներն ու հաստաբուն ընկույթնիներն ու հսկա թեխնիները, Ազուլիսի կրոնայգի-պուրակը: Այս ամենի շնորհիվ Ազուլիսն ունի պատմամշակութային հետաքրքիր հորինվածք:

Ցավոք, դարերի ընթացքում և հատկապես 1920-ական թվականներից սկսած, մի քանի տամուսյակների ընթացքում նոր բնակելի շինությունների կոռուցման և վանական այլ հանգամանքներով արդեն ավերվել ու բլկտվել են Ազուլիսի շինությունների մեծ մասը: Հատկապես խիստ քայքայվել են Վերին Ազուլիսի Վերին Գետ, Նուրիջանենց Մահլա, Խձայձոր, Չիզ փող, Դաշտ Ազուլիսի Լեռնալանջի, հյուսիսարևմտյան և այլ թաղամասերը, լեռնալանջերին ու նրանց փեշերին, քաղաքի առանցքային և կենտրոնական մասերում, երազոտիներում կառուցված տներն ու պարիսպները և այլ կառույցները: Այսօրվա դրությամբ Ազուլիսի համեմատաբար անաղարտ պահպանված հատվածը Վանքի և Շոռտակ թաղերն են:

Ազուլիսի ժողովրդական ճարտարապետության հուշարձանները՝ միաժարկ ու երկհարկ, եռահարկ, ձաղաշար ու պունաշար պատշգամբներով ու նախապահներով տները կառուցվել են տեղական բնակլիմայական պայմաններին և շոտանյութերի առկայությանը համապատասխան: Տների շքամուտքերի ու դարպասների, լուսամուտների բացվածքները, արտոջամբները իրենց առատությամբ ու բազմապատկան շեշտված են կամարակապ ծածկերով ու գեղաբանդակ ձևավորումներով, դեկորատիվ մանրամասներով, որոնք քաղաքին հաղորդում են ուրույն կոլորիտ, բարեստություն և ինքնատիպ դարձնում այն:

Ազուլիսի բնակելի տներն իրենց ոճով ու ճարտարապետությամբ բաժանվում են երեք հիմնական տիպերի: Առաջինը հին հայկական գլխատան հորինվածքով տներն են: Ազուլիսի տների մեջ նկատելի են գլխատան վարգացման նորինական և միջին շրջաններին վերաբերող ձևեր: Դրանք նախ չորս, ապա երկու, իսկ ուշ շրջանում մեկ պուներով կառուցված տներն են:

Ազուլիսի տների մի փոքր խումբը ունի նաև պարսկական ճարտարապետությանը բնորոշ տարրեր, որոնք սակայն աննշան են և XVIII—XIX դդ. արդեն կորցրել էին իրենց հետքերը: Քաղաքի տների մի սովոր հատվածը կառուցվել է եվրոպական ոճով: Այդ տիպին են պատկանում Ազուլիսի XVII—XIX դդ. կառուցված տների մեծ մասը: Անդհանրապես պետք է նկատել, որ Ազուլիսում ժողովրդական տների ճարտարապետությունն աչքի է ընկնում գեղարվեստական լուծումներով, ճարտարապետական ակնահաճո ձևերի օգտագործմամբ ու արտահայտչականությամբ:

Ազուլիս այցելած ճանապարհորդներն ու ազգագիրները գովասանքով են արտահայտվել ինչպես նրա քաղաքային ու մշակութային կյանքի, այնպես էլ ժողովրդական ճարտարապետության հուշարձանների՝ եվրոպական քաղաքների տեսքով կառուցված Ազուլիսի հարթ ու լանջավոր ծածկերով, բազմասենյակ տների մասին: Օրինակ, անգլիացի տիկին Շանթըրը Ազուլիսի ժողովրդական տների մասին իրավացիորեն նշել է, որ քաղաքի. «...տուններն ընդհանրապես մեծ շէնքեր են, յաջ ու ի ձախ դարձիվ ավելի ընդարձակուած. ճակատին երկպնությունը՝ հարկածածով ձեմելիք մը կայ՝ այլևայլ վերնագավիթ մտիվք: Գըլխավոր շէնքին և երկկողման թեկոց միջավայրն՝ պարտեզ մի՝ խնամոք և գեղեցիկ ձաշակով պարդարուած, մեծ ավազանավ մը...»¹:

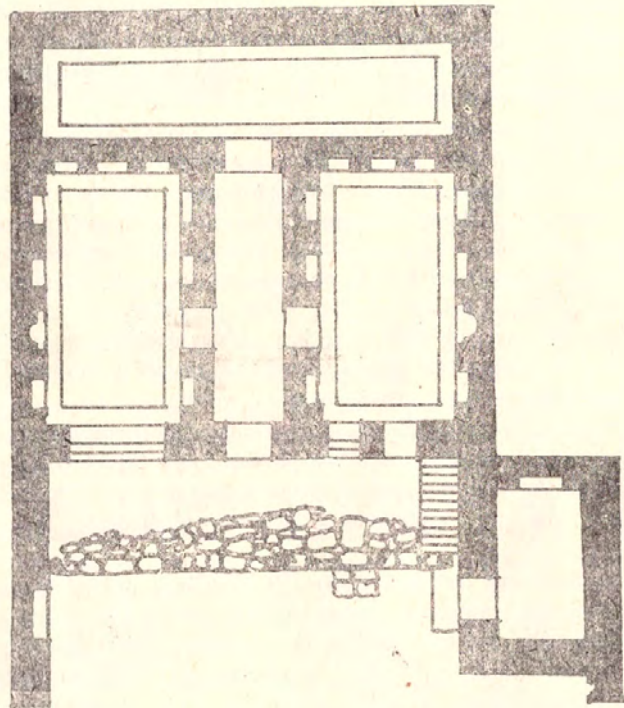
Նմանատիպ բազմաթիվ շինություններ են եղել ոչ միայն Վերին, այլ նաև Դաշտ Ազուլիսում: Մ. Թաղիադյանը Ստորին կամ Դաշտ Ազուլիսի տները համեմատելով Վերին Ազուլիսի տների հետ հիացմունքով գրել է. «Շինուածք տանց նորա վայելչագոյնք ևս, և դրօշուածք և քանդակք գերի վերոյ քան վԱզուլեաց»²:

Քաղաքը ձորի մեջ հիմնված լինելու, ինչպես նաև սակավ հարթ տարածություն ունենալու և այլ բնական պայմանների պատճառով նրա կառուցվածքային, հատակագծային միջնան դարձրել են անկանոն: Նրա գլխավոր և երկրորդական փողոցները իրար հատելով դուրս են գալիս դեպի հրապարակներն ու հուշարձանները: Ինչպես գլխավոր փողոցներն ու հրապարակներն, այնպես էլ երկրորդական փողոցների մի մասը գետաքարերով սալարկված ու տոփանված են: Քաղաքի տների մի մասը թեքադիր ու ժայռեղեն լանջերի վրա կառու-

¹ «Տավամբլեպ», հո. ՇԲ, Վենետիկ, 1894, էջ 534—535:

² Մ. Թաղիադյան, Ճանապարհորդություն ի Հայս, հո. I-ին, Կալկաթա, 1847, էջ 259:

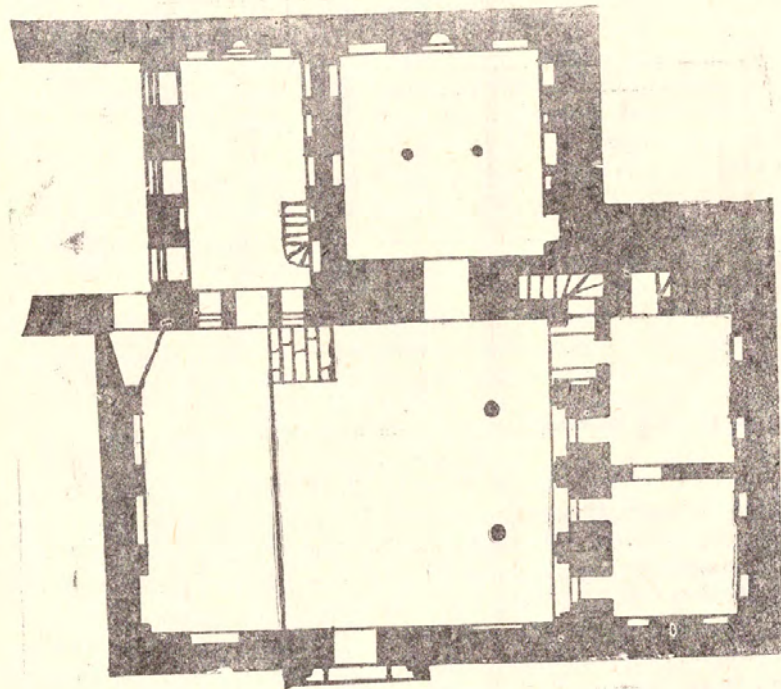
ցած լինելու պատճառով լեռնալանջերին կառուցել են պատուեջ-պատեր, սանդղավանդ (տերրասային) այգիներ, որոնք մի առանձին հնայք են հաղորդել քաղաքի համայնապատկերին և շատ բան են պատմում ագուլիացու հնամենի մշակույթի, բնության նկատմամբ նրա անսահման սիրո մասին: Քաղաքի հողապուրկ պայմաններում դարձյալ ագուլիացիների տների ու ապարանքների, ճարտարապետական հուշարձանների մեծ մասը կառուցվել են ապտո, բարձրադիրք, ճարտարապետական որոշակի մտահղացումներով և ունեցել են բազմաանոյակ հատակագծային սխեմա:

Գճ. 8 Ագուլիս, բնակելի տան հատակագիծ (չափագրությունը՝ Լ. Մամիկոնովի)

Ագուլիսի բնակելի տների և նրա քաղաքաշինության հարցերի մասին համակողմանի պատկերացում կազմելու համար ավելորդ չենք համարում մեջ բերել Չ. Ագուլեցու օրագրի ներքոհիշյալ հատվածը. «Թվին ՌՃԺԹ ապրիլի 11

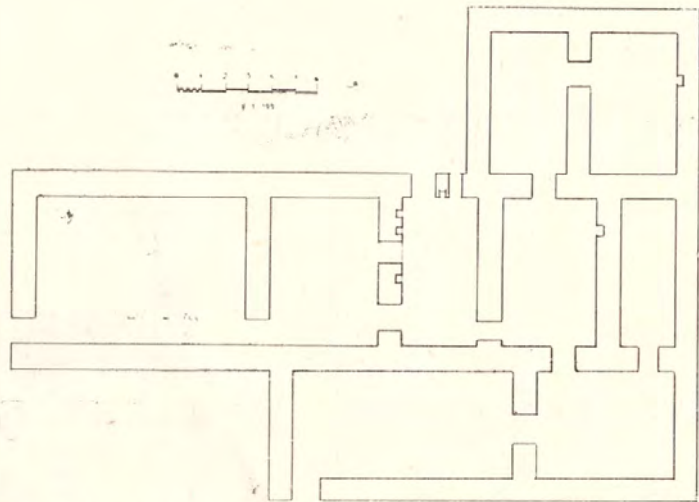
ուն Ագուլիս Վերին թաղն Խաասենց փողոակեն ես Ագուլեցի Քուրդունց մղղսի Աղամիրի որդի Չաքարես որ այսօր ձեռն արկի, մեր հայրենի տունն վեր կալայ նրն շինեմ. գերայ շատուց շինած էր: Մեկ մեծ ձեռնատուն էր, որ գիր կեր գրած, բլճ տարի էր շինած. մին մեծ սրահ կեր, որ մին ճք տարի այ շինած էր. այս է. մին քանի վերնատուն, ներքնատուն կեր յին շինած... Ես Չաքարիայ իմ շինածս այս է. բ մեծ, մին պտոիկ ներքնատուն մաղապայ, որ գունբալի այ գաջով. բարով թաղ. մեծ մաղապի գլուխն մին մեծ, որ ժք գալ է, երած քարիիջով.

Գճ 9. Ագուլիս, բնակելի տան հատակագիծ (չափագրությունը՝ Լ. Մամիկոնովի)

գաջով, այլվի գունբալով, թաղով շինած: Այս օթախի գլուխն մեծ քոչկ այ, որ է ժք գալ է: Դարցեալ օրթայ մաղապի գլուխն մին քաշ թավան օթախ է, որ

ա. սնդուղ, թէ այլ շորի տեղ, բ դռնէ է, մին մեծ գումբալի օթախումն է, մինն դեպի բարան է: Այս օթախի գոլխն մին բացը թափան օթախ է... Որ է լավ մեծ ու պատիկ թ օթախ... այս տներն որ վերստին շինեցի, թէպէտ փոքր, ապա գրտեմք թէ գրոց, թէ մեծ մամկա, որ տներն բճծ տարի եղև, որ պապէ ի պապ, որդոց որդիք որ մեր ավանդն ժառանգէ»³:

Գծ. 10. Յղևա, Կոմիտասի պապերի՝ Սողոմոնեց ապարանքի հատակագիծը:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ Չ. Ազուլեցին 1670 թ. վերաշինելով 250-ամյա (1420 թ. հիմնված) հնություն ունեցած իր հայրենի տունը նկարագրուս է, որ այն բաղկացած է եղել «ձմեռատնից», 102 տարվա հնության սրահից և մի քանի ներքնասաներից ու վերնատներից: Իսկ 1670 թ. այդ տան վերաշինման ժամանակ նա կառուցում է 2 մեծ և մեկ փոքր ներքնատուն, «քոչկ», մեծ ու փոքր և միջին «մաղաղաններ», բաց պատշգամբ և 11 մեծ ու փոքր «օթախներ»: Այդ պիսի բազմասենյակ տան կառուցումից հետո Ազուլեցին, ըստ երևույթին, նկատի ունենալով Ազուլիսի տների համար սովորական բազմասենյակ կառուցվածքը, դժգոհում է, որ իր վերակառուցած տունը փոքր է:

Ազուլիսի ժողովրդական տների գեղարվեստական ձևավորման ու ճարտարապետության արվեստում հարկ է նշել, որ նրանց մեծ մասը որմնակարված

են եղել, շրջապատված այգիներով, բազմապան մեծ ու փոքր ծաղկանոցներով, խողովի վազերով շրջապատված հովանոցներով և ունեցել են բարձր, 3—4 մ հասնող քարե ցանկապատեր: Այդ ամենը ակնհայտորեն խոսում են Ազուլիսի շինարարների տեխնիկական իմացության ու ճարտարապետական ձևերի դեկորատիվ մշակման հմտությունների ու կարողությունների մասին:

Ազուլիսի ժողովրդական ճարտարապետությունը իր բարերար ազդեցություն է ունեցել նաև մերձակա բնակատեղերի՝ Քաղաքիկի, Շոռոթի, Գալի, Տոնայի վրա: Այս տեսակետից համկանշական է Ցղնայում մինչև օրս պահպանվող XIX դ. թվով 18—20 միսահարկ ու երկհարկ բնակելի տները, որոնք աչքի են ընկնում թե՛ իրենց բազմասենյակային հատակագծումներով և թե՛ ճարտարապետական լուծումներով:

Այստեղ՝ Տամբրի թաղամասում, իրար կողքի կիսականգուն 6—7 տների թվում գտնվում է նաև հանճարեղ Կոմիտասի պապերի՝ Սողոմոնեց ապարանքը (գծ. 10): Այս ապարանքը, որն աչքի է ընկնում իր բազմասենյակ կապակցությամբ, տեղադրված է ձորալանջի բարձունքի վրա: Ցավոք, վերջին տասնյակների ընթացքում Սողոմոնեց ապարանքը ավերակների է վերածվել, որն ամենայն հավանականությամբ եղել է երկհարկանի:

Ա.ԳՔՅՈՒՐՆԵՐ

Հայոց հնամենի երկրում անիշխելի ժամանակներից ի վեր պաշտվել է ջուրը: Եվ պատահական չէ, որ մինչև օրս էլ մեր ժողովուրդը մի առանձնահատուկ ակնածանքով է վերաբերվում ջրին: Դրա շնորհիվ է, որ Հայոց լեռնաշխարհի ամեն մի անկյունում ի բնուստ լեռնալանջերից ու ձորակներից ջրանցքներով ու սալարկված առուներով, կավե ու քարե խողովակներով գլի ու գլոր աղբբաշերտը բերվել-հասցվել են բնակավայրերը, բանով ու գլխավոր ճանապարհների ելքերը:

Հայոց մեջ աղբյուր շինելը դարեդար մեծապատիվ գործ է եղել և ամենաբարի օրինանքի արժանի այս գործը հայի համար կարոտի ու տենչանքի, համիտենականության ու կյանքի հավերժության խորհրդանիշ դարձել: Ինչպես նույն թուրքական աշխարհի ամեն մի անկյունում, այնպես էլ Ազուլիսում աղբյուրն ու աղբյուրաշինությունը առանձնահատուկ հարգանքի է արժանացել: Ազուլիսի բարբառով աղբյուրը կոչել են «կիով» «կիսով», որի ծագումը անհայտ է: Ազուլիսցիները իրենց աղբյուր-կիովները անչափ շատ են սիրել և ինչպես հանճարեղ գեղանկարիչ Մ. Սարյանն է ժամանակին նկատել՝ Ազուլիսի աղբյուրների «ճարտարապետական ձևավորումները քաղաքացիք պահպանում էին մեծ հոգատարությամբ»⁴:

³ Չ. Ազուլեցի, նշվ. աշխ., էջ 90—91:

⁴ Մ. Սարյան, Գրառուներ իմ կյանքից, գիրք 1-ին, Եր., 1966, էջ 141:

Ազուլիսում գրեթե ամեն մի գլխավոր փողոց ու եկեղեցի ունի ճաշակով ու գեղեցիկ ձևավորված իր աղբյուրը, որոնք կառուցված են սրբատաշ ու կիսամշակ քարերով և մեծամասամբ մինչև օրս գործում են անխափան: Այդպիսի աղբյուրներից են, օրինակ, Վանքի թաղի, Նուրունց, ս. Թովմա վանքի, ս. Քրիստափոր, ս. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցիների, Դաշո Ազուլիսի եկեղեցիների, Մահուտի Մեկուսի և այլ աղբյուրները: Ազուլիսի բավաթիվ աղբյուրների առատ ջրերից ժամանակին ազուլիսցիները իրենց տների առջև ու այգիներում ստեղծել էին մի շարք մեծ ու փոքր ջրավազան-վճակներ: Այստեղ տարածված են թաղակապ ու ուղղանկյուն, երեք կողմերից որմնավակ հորինվածքներով ու ջրավազաններով, կամարակապ բացվածքներով, ինչպես նաև բաց տիպի աղբյուրների շինությունները:

Ազուլիսցի նշանավոր գիտնական Ա. Արասիանյանը հայոց աղբյուրների և մասնավորապես Ազուլիսի աղբյուրների մասին «Պեխի-աղբիւր և Մնասենց-կիով» հոդվածում իրավացիորեն նշել է. «Հայը, հայ ժողովուրդը սիրում և հարգում է իր աղբյուրները, որոնց ամեն մինին կնքում է հատուկ անուններով: Ես չգիտեմ, կա՞ր արդյոք ողջ աշխարհում մի սպ, որը հայի պես պարծնար իր հայրենիքի աղբյուրներով... և, բան է եթե ուրեք դարիբական մի Գողթնեցի-Ազուլեցու հայրենիքի կարօտը բաշել—հիշեցեք Մնասենց-կիովը և նա կուրախանա և մտքով իրան կզգա, որպես թէ այդ րոպեին նա վայելում լինի նրա ջուրը և դրա հետ միասին՝ իր երկրի օդը... Հավիվ թէ ողջ Կովկասում, կիսամարձակվեմ ասել՝ ողջ... աշխարհում այնքան լավ աղբյուրներ լինեն մի այնքան փոքրիկ տարածության վրա, որքան Գողթան սիրտը կապնող Ազուլիսում. և որքան խնամք նրանց պահպանության համար, ինչ սխառեմ ստորերկրեայ ջրանցքների և հորերի... Դա կատարյալ էիացք է: Բայց իմ ուզածը, սրտիս սրբոմը՝ Մնասենց-կիովն է: Հիշեցեք նրան. նա գյուղից դուրս՝ ինքնավոր այգիները տանող ճամփայի վրա է: Նրա ջուրը հորդ է, պարզ, հստակ, և միմիայն այցելուներին է սպասում»⁵:

Չ. Ազուլեացին Մնասենց աղբյուրի մասին նշել է, որ «Մնասենց կիավի յին անունն Գ կիաւ կասին. այս կիավիս Բ կիավն քօռացել այ, ջուրն ցանաքել. ահայ աքուլեցի այր ոմն, անունն Խօջինց Թուման, այս կիավիս մին կիավն հանեց, մին մատն ջուր դուրս եկաւ, ձգեց իւր այքին որ է թլին ՌձԺԱ (1662)»⁶: 1611 թ. Ղուկասիցի Մելիք Մեկուսն երկու աղբյուր է կառուցել, որոնցից մեկը իր տան առջև, իսկ մյուսը Մելիքանի թաղումը՝ Մելիք Աղավելի տան մոտ⁷: Մեկ այլ ազուլիսցի՝ վաճառական Նուրին 1616 թ. Վերին թաղում կա-

ռուցել է մեկ ուրիշ աղբյուր, որը անվանակոչվել է Նուրունց կիավ⁸: Նշանավոր աղբյուր է եղել նաև Ազուլիսի շուկայի մոտ կառուցված Փղըջի կամ Փռջի (վաղոցի) աղբյուրը:

Չ. Ազուլեցու հաղորդած տեղեկություններից հայտնի է դառնում, որ Ազուլիսի վանքերի ու եկեղեցիների, քաղաքի բավաթիվ աղբյուրների թվում նշանավոր ու ջրառատ աղբյուր է եղել Շաքի կամ Շամբի աղբյուրը, ուր ամեն տարի Ազուլիսի հոգևոր դասն ու ժողովուրդը կատարել են ջրօրհնների արարողությունը⁹:

Ինչպես Ազուլիսի ժողովրդական տներն, այնպես էլ ճարտարապետական այլ մանր հուշարձանները՝ աղբյուրները, ամբողջացնում ու համապարփակ պատկերացում են տալիս Ազուլիսի ճարտարապետական ժառանգության ու նրա արվեստի մասին:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում, էջ 128, 147:

⁵ Ա. Արասիանյան, Պեխի-աղբիւր և Մնասենց-կիով, «Աղբիւր», № 11, Թիֆլիս, 1886, էջ 394—399:

⁶ Չ. Ազուլեցի, նշվ. աշխ., էջ 140—141:

⁷ Նույն տեղում, էջ 141:

ԳՊՐՈՑՆԵՐ, ԳՐԶՉԱԽՆԵՐ

Գողթն գավառում հայ գրի ու լուսավորության սկզբնավորումը բավառայրյան պատմություն ունի: Այստեղ՝ մինչև հայկական հնչունակությամբ գրի ստեղծումն ու օգտագործումը, անշուշտ, գործածության մեջ է եղել նախաքրիստոնեական մեհենական գիրն ու գրականությունը, ինչպես նաև պատկերային՝ ժայռապատկերների, գրությունը: Վերջինիս անհերքելի ապացույցը Գողթնի հյուսիսարևելյան կողմում՝ Չանգեպուրի լեռնաշղթայի ամենաբարձր լեռնագագաթի՝ Կապուտջուղի, Նավասար կամ Տապանասար լեռան վրա առկա բավառայրի ժայռապատկերներն են:

Այս գավառի բնակատեղերում գրի ու լուսավորության տարածումը սերտորեն կապված է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հետ: Մաշտոցի կենսագիր Կորյունի հաղորդած հավաստի տեղեկություններով Գողթնը Մեսրոպ Մաշտոցի ամենասիրելի գավառներից էր և հարց գրերի ստեղծման համար Գողթնում է, որ Մաշտոցը «որսման հոգսերով պաշարված ու թակարդապատված և մտածմունքների ծիանքի մեջ էր ընկած»¹: Եվ նախքան գրերի ստեղծումը իր աշակերտների հետ Մաշտոցը մեկնել է Գողթն, որի «առաջ դուրս եկավ Գողթնի իշխանը... որի անունը Շաբաթ էր և հյուրամեծար ապաշխական հանդիսանալով՝ բարեպաշտությամբ սպասավորում էր (նրան)... Իսկ երանելին իսկույն իր ավետարանական արվեստը բանեցնելով՝ իշխանի հավատարիմ օգնությամբ սկսեց (քարոզել) գավառում»²: Հայկական գրերի ստեղծումից հետո էլ Գողթնը ամենաառաջիններից մեկն էր, ուր Մաշտոցը բացում է առաջին դպրոցները և «այստեղ՝ բարեպաշտ Շաբաթի ընկերությամբ գավառը լիացրեց Քրիստոսի ավետարանի ողջույնով, և գավառի բոլոր գյուղերում կարգեց սուրբ վանականների դասեր»³:

Ազուլիսում, որը Գողթնի կենտրոնական ու ամենաաչքի ընկնող դասավերտն էր, առաջին դպրոցները հիմնել է Մեսրոպ Մաշտոցը: Հեռագայում՝ ինչպես Հայաստանի այլ բնակավայրերում, Ազուլիսում կրթության գործի, գրքազգրման արվեստի կապակերպումն ու մշակությանն կյանքը աննախադեպ պարգացման է հասել հատկապես XII—XVII դդ.: Այդ շրջանում առանձնապես մշակությանն և կրթական մեծ աշխատանքներ են կատարել ս. Թովմա վանքին և ս. Քրիստափոր եկեղեցուն կից գործած դպրոցներն ու գրատները: Ս. Թովմա վանքի գրատան հարուստ ձեռագրերից, ցավոք, մեկ միայն չնչին մասն է հասել: Այդ փրկված մատունքներն էլ վերաբերում են XIV—XVIII դդ., որոնք գրքարվեստի, մանրանկարչության ու կավաքարական արվեստի աչքի ընկնող նմուշներ են: Պահպանված ձեռագրերի ուսումնասիրությունը ապացուցում է, որ այդ վանքին կից գործած դպրատանը գրազգրման աշխատանքով պաշտվել են տասնյակ գրիչներ ու ծաղկողներ, կավաղներ, գրչարվեստի մեկնիչներ ու մատենագիրներ: Գրչարվեստի աչքի ընկնող նմուշ է, օրինակ, 1375 թ. այդտեղ Վարդան գրչի ընդօրինակած Գր. Նարեկացու «Մատյան ողբերգութեան» ստեղծագործությունը⁴: Մեկ այլ մատյան «գծագրեցաւ պատմագիրս այս... ի թուխ ՊՁԱ (1432), ձեռամբ մեղսաներկ և անարիեստ գրչի Թումայի՝ սիրող գրոցս...»⁵: XV դ. ս. Թովմայի գրատանը մի շարք գրքեր է բավառացրել ու ծաղկել նաև Մաթեոս գրիչը, Բարսեղ շնորհալի գրագիրը և ուրիշներ:

Հայ բանասիրությանը հայտնի է Ազուլիսի գրատներում գրագրված շուրջ 90 ձեռագրեր, որոնցից 15-ը պահվում են Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Դրանք գրագրված են կատարելությամբ, վարդարված են բավական բարձրարվեստ մանրանկարներով ու վարդագրերով: XVI—XVIII դդ. Ազուլիսի գրատներում մի շարք ձեռագրեր են բավառացրել ու մանրանկարել Հովսեփ աբեղան, Սահակ, Սարգիս գրիչները, Գրիգոր աբեղան, Եփրեմ գրիչը, Ապարիա կապուղը, Գրիգոր, Պողոս, Ստեփանոս Յղեցիները և շատ ուրիշները: Ս. Թովմա վանքի դպրոցն ու գրչօջայիւր առանձնապես աչքի են ընկնում XVII դ. երբ այն միաժամանակ ուշ միջնադարյան Հայաստանի մշակութային կյանքի նշանավոր կենտրոններից մեկն էր, որի վարգացած ուսուցիչները, ծաղկողներն ու գրիչները այդ դարում ավելի բեղմնավոր աշխատանքներ են կատարել:

Ս. Թովմայի և ս. Քրիստափոր եկեղեցու գրատներից բացի մի շարք ձեռագրեր են գրագրվել նաև ս. Եմավոն, ս. Հովհաննես-Սկրտիչ, Մեծ Աստվածածին, Դաշտ Ազուլիսի եկեղեցիներում: Ազուլիսում գրչարվեստը առհասարակ

¹ Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, աշխարհաբար լարգամությունը, ներածական ուսումնասիրությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով՝ Մ. Աբեղյանի, Եր., 1962, էջ 98:

² Կորյուն, նույն տեղը, էջ 106:

³ Կորյուն, նույն տեղը, էջ 108:

⁴ Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, № 1571 ձեռագիր:

⁵ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, 1401—1450 թթ., կապ մեջ Լ. Խաչիկյան, Եր., 1955, էջ 423:

հարատեղ է ընդհուպ մինչև XIX դ. սկիզբները: Այստեղի գրչակենտրոնները հաճախակի ավերել և թալանել են բարբարոս վախճանները: Այդպիսի մի թալան կատարվել է նկարագրել 1477 թ. գրչագրված և 1663 թ. Ագուլիսի ս. Թովմայում նորոգված-կապնված «Ճաշոցի» գրիչը. «Թովին ՌՄԼԸ (1789) Մուստաֆայի խանն եկա յԱգուլիս, և Թովայ առաքելոյ վանքն թալանեց, եկեղեցուն անօթքն, գերի անկան, թէ անօթեղէն, թէ արծաթեղէն, թէ գիրք... այս Ճաշոց գիրքս գերի անկա, անօրինաց ձեռքն, եկա Դըզմաւարն որ կոչի Դարադաղ, ես Միվկիթցի Գասպարի որդի տիրացու Պետրոս առի ԵՌՁ շահու»⁶:

XVII դ. Ագուլիսի դպրոցում ուսուցչական աշխատանքներ է կատարել հայտնի նկարիչ ու բանաստեղծ Նաղաշ Հովնաթանը: Ըստ կենսագիր-բանասերների⁷ Ագուլիսի ս. Թովմայի դպրոցը ավարտելուց հետո Նաղաշը մնում է Ագուլիսի դպրոցում որպես ուսուցիչ և դպիր: Այստեղ գրչագրած և մանրանկարած ձեռագրերում Նաղաշ Հովնաթանը իրեն անվանել է «պրիչ Յովնաթանս», «Յովնաթան դպիր»: Նրա գրչագրած ձեռագրերում տասնյակ բարձրարվեստ պատկերագրությունների թվում կան նաև բնանկարներ, ծաղկավարդեր, որոնք խոսում են Նաղաշ Հովնաթանի քնատուր նկարչական ձիրքի մասին: Գրչարվեստի ուշագրավ ձեռագիր է, օրինակ, 1682 թ. Ագուլիսում մանրանկարած նրա ձեռագրերից մեկը՝ Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 3628 ձեռագիրը, որի կտորից պատրաստված պահպանակի նկարավարդունները ևս արտականում են Նաղաշին:

Ագուլիսի դպրոցներում ու գրչատներում ընդօրինակված ձեռագրերի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ելրակացնելու, որ Ագուլիսի ս. Թովմայի վանքին կից գործած դպրոցի գիտական մակարդակը համապատասխանել է միջնադարյան Հայաստանի վարդապետարանների աստիճանին, ուր ակնառու կոսմոկենտրալություն է հասել փիլիսոփայության, մաթեմատիկայի, հռետորական արվեստի, գրչարվեստի, քերականության, աստվածաբանության, նկարչության և այլ առարկաների դասավանդումը: Ըստ ձեռագրական տվյալների Ագուլիսի ս. Թովմայի դպրոցը XIV դարի երկրորդ կեսերին ղեկավարել է նշանավոր մտածող «Յովնաննէս փիլիսոփայն»⁸, XV դ. կեսերին՝ «բարունապետ և հոգևոր

հայր և վարժապետ Յակոբը»⁹, XVI դ. սկզբներին՝ «Բարսեղ դասագլուխն»¹⁰ և այլ աչքի ընկնող բարունակներ:

XVII դ., ինչպես վկայում է նաև պատմիչ Ա. Դավրիժեցին, համայնքների միջոցով Հայաստանի տասնյակ ավաններում ու քաղաքներում, գյուղերում բացվում էին դպրոցներ ու կրթության այլ օջախներ: Մովսես և Պողոս վարդապետները և դրանց օրինակով շատ ուրիշները գյուղից գյուղ շրջելով բավաթիվ բնակատեղերում, վանքերին կից հիմնում էին դպրոցներ ու դպրատներ: Նախիջևանի գավառներում, օրինակ, Մովսես և Պողոս վարդապետները նոր դպրոցներ են բացել Շոռոթում, Ագուլիսում, Աստապատում և այլ վայրերում: Ագուլիսում ս. Թովմայի հոչակավոր դպրոցից բացի նրանց նոր «ժառատաված դպրատան» «ի վերայ մանկացն դպրատան» կամ «վերակացու էր Անդրեսաը», որն իր աշակերտներին ուսուցանում էր «լուստան հասարակաց»¹¹: Այս դպրոցը, ուր ուսանում էին 50—60 աշակերտներ, գտնվում էր Ագուլիսի հասարակության խնամքի ու հովանավորության ներքո: Անդրեսա երեցի դպրոցում ուսանում էին ինչպես տղաներ, այնպես էլ աղջիկներ: Հետագայում Շահ Արթուր Անդրեսա երեցին գլխատելուց հետո (1618 թ.) նրա մարմինը «բերեան յԱգուլեաց ներքին եկեղեցին, որ այժմ Սցաձորի եկեղեցի, և անդ թաղեցին»¹²:

Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց հետո վարձագման մի նոր թափ է առնում հայ մշակույթն ու արվեստը: Անդրկովկասի հայաշատ քաղաքներում (Թիֆլիս, Բաքու), Երևանում, Էջմիածնում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Շուշիում և այլուր հիմնադրվում են մի շարք միջնակարգ, ծխական, տարրական, թեմական և այլ դպրոցներ ու ուսումնարաններ: Ագուլիսում միայն XIX դ. հանդիպում ենք մի քանի տեսակի դպրոցների. օրինակ՝ եկեղեցական, հասարակական, տնային կամ մասնավոր տիպի ուսումնական օջախների, ուր ուսումը տևել է 2—5 տարի: Ի միջի այլոց, Ագուլիսի մեծահարուստները և իշխանական տները միշտ էլ հովանավորել, տնտեսական ու նյութական աջակցություն են ցուցաբերել ուսումնական օջախներին:

XIX դ. 60-ական թվականներին Ագուլիսում հիմնավոր դպրոցներ բացելու, ուսուցման և տեղի թատերական կյանքի պատմությունը սերտորեն ու անմիջականորեն կապված են հայ դասական գրող ու մանկավարժ Պերճ Պողոջանի անվան հետ: Գրավոր մի շարք փաստաթղթերով վաղուց ի վեր հայտնի է, որ

⁹ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 326: ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, 1401—1450 թթ., կապեց Լ. Խաչիկյան, Եր., 1955, էջ 337:

¹⁰ Երևանի Մեթոդ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Մեթոդ Տեղ-Մովսիսյան Մագիստրոս, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց (անտիպ), Ավետարաններ, 2-րդ թիվ, էջ 546: Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 326:

¹¹ Պատմություն Առաքել վարդապետի Դարիժեցու, Վաղ-պատ, 1896, էջ 276:

¹² Ա. Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., էջ 360, 637:

⁶ Մ. Սմբատյան, նշվ. աշխ., էջ 205:

⁷ Ա. Չոպանյան, Նաղաշ Հովնաթան աշուղը և Հովնաթան Հովնաթանյան նկարիչը, Փարսի, 1910: Գ. Լևոնյան, Հովնաթանյան Նաղաշները հայ նկարչության պատմության մեջ, «Խորհրդային արվեստ», № 2, 1938: Գաբրելին Հովնաթան, Միսթեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, սրակ Ե., Անրիկոս, 1951: Մ. Մկրտչյան, Նաղաշ Հովնաթան, Եր., 1957:

⁸ Երևանի Մատենադարան, № 1517, էջ 285ա:

1867 թ. Պ. Պոռոջյանի անտիշակյան մասնակցությամբ ու ղեկավարությամբ բացվել է Ազուլիսի երկսեռ դպրոցները: Պոռոջյանը որպես ուսուցիչ և տղայոց դըպրոցի տեսուչ շատ կարճ ժամանակամիջոցում՝ Ազուլիսում ընդամենը մեկ տարվա աշխատանքի ընթացքում, մեծ հեղինակություն ու վստահություն է ձեռք բերել ու արժանացել ժողովրդի համակրանքին:

Ազուլիսի դպրոցների հիմնման, նրանց կանոնադրության կազմման և մի շարք այլ բնագավառներում Պ. Պոռոջյանը կատարել է հայրենասիրական աշխատանք, որի ներշնչման աղբյուրը հենց իրենք՝ ազուլիսցիներն են եղել: Այս հորոցում 1860-ական թվականներին մեծ դեր ու անուրանալի աշխատանք է կատարել նաև ազուլիսցի մեծահարուստ Մկրտիչ Տեր-Մկրտչյանը: 1867 թ. Ազուլիսի դպրոցների բացվելուց 25 տարի հետո Պ. Պոռոջյանը 1892 թ. գրած «Քսան ու հինգ տարի առաջ ել այսօր» հոդվածում¹³ վերհիշելով Ազուլիսի ժողովրդի արտակարգ սերն ու համակրանքը դեպի ուսումն ու կրթական գործի բարձր կազմակերպվածությունը իրավացիորեն նշել է. «1867 թվին էր այս. ճանապարհորդական նպատակով ես մտա Ազուլիս, հյուրասիրվեցի Տեր-Մկրտչյան նահապետական տանը և այնև չկարողացա դուրս գալ այնտեղից:

Աղայ Մկրտիչ ծերունի նահապետի և իր որդի Քրիստափորի առաջարկությունն ինձ այնտեղ կաշկանդեցին:

Ազուլեցիք զոլով վաճառական և աշխարհատես ժողովուրդ՝ զգացել էին ուսման ճաշակն և մի քանի անգամ փորձեր էին արել ուսումնարան բանալ իրանց գյուղում, բայց անհաջող էր անցել:

Մկրտիչ աղայի որդի երիտասարդ ուսանող Գրիգորը մի քանի տարի առաջ կանոնադրություն անգամ գրել էր, բայց նրա մահը և բուն տեղական պայմանները գործը օրօրոցում խեղդել էին:

Այժմ իմ գալուստս կրկին արժարժել է դպրոցական խնդիրը և Տեր Մկրտչեանք մտադրվում են իմ ձեռքով գրվա բերել իրենց ջերմ ցանկությունը:

Ես հրավիրվում եմ Ազուլեցվոց գիուղական ժողովը և համայնքի խնդրանք խոստանում եմ կարճ միջոցում կարգի դնել հանգուցյալ Գրիգոր Տեր Մկրտչեանցի գրած կանոնադրությունը և մի դպրոցի սկզբնավորության համար եղածը մտածել...

Երկու օրվա մեջ պատրաստում եմ երկու կանոնադրություն, որոնցով մի օրում պետք է սկիզբն առնեն երկու ուսումնարան, այն է՝ տղայոց և աղջկանց: Տղայոց դպրոցն Ազուլեցոց ցանկացածն էր, իսկ աղջկանցն իմ փայփայած և սիրած իղեալ...

Ազուլիսի երկսեռ դպրոցի բացման հանդեպն առանձին բրոշյուրով յույս ըն-

¹³ «Տարապ», Թիֆլիս, № 47, 1892, էջ 606—607:

ծայվեց 1868 թվին¹⁴: Մենք տեսանք շուտով ամեն պատրաստությունն և այ. Քրիստափոր Տեր Մկրտչյանցի հետ առած կանոնադրությունները՝ փութացինք Էջմիածին՝ Գեորգ Դ. նորընտիր Հայրապետից ստանալու դպրոցների հաստատության կոնդակները... 25-ին մայիսի, 1867 թվի գերերջանիվ Վեհափառի ձեռքից առանք Ազուլեաց երկսեռ դպրոցների իրավունքն և վերադարձանք...

Այն ի՞նչ շարժում էր, Աստված իմ, Ազուլեցվոց կողմից... մենք հնարավորություն ունեցանք նույն աշնանը վեց ուսուցչով և մի վարժուհով բանալ մի օրվա մեջ տղայոց և աղջկանց դպրոցները: Պետք է ասած՝ որ Ազուլեցիք առանց վերոհիշյալ գումարը (խոսքը դպրոցի բացման համար ազուլիսցիների նվիրատվությունից գոյացած 25000 ռուբլու մասին է— Ա. Ա.) շարժելու՝ նույն ամառը կառուցին տղայոց դպրոցի հետ և չորս ուսուցչական բնակարան՝ երկ երկու, երեք երեք սենյակներից՝ սուրբ Թովմաս Սաաքյալ վանքի բակում, իսկ հետևյալ տարին հիմնեցին մի փառաշեն հոյակապ աղջկանց դպրոց սուրբ Քրիստափոր եկեղեցու բակում:

Պ. Պոռոջյանը այնպեստև իր հուշերում Ազուլիսի դպրոցի աշխատանքների կազմակերպման մասին գրել է. «Ես վստահ լինելով հոգաբարձուաց անվիաստ աշխատանաց վերա՝ ուղևորվեցա Թիֆլիս և Երևան ուսուցչական խումբ կազմելու:

Խումբը կազմվեցավ. համալսարանական Ռուբեն Չալալյանց, Լապարյան ճեմարանից Արտաշես Հակոբյան, ինքնակիրթ Աբգար Գյուլուսյանց, Թավրիսից Սամվել Գյուլպարյան յուր ամուսին վարժուհիով (Մարիամ Գյուլպարյան—Ա. Ա.) և Վանից Ազուլիս ծխական քահանա հրավիրված Մեսրոբ քահանա Փափապյանց ինձ հետ միասին առաջիկա սեպտեմբերին աստուծո անունը տված՝ օրհնեցինք դպրոցները և ուսումն սկսեցինք:

Աշխատությունը պակաս չէր, 150-ի չափ տղայք, 35 աղջկունք, արագ քայլեր են անում ուսման մեջ...»¹⁵:

Ազուլիսի դպրոցում հետագա տարիներում ուսուցչություն են արել նաև Մ. Մանրյանցը, Ստեփան Մանդենյանցը, Նիկողայոս Տեր-Ղևոնդյանցը (հայոց լեզու), Ներսես Մինոնյանցը (ֆրանսերեն, աշխարհագրություն), Սարգիս Սարգսյանը (ռուսաց լեզու, բնական գիտություններ), Դ. Քալանթարյանը (թվագրություն), Ա. Տեր Մկրտչյանցը (ուսակրթական դասարան), Ռաֆֆին. Մեսրոպ Մաքսուդյանը և այլք:

Ազուլիսի տղաների դպրոցը, ըստ կոնդակների, կոչվել է «Վերին Ազուլեաց Հայոց Հոգևոր Ուսումնարան»: Նրա կանոնադրությունը բաղկացած է եղել 72

¹⁴ Պ. Պոռոջյան, Վերին Ազուլեաց երկու սեռից ուսումնարանների բացվելը և կանոնադրությունը, Մոսկվա, 1868:
¹⁵ Պ. Պոռոջյան, Երկերի ժողովածու, հտ. 7, Եր., 1964, էջ 266:

կետից, որոնք բացահայտում էին դպրոցի հիմնման նպատակի, ուսուցման, ղեկավարման և բազմաթիվ այլ հարցեր¹⁶: Ըստ կանոնադրության այն հիմնվել է երթիկի աշակերտների ու հասարակության բոլոր դասակարգի երեխաների համար և կառավարվել է երեսմոխական ժողովի, հոգաբարձության, տեսուչի ու վարձակալական խորհրդի կողմից: Հիմնադրվելիս ունեցել է նախակրթական և 1—3 դասարաններ, ուր ուսուցումը թոշակատու և ձրիավարժ հիմունքներով էր: Հայերեն դասավանդումը այս դպրոցում ուսուցանվել է հայոց լեզու, հայոց պատմություն (Հայաստանի աշխարհագրությամբ), ռուսաց, ֆրանսերեն լեզուներ, սրբական պատմություն, քրիստոնեական վարդապետություն, թվաբանություն, երգեցողություն, ընդհանուր պատմություն, ընդհանուր աշխարհագրություն, գծագրություն, տոմարագիտություն, վայելչագրություն, բնական պատմություն, կենդանաբանություն, հանքաբանություն, տնկաբանություն, բնական ու ուսումնական աշխարհագրություն, կարևոր տեղեկություններ վաճառականության մասին, երկրաչափություն¹⁷:

Իսկ Ազուլիսի աղջիկների ուսումնարանը կոչվել է «Վերին Ազուլեաց Հայկանուշեան Օրիորդաց ուսումնարան»: Այս դպրոցի կանոնադրությունը կազմված էր 36 կետերից և ըստ կանոնադրության հիմնականում ղեկավարվել է տղաների ուսումնարանի ղեկավարության կողմից: Այստեղ ևս ընդունվել են ձրիավարժ աշակերտուհիներ, որոնք համարվել են ուսումնարանի որդեգիրք: Դպրոցի նպատակն էր «պատրաստել կրթեալ կանայք, որոնք կարողանան վարժապետուհիներ դառնալ և վերջումը լուսավոր մայրեր լինել և դաստիարակել իւրանց որդիքը քրիստոնեական կրօնի և բարոյականութեան կանոնների մեջ»¹⁸: Այստեղ դասավանդվում էր հայոց լեզու, հայոց պատմություն, քրիստոնեական վարդապետություն, թվաբանություն, աշխարհագրություն, ձեռագործություն, վայելչագրություն, նկարչություն և երգեցողություն: Դպրոցի հոգաբարձությունը կազմված է եղել 57 կանանցից, տեսուչը՝ Եղիաբեթ Տեր Սկրտչյանն էր, նրա օգնականը՝ Թագուհի Հայնսպարյանը: Իսկ տղաների դպրոցի հոգաբարձուներն էին՝ Սկրտիչ Տեր Սկրտչյանը (միևնույն ժամանակ Նախիջևանի վիճակային ուսումնարանների տեսուչն էր), Հայրապետ Արասխանյանը, Բաղդասար

¹⁶ Պ. Պողոսյան, Վերին Ազուլեաց երկու սեռից ուսումնարանների բացվելը եւ կանոնադրությունը, Մոսկվա, 1868: Ընդ որում այս գրքովում են գետնից հանվում դպրոցների վերաբերյալ կոնդակները, դպրոցների բացման արարողության նկարագրությունը և արտասանած ձևերը, խոսքերը և այլն:

¹⁷ Երևանի Մատենադարան, Մեսրոպ Վարդապետի Մաքսուդյանի ֆոնդ (36), թղթ. 25, վավ. 165:

¹⁸ Պ. Պողոսյան, Վերին Ազուլեաց երկու սեռից ուսումնարանների բացվելը եւ կանոնադրությունը, Մոսկվա, 1868, էջ 25:

Փանյանը, Հովհաննես Կոստանդինյանը: Տեսուչն էր Պ. Պողոսյանը (1867—1868 թթ.):

Ազուլիսի դպրոցների բացելուց առաջ և հետո էլ Պ. Պողոսյանի հակառակորդները՝ հետադեմ հոգևորական Սարգիս Զալալյանը և ուրիշները, չէին դադարում նրա դեմ դավեր նյութելուց: Նրանք սկսեցին Ազուլիս են ուղարկում Մեսրոպ Սմբատյանին, որին Պ. Պողոսյանը իր «միակ սրտակից ու սիրելի բարեկամն» էր համարում, ապա վարդապետ Գևորգ Արամյանին, որը փակել էր ավել Շուշվա դպրոցը: Վերջինս հատուկ առաջադրանքներով եկել էր Ազուլիս Պ. Պողոսյանի «հանցանքները» ի հայտ բերելու և նրան դպրոցից հեռացնելու պայմանով: Սակայն Գ. Արամյանը խոստովանում է Պ. Պողոսյանին իր առաջադրանքի մասին, և հրաժարվելով ս. Թովմա վանքի վանահայրությունից, մեկնում է Ազուլիսից:

Այնուամենայնիվ, 1868 թ. հունվարի 26-ին Էջմիածնի Սինողը հիմք ընդունելով Մ. Սմբատյանի բողոք-կեղծիքը, հրահան է արձակում Պողոսյանին դպրոցից ապատելու մասին: Ըստ այդ հրամանի իբրև թե Պողոսյանը մանուկների մեջ տարածում է «շանջիական աղանդ», «չար ու վատթար սովորություններ» է սերմանում նրանց մեջ: Այս կեղծիքը փոխառելու ու դատապարտելու համար Ազուլիսի դպրոցի հոգաբարձության անդամներն ու հասարակությունը 1868 թ. մարտի 24-ին դիմում են ներկայացնում կաթողիկոսին և պաշտպանում Պ. Պողոսյանին: Սակայն այդ բողոք-դիմումները մնում են անհետևանք»¹⁹:

Այսպիսով, ձեռքի տակ չունենալով որևէ կոնկրետ մեղադրանք կամ փաստ, իշխանությունն օգտագործելով կարգադրելու իր իրավունքները Պողոսյանին ապատում է Ազուլիսի դպրոցներում աշխատելուց: Պ. Պողոսյանը կամովին հրաժարական ներկայացնելով, ինչպես ինքն է գրել. «1868 թ. հունիսի վերջերին ես հավիտյան թողի Ազուլիսը»²⁰:

Նախքան Պ. Պողոսյանի 1867 թ. բացած դպրոցները, Ազուլիսում, ինչ ինչպե, գործել են մի քանի դպրոցներ: Օրինակ, 1832 թ. այստեղ գոյություն ուներ 3 դպրոց²¹, իսկ 1848 թ. ազուլիսիցի Հայրապետ Քալանթարյանը բացել էր տղաների դպրոցը: Բացի այդ հետագայում Հ. Քալանթարյանը իր տանը ուներ մի սեփական մասնավոր դպրոց²²: Այնուհետև 1851 թ. Ազուլիսում հիմնվեց արևտրական տարրական դպրոցը²³. «Ազուլեաց մեջ ծխական-արևտրական

¹⁹ Ա. Ազուլյան, Նոր նյութեր Պերճ Պողոսյանի մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», № 4, 1958, էջ 261:

²⁰ Պ. Պողոսյան, Երկերի ժողովածու, հտ. 7, Եր., 1964, էջ 283:

²¹ Հ. Առաքելյան, Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի կարգազման պատմություն, հտ. 2, Եր., 1964, էջ 458:

²² Պ. Պողոսյան, Երկերի ժողովածու, հտ. 7, Եր., 1964, էջ 585:

²³ Հ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 458:

վարժարանը 14 տարի տեվեց, յորում տարին միջին հաշուով իբր 67 տղայ կուսանէր»²⁴:

Մինչև 1867 թ. Ազուլիսի երկսեռ դպրոցների բացվելը, ինչպես Ս. Պ. Չելիսկին է նշել, Ազուլիսում տղաների դպրոց «բացուած է յամի 1851 այսու անուամբ. «Ազուլեաց ծխական-առեւտրական վարժարան, և մինչև 1865—6 գիտական վարչութեան խնամոց ներքոյ կը գտնուէր. իսկ 1887-ին ժողովրդեան ձեռքը անցավ, որք փոխեցին և ըրին պայն «ծխական-հոգեբանական» վարժարան»²⁵; 1851 թ. բացված տղաների առեւտրական դպրոցը «1855 ընդարձակեցին»՝ ընթացքին երկրորդ դաս մ այլ ավելցուցին»²⁶:

Ազուլիսում մի շարք առաջարկություններ են արվել նաև արվեստի դպրոց բացելու համար: Օրինակ, 1873 թ: հոկտեմբերին Ազուլիսի դպրոցների 6-րդ տարեդարձի շքեղ արարողության ժամանակ ի թիվս մի շարք այլ առաջարկությունների դպրոցի ուսուցիչներ Սարգիս Սարգսյանի և Ստեփան Մանդեկյանի «նոցա երկուսի ձառն ևս արուեստական դպրոց բանալու խիստ կարևորութեան համար առաջարկություններ էին»²⁷:

Ազուլիսի դպրոցների առաջադիմության և համբավի մասին գաղափար կազմելու համար բավական է թելուզկ թերթի ժամանակի մամուլի էջերը, ուր **գովեստի շատ խոսքեր կան արձանագրված**: Օրինակ, Ազուլիսում եղած ժամանակ տիկին Շանթը մեծ գոհունակությամբ գրել է, որ. «դպրոցք լԱզուլիս գովութեան արժանաւորք են թէ՛ կարգաւորութեամբ և թէ՛ յառաջադիմութեամբ: Բնակչաց տուրքերովը կը պահպանուին, և քանի մը «ազուլեցոց առատատուր տրիք հաստատուած են: Տղոց շատին համար ձրիավարժ է դաստիարակութիւնն... Աղջկանց դպրոցին դրան վրայ այսպիսի գրուած մը տեսայ. Դպրոց աղջկանց՝ մարդ ընկերութեան»²⁸: Այնուհետև Շանթըրը նշում է, որ. «17 հունիս—Ուսումնական տարւոյն վերջն են Ազուլեցիք և դպրոցաց քննութեանը ժամանակ. ուստի վերատեսուչք խնդրեցին մեր քանի մի վայրկեանի ներկայութիւնը: Պատի աղջկունք ռուս լեզուի քննութիւնը կուտան երբ կը մտնենք: Մեծ հաճութեամբ ներկայ գտնուեցայ այդ քննութեան, յորում եօթն տարուանէ ի նշուան տասնըջորս և հնգետասնամեայ օրիօրդիք և օրիորդք վարմանք պատճառով կանխատես խելամտութեամբ և դիւրութեամբ կը ցուցնեն յառաջադիմութիւնսին: Իրենց հասակին համեմատ ամենքն քիչ շատ կընթռնուն ու կը խօսին ռուս բարբառով, որոյ ուսումը պարտաւորիչ դարձած է»²⁹:

²⁴ «Բազմավեպ», հտ. Ծ, Վենետիկ, 1892, էջ 543:

²⁵ «Բազմավեպ», նույն տեղ:

²⁶ «Բազմավեպ», նույն տեղ, էջ 538:

²⁷ «Արարատ»... էջ 399—400:

²⁸ «Բազմավեպ», հտ. ԾԲ, 1894, էջ 536:

²⁹ «Բազմավեպ», հտ. ԾԲ, 1894, էջ 538:

Մեկ այլ ակնառեւեը՝ ժամանակի հայտնի մանկավարժ Հակոբ Կարապետյանը, «Ազուլեաց դպրոց» հոդվածում գրել է. «Ազուլեցիք եթե ծաղիկ հավաքող մեղրուկ բնավորություն չունենային՝ անշուշտ իրենց վիճակն այլ պիտի համապատասխան ըլլար մեր այլ գյուղացվոց դրութեան հետ... Այս վերջին ժամանակները նոքա գիտենալով, որ նյութական լուսավորությունը առանց ընդհանուր բարոյական և ուսումնական յառաջադիմության իրանց փառք չբերելն վատ կվնասէ ևս... շտապեցին միանալով մի սրտով... մեծամեծ պոռաբերություններ անելով լուսավորության տներ հիմնել, անց կենալով Ռուսիոյ հովաւորության տակ եղող միայնոց շատերից»: Հ. Կարապետյանը այնուհետև դպրոցների տարեվերջի (1870 թ.) քննությունների մասին նշել է, որ. «Տասը տարեկան օրիորդք և աղայք այնպիսի թուաբանական խնդիրներ իմ մօտ լուծեցին, որ ինձ հիացրին. այնպես գեղեցիկ իրանց մայրենի լեզվով կարդացին, գրեցին, իրանց հայրենի պատմությունը պատմեցին, որ ինձ վարմացրին. վերին դասատուն աշակերտների վերայ ռուսիոյ և գաղղիոյ (Ֆրանսերեն— Ա. Ա.) լեզուների մեջ այնքան առաջադիմություն տեսա, որից ավելի կարծում եմ թե պահանջել հարմար չէր լինի. ամենն ավելի ինձ հափշտակեցին մեծարու Գյուլպոլյանցի ամուսնոյ (Մարիամ Գյուլպոլյանի — Ա. Ա.) հսկողության տակ օրիորդների գործած ձեռագործները...»³⁰: Ի միջի այլոց օրիորդաց դպրոցում սանուհիները ձեռագործությամբ կին պարզվում նաև դասերից հետո»³¹: Իսկ տղաների դպրոցում գործում էր նաև «մի մանուկ ընթերցարան, որտեղ ծախվում են պնակական դասագրքեր ու ընթերցանության գրքեր»³²:

XX դ. սկզբներին մի քանի անգամ փորձեր են արվել Ազուլիսի դպրոցում բացելու 5-րդ բաժանմունք՝ դասարան: Օրինակ՝ 1906 թ. այդ հարցի կապակցությամբ Ազուլիսի տղաների դպրոցի ղեկավարությունը հատուկ որոշում էր ընդունել: Բացի այդ, այդ որոշմամբ, աշակերտներն ու աշակերտուհիները պետք է սովորեին խառը: Այս կապակցությամբ 1906 թ. հուլիսի 11-ին կազմված արձանագրության հատուկ կետով որոշվել է վերը նշված հարցերի թույլտվությունը ստանալու համար խնդրագիր ուղարկել Կաթողիկոսին»³³: 1909 թ. հունվարի 22-ին Մ. Մաքսուդյանին Ազուլիսից հղած մի նամակից տեղեկանում ենք, որ այդ հարցը լուծվել է դրականորեն՝ բացվել է 5-րդ դասարանը և դպրոցի 186 աշակերտներն ու աշակերտուհիները միասին են սովորում»³⁴:

Եվ այսպես, 1867 թ. Ազուլիսում հիմնված երկսեռ դպրոցը գոյատևում

³⁰ «Արարատ» 1870, էջ 246—247:

³¹ «Մշակ», 1873, № 30:

³² «Մշակ», 1882, № 36:

³³ Երևանի Մատենադարան, Մեսրոպ Կարապետի Մաքսուդյանի ֆոնդ (36), թղթ. 31, վավ. 33:

³⁴ Նույն տեղը, թղթ. 25, վավ. 165:

է շուրջ 46—47 տարի, մինչև 1913—14 թթ.: 1913 թ. հունվարի 27-ին Մ. Մաքսուդյանին Օրդուբադից Վ. Վրացյանի հղած նամակից տեղեկանում ենք, որ Մ. Մաքսուդյանի Ազուլխից հեռանալուց հետո այն անգործության է մատնվել: Նամակում Վրացյանը նշում է, որ ազուլխցիները ասում են թե Մաքսուդյանի հեռանալուց հետո «մեր վանքը մնացել է մի ավերակի նման: Այն դպրոցը, որ «Նրա ժամանակ. այսինքն (Չեր) լիքն էր երկսեռ սաներով, այժմս լցուած է ծառերի չորացած տերևներով»³⁵:

Դպրոցական գործն ու առհասարակ մշակութային կյանքը վարճացման իր անհրաժեշտ անկարգակնի էր նաև Ստորին կամ Դաշտ Ազուլխում: Ինչպէս Պ. Պոռչյանն է նշել. «Ներքին Ազուլխն ևս լետ չէ մնացել իւր ուսումնասիրութեամբ .մի քանի տարի է, այնտեղ կայ ուսումնարան մի բարեմիտ քահանայի, մի ավգասեր աշխարհականի և մի ուսումնասեր վարժապետի հոգացողութեան ներքոյ»³⁶: 1975 թ. «Մշակում» տպված մի հոդվածից տեղեկանում ենք, որ այստեղ Դաշտ ազուլխցի Մկրտիչ Ջարգարյանը «կամենալով իրախոսուել իր համագյուղականներին դեպի ուսումն, 1858 թվին հրամանով Էջմիածնայ Սինդի սկսավ իր ծախսով ուսումնարան բանալ, նվիրելով կամ ըստ ամեն 300 ռուբլի մեկ ուսուցչի վարձ հայոց լեզուն ուսուցանելոյ համար: Չկնի մի քանի ամաց սրբա գործակից դուրս եկավ Պողոս Աղամալյանց ուն, որոնք միասին ավելացրին ուսուցչաց թիվը և շարունակեցին գործը մինչև 1865 թվին, ստանալով և մասնավոր թոշակ աշակերտներից: Բայց հետո ձանձրանալով ժողովրդի նախանձահույլ տրտունջից և հակառակությունից, թողին իսպառ և հեռացան: Ի վերջո 1872 թվին ցանկանալով ընդհանուր ուժերով հաստատապես բարեկարգել տեղվոյս դպրոցը, ընտրվեցան Վեհափառ Կաթողիկոսի հրահանով հոգաբարձուք և 40 անդամներ... դոքա միշտ սառնասիրտ են... և դյուրին է գուշակել որ գալ տարին կը կարողացուի անպատճառ դպրոցի մահուան դատակնիքը: Հրավիրում ենք սոյն կետին Երևանու թեմական վերատեսչի ուշադրությունը...»³⁷:

Այնուհետև 1876 թ. հրատարակված մեկ այլ հոդվածում նշվում է, որ Դաշտ Ազուլխը. «Ութ տարի առաջ ուներ մի բարեկարգ ուսումնարան երեք ուսուցիչներով և 80-ից ավելի աշակերտներով (խոսքը 1858 թ. Մ. Ջարգարյանի բացած դպրոցի մասին է, որը փակվել էր 1868 թ.— Ա. Ա.): ...Արդեն 8 տարի

անցել է նոքա գրկուած են ուսումնարանից և այլև չեն հոգում այդ մասին: Թեև այդ միջոցում մասնավոր անձանց մօտ ուսուցանվում են մինչև 40 երեխայք»³⁸: Դաշտ Ազուլխում հետագայում բացված դպրոցը³⁹ իր գոյությունը ևս պահպանում է մինչև 1908—1910 թթ., բայց այն իր մակարդակով ու առաջադիմությամբ երբեք չի հասնում Վերին Ազուլխի դպրոցներին:

Եվ այսպես, ինչպես ակնհայտ է դառնում, Ազուլխում դպրոցների հիմնումն ու զրջագրման արվեստը ինչ պատմություն ունի: Այստեղ Մեարոպ Մաշտոցի հիմնած առաջին դպրոցները երկրի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական իրավիճակներից ելնելով, հետագա դարերում, փակվելով ու վերստին գործելով հուրատեսել են ընդհուպ մինչև XX դ. սկիզբները: Վերջիններս անուրանալի դեր ու նշանակություն ունեն Ազուլխի և առհասարակ Նախիջևանի ու նրա մերձակա գավառների միջնադարյան մշակութային կյանքում:

³⁵ «Մշակ», 1876, № 15:

³⁶ «Մուրճ», 1890, № 7, էջ 1021—1022:

³⁵ Նույն տեղը, թղթ. 25, վավ. 454: Ի միջի այլոց այս նամակի տեղեկությունը այնքան է հավաստի չէ: 1912 թ. նոյեմբերի 5-ին ազուլխցի Ա. Ներսիսյանի «Մշակին» ուղարկած մի նամակ-թղթակցության տվյալներով 1912 թ. հոկտեմբերի 28-ին Ազուլխում մեծ շուքով նշվել է երկսեռ դպրոցների 45-ամյակը (տե՛ս <ՍՍ> պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, «Մշակ» թերթի խմբագրություն, ֆոնդ 227, գործ 161, էջ 48—49):

³⁶ Պ. Պոռչյան, Վերին Ազուլխաց երկու սեռից ուսումնարանների բացվելը եւ կանոնադրութիւնք, Մոսկվա, 1868, էջ 2:

³⁷ «Մշակ», 1875, № 32:

ԹԱՏՐՈՆ ԵՎ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գողթնը հայ հնագույն երգի ու երաժշտության, թատերական կյանքի կենտրոններից մեկն էր: Հայ ժողովրդի գրականության, երգի ու երաժշտության պատմության մեջ Գողթնում երգված-ավանդված երգերը՝ հայտնի են «գողթան երգեր» անվանումով: Մեր բանասիրության և երգարվեստի աֆենախին նսուջները համարվող այդ պատասխաններում զովերգվում և առասպելական չափանիշներով պատմվում-նկարագրվում են Արտաշեսի, Արտավազի, Տուրքանի, Վահագնի, Աճախակի առասպելները, նրանց կյանքն ու գործերը, հերոսական պայքարը: Եվ ժողովրդի խոհերով ու իմաստությամբ, ապատատենչ պղծագունքներով աղեցուն այդ երգերը, որոնց մի մասը հորինվել են հենց Գողթնում, պատմահայր Մովսես Խորենացու հավաստի տեղեկություններով, փանդիոնների նվագակցությամբ. «Ճշմարտապես պատմում են և թվեցաց երգերը, որ ինչպես լսում են, ախորժերով պահել են գինեվետ Գողթն գավառի կողմի մարդիկ»¹: Իսկ մեկ այլ առիթով Արտավազի գործերի մասին խոսելիս պատմահայրը նշում է, որ «նրա մասին Գողթնի երգիչներն այսպես են առասպելաբանում»² և այլն:

Գողթնում, այդ թվում և Ագուլիսում՝ որպես գավառի ամենանշանավոր բնակատեղի, հնամենի այս ժողովրդական երգերն ու առասպելները ոչ միայն սոսկ երգվել-ավանդվել են, այլև վարպետ գուտանների օգնությամբ թատերականացվել են, ուր մեծ տեղ է հատկացվել նաև պարարվեստին ու թատերական տարապին: Գողթան երգերը թատերականացված լինելուց բացի, որպես անհրաժեշտություն, ունեցել են նաև բանաստեղծություններին համապատասխան մեղեդիներ: Կատարումների ընթացքում վիպասանվող նյութի արձակը պատմվել է որպես ոճավորված խոսք, իսկ բանաստեղծությունը հիմնականում մատուցվել մեներգերի, վազերգերի և խմբերգերի, ինչպես նաև արտասանությունների ձևով:

¹ Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, թարգմանություն, ներածություն և ծանոթագրություններ ավալոնիկոս Սո. Մախաչյանի, Եր., 1961, էջ 133:

² Նույն տեղը, էջ 218:

Գողթան երգերում երաժշտությունը որպես գլխավոր գործոն ապահովել է կենդանի, հուպական տրամադրություններ: Եվ պատահական չէ, որ Գողթան երգերը օժտված են մեղեդայնությամբ և ունեն երաժշտության օրինաչափություններով կերտված բանաստեղծությունների հատկություններ: Այստեղից էլ պետք է նկատել, որ Գողթան գուտանները վիպասանության ասպարեզում նախ և առաջ խոսքի ու երաժշտության վարպետներ էին, հայրենի բառ ու բանի բանաստեղծության ու երգահանության հմուտ գիտակներ: Նրանք ոչ միայն իրենց ժամանակի հայ հնագույն բանաստեղծության, երաժշտության և թատերական արվեստի ստեղծագործողներից ու կատարողներից էին, այլև այդ արվեստների ցուցադրման և տարածման առաջին հիմնադիրներն են: Գողթան երգիչների մեղեդիներն ու երաժշտությունը, որպես բարձրարժեք ստեղծագործություններ, Հայաստանում քրիստոնեության ընդունումից հետո էլ որպես շարակրիստոնեական, սաղմոսներ և այլն դարեր շարունակ երգվել ու ավանդվել են եկեղեցական երաժշտության մեջ:

Ագուլիսում, ինչպես նաև Գողթնի մյուս ավաններում ու բնակատեղերում՝ Որդուարում, Յոնայում, Վանանդում և այլուր հայ հեթանոս հնագույն և վաղ միջնադարյան երգերից ու վիպական ստեղծագործություններից բացի լայն տարածում է ունեցել նաև եկեղեցական, աշխարհիկ երգարվեստը, որոնք կատարվում էին եկեղեցիներում, իշխանական պալատներում ու նստոցներում, պանսեան համոլեսներում, տներում ու խնջույքներում: Այստեղ հնուց ի վեր ընդհուպ մինչև XX դ. 10-ական թվականները երգ-երաժշտական ձևավորումներով ու թատերականացված էին կատարվում ավանդական Համբարձման և Վարդավառի, Բարեկենդանի ու Ծաղկապարթի, Վերափոխումն Աստվածածնի և այլ տոնակատարությունները:

Հայ երաժշտության ու երգարվեստի կուտակած հարուստ փորձերի հիման վրա Ագուլիսի դպրոցներում XII—XIII դդ. երգեցողության ու եկեղեցական երգեցողության առարկաները արդեն հատուկ երգարանների ու տաղարանների օժնությամբ ուսուցանվել են որպես գիտություն՝ երաժշտության պատմության ու տեսության ուսուցմամբ:

XIX դ. կեսերից Գողթնի մշակութային կյանքի նոր առաջխաղացմանը վուզընթաց նկատելի աշխուժացում է ապրել նաև երաժշտությունն ու թատերական արվեստը, որոնց հիմնական կենտրոնը դարձյալ Ագուլիսն էր: Գողթան երգիչների հնավանդ սովորություններին ի բնուստ ավանդապահ և ժառանգորդ ագուլիսցիներին, որոնք ունեին վարմանալի երաժշտական ընդունակություններ, միշտ էլ ուղեկցել է երգն ու երաժշտությունը, թատրոնը: Այստեղ ամեն մի եկեղեցական, հասարակական հանդիսությունները, որպես հնավանդ կազմոն, կատարվում էին ժողովրդական և հոգևոր խմբային երգի ու երաժշտության, թա-

տերական ներկայացումների ուղեկցությամբ, որն էլ նման արարողություններին հաղորդել է ժողովրդական տունախմբությունների բնույթը:

Ինչպես այլ վայրերում այնպես էլ Ազուլխում մի շարք այլ հարցերի շարքում, ազգային երաժշտության ու թատրոնի պահպանման ու վարձագան առաջատար ուժը տեղի դպրոցների ուսուցչական ու աշակերտական կոլեկտիվներն էին, առանձին առաջադեմ ու նվիրված անհատները: Ազուլխի երկսեռ դպրոցների հիմնադիրներից մեկը՝ Պ. Պոռչյանը, որը միաժամանակ XIX դ. Ազուլխի թատրոնի ակտիվ կազմակերպիչներից էր, 1868 թ. պատասխանելով «Հայկական աշխարհ» թերթում տպված Հ. Միրինյանի հոդվածին՝ ազգային-թատերական կյանքում Մոսկվայի հայ օրիորդների պնասիվ դերի վերաբերյալ, Ազուլխի թատրոնի, ժողովրդի թատերասիրության ու դերասանների ակտիվ գործունեության մասին «Նամակ դեպի խմբագրող Ազուլխից» հոդվածում հանգամանալից կերպով նշել է. «Ասածներիս ստուգության համար հիշել հարկ է լինում ինձ այստեղ այս տարվան Ազուլխում տրված մեր բարեկենդանի չորս ներկայացումը (խոսքը Հ. Կարենյանի «Շուշանիկ պիեսի մասին է— Ա. Ա.) բարեգործական նպատակով, որի մասին մենք երբեք մտադիր չէինք հրատարակելու, համարելով այն մի թեթև իրողություն տեղի փոքրության և շատ ուրիշ պակասությունը նայելով... այս տարի Ազուլխում բացի երեխաբանական դերերից, որոնք կատարեցին մանուկ աղջիկներ, մյուս կանոնաց դերերն էլ ներկայացրին հայ ակտիվ օրիորդներ, ինչպես ողբերգութեանց, նույնպես և կատակերգութեանց մեջ, և որ միխթարականն է, մեծ վատառությամբ և հաշտականությամբ»³:

Պ. Պոռչյանը այդ նույն հոդվածում գովեստով է խոսում իրենց դերակատարումներով աչքի ընկած դերասանուհիների՝ Ջարուհի Փափազյանի, Նայեհի Ալանյանի, Կատարինե Խոջամիրյանի, Մանուշակ Աղամիրյանի, Եղիսարեթ Տեր Ջանյանի և այլոց, ինչպես նաև դերասանների մասին: Ի միջի այլոց Չ. Փափազյանը հետազայում Ալեքսանդրապոլի առաջին դերասանուհին էր: Անուկետու Պոռչյանը Ազուլխի թատրոնի հետագա գործունեության մասին նշել է. «Պատվելի Ազուլեցիք այնքան էին համովված թատրոնի գոյությանը, որ խնդրում էին վատից հեռու ևս շարունակել. բայց ե՞րբ կների միջոցը. բարեկենդանի ազատ օրերն էին մեզ ձեռնառու եղել այն բանին. սակայն հույս կա, որ եթե այսուհետև չարամիտների ներգործությունից ազատ մնա Ազուլխը, միջոց եղած ժամանակին չի դադարիլ այն շարունակությունը, Ազուլեաց ժողովուրդն օր ըստ օրե կավելացնե իր գործակցությունը և Ազուլեաց պարկեշտ օրիորդներն էլ կարող կլինեն պարծենալ մյուս երկրների հայ օրիորդների առաջին իրենց բաջավանական մեծագործությամբ:

³ «Հայկական աշխարհ», Թիֆլիս, 1868, № 4, էջ 169:

Ես այստեղ մեծ ուրախությամբ հիշում եմ պ. Տեր Սահակյանի և պ. Միրինյանի հետ օրիորդ Սարուկ Ստեփանյանի անունը և ինչպես հայ՝ նվիրում եմ նրան իմ խորին շնորհակալությունը... նույնպես և այս տարուան Ազուլեաց թատրոնը պայծառացնող օրիորդներին, որոնց արած քաղցր տպավորությունը անմոռաց պիտի լինի իմ սրտից»⁴: Այսպիսի մեծ ընդունելության է արժանացել նաև 1866 թ. բեմադրած Գ. Խալաֆյանի «Արշակ Երկրորդ» ներկայացումը:

Մամուլում հրատարակված մեկ այլ հոդված (հեղինակ՝ Բիչիկ-Օղլան) տեղեկացնում է, որ. «Վ. Ազուլեաց օրիորդաց ուսումնարանի դասիվճում ներկայ 1873 թ. օգոստոսի 13-ին և 15-ին մի քանի հայ երիտասարդներ ներկայացրին ի օգուտ նույն տեղի երկսեռ ուսումնարանաց ընթերցարանի. «Աշոտ Ողորմածի Դատաստանը» որը երբեք արարածով և «Էս էլ քի մօցիքըսխն» հեղ. Տեր Գրիգորյանցի... Առանձին ուշադրության արժանի էր տ. Աշխենը, որ գեղեցիկ կերպով կատարեց «Կեկելի» դերը... Լավ էր նույնպես պ. Գ. Ասլանյանը, որ խաղաց «Իսայու» դերը և բավականին ծիծաղացրեց ամբոխը»⁵: Այս ներկայացումներից գոյացած գունարի մի մասը «Թատերասերների խումբը» տրամադրել է ընթերցարանի համար վանապան գրքեր, քարտեկներ և այլ անհրաժեշտ իրեր գնելու:

Իսկ Ազուլխի երկսեռ դպրոցների 6-րդ տարվա տարեկիցին՝ 1873 թ. հոկտեմբերի 25-ին կատարված շքեղ արարողության ձևերից հետո և վերջում «նրգում էին երկսեռ մանուկներ և սրտաշարժ երգեր»⁶: «Մշակում» 1876 թ. սպագրված մի նամակը վկայում է, որ Վ. Ազուլխում սովորաբար «յուրաքանչյուր տարի ապիս են ներկայացումներ», իսկ Ստորին կամ Դաշտ Ազուլխում թատերական ներկայացումներ են տվել սկսած 1862 թ.⁷:

Մամուլում հրատարակված և արխիվային մի շարք աղբյուրների ուսումնասիրությունը աներկբա վկայում է, որ Ազուլխում XIX դ. վերստին աշխուժացում ապրած երաժշտական ու թատերական կյանքը հարատևել է ընդհուպ մինչև 1914—1915 թթ.: «Մշակին» հղված 1912 թ. նոյեմբերի 5-ի Ա. Ներսիսյանի թղթակցությունից տեղեկանում ենք, որ Ազուլխում մեծ շուքով է տոնվել «տաս» և «տիպ» հորեյանական տոնակատարությունը՝ «Հոկտ. 13-ին հանդիսավոր պատարագից հետո կատարվեց հոգեհանգիստ. «տաս» ու «տիպ» մեծ գործիչների հավերժ հիշատակին... իսկ հանդեսը հետաձգված էր հոկտ. 28-ին, մեր երկսեռ դպրոցների 45-ամյակի հետ միասին կատարելու: Այդ օրը կայացավ ցերեկույթ»՝ մասնակցությամբ երգեցիկ խմբի և աշակերտ-աշակերտուհիների...

⁴ Նույն տեղը, էջ 170—172:

⁵ «Մշակ» 1873, № 38:

⁶ «Արարատ», 1873, էջ 399:

⁷ «Մշակ», 1876, № 15:

ապա երեկոյան տեղի ունեցավ ճոխ հրավառություն և սյարեր, ժողովուրդը գոհ սրտով ժամը 8^{1/2}-ին ցրվեց:

Դպրոցի մուտքը, դահլիճը և բենը գեղեցիկ պարդարված էին⁸:

Այս հաղորդումից պարզվում է, որ Ագուլխում ավանդական է եղել մեծ գործիչների հիշատակը հավերժացնող «տաս» ու «տիպ» հանդեսի կատարումը:

Ագուլխի երաժիշտների ու նվագաժողովների, ժողովրդական գուսանների ու թատրոնի դերասանների համբավը ինչպես հին դարերում, այնպես էլ XIX դ. լայն ճանաչման է արժանացել: Այստեղ հնուց ի վեր տարածված է եղել թըմբուկն ու տավիղը, փանդիոն ու թառը, դուդուկն ու քամանչան, հովվական սրինգն ու կուռնան և այլ նվագարանները: XIX դ. վերջերին Ագուլխ են մուտք գործել դաշնամուրն ու ջութակը:

XIX դ. վերջերից Աղդրկովկասի հայ մշակույթի կենտրոններում՝ Թիֆլիսում, Բաքվում, Երևանում, Շուշիում, ինչպես նաև Մոսկվայում ու Պետերբուրգում աստիճանաբար Նախիջևանի բնակչության կենտրոնանալու հանգամանքով հայ մշակույթի նշանավոր ու ակնառու շատ ու շատ գործիչների (Ա. Արապխանյան, Ա. Քալանթար, Մ. Աբելյան, Հ. Հայրապետյան, Ա. Խաչատրյան, Ա. Մերամզուկյան և ուրիշներ) թվում հայ թատրոնի կազմակերպմանն ու թատերական արվեստի զարգացմանը անուրանալի նպաստ են բերում ագուլխցիներ Ատոն Մանվելյանն ու Ստեփան Սաֆրապյանը, Միշա Մանվելյանն ու Յվի Առուսյանը, Հասմիկն ու Ջարուհի Փափապյանը, Գուրգեն Ջանիբեկյանը և ուրիշներ: Ագուլխի թատերական ու երաժշտական կյանքը հայ բավադարյան թատրոնի ու երաժշտության արվեստի անցյալի հետաքրքրական դպրոցներից մեկն է, որը գոյատևել է մինչև 1910-ական թվականները և արժանի է ուսումնասիրման:

Մ Ա Ս Ն Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ՎԻՄԱԳԻՐԱԿԱՆ

ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ

⁸ ՀՍՍՀ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ. «Մշակ» թերթի խմբագրություն, ֆոնդ 227, գործ 161, էջ 48—49:

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

() — Փակագծերով վերձանունների մեջ լրացված են բնագրերում գրչի բաց թողած, ինչպես նաև պատվի նշաններով ու փակագրերով աղումները:

[] — Փակագծերով վերականգնված են եղծված ու քայքայված, կտորված գրերը:

. . . — Կետերով վերձանունների մեջ առանց գրերի քանակի ցույց են տրված անվերձանակի ու եղծված, քայքայված, ինչպես նաև հողի մեջ թաղված տառերն ու բառերը:

— Գծիկով վերձանունների մեջ արտահայտված են բնագրերի չկարդացվող գրերն իրենց թվով:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Հ. Շահխաթունեանց — Յովհաննէս Եպիսկոպոս Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և իննգ զաւառացն Արարատայ, հատոր Բ, Էջմիածին, 1842:

2 Ղ. Ալիշան — Սիսական, Վենետիկ, 1891:

3 Մ. Փափազյան — Հուլիսնք վանօրէից Գողթան զաւառ, Վաղարշապատ, 1891:

4 Ե. Լալայան — Գողթն կամ Օրդուբադի կամ Վերին-Ագուլիսի ոստիկանական շրջան (Պռանձևատիպ «Ազգագրական Հանդեսից»), Թիֆլիս, 1912:

5 Հ. Ոսկյան — Վասպուրական-Վանի վանքերը, Բ. մաս, Վիեննա, 1942:

6 Ե. Մուշեղյան — Հայերն արձանագրությամբ ատարկաներ, Երևան, 1964:

ԱԳՈՒԼԻՍԻ ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ագուլիսի բալանայի մշակույթից մեկ հասած ժառանգութեան ուսումնասիրման ու մի շարք հարցերի լուսաբանման գործում էական նշանակություն ունեն նաև նրա վիճագրերը: Վերջիններս, որոնք առհասարակ ամենավստահեղի սկզբնաղբյուրներ են համարվում, ըստ կարելոյն լրացնում են Ագուլիսի հուշարձանների պատմությունն ու վերակենդանացնում են նրա ուշ միջնադարյան քաղաքային կյանքի վերելքը: Այս արժանիքներից բացի վիճագրերը իրենց արտահայտած բովանդակություններով, պատմական ու հնագրական տվյալներով ինքնին հուշարձաններ են ու պատմական սկզբնաղբյուրներ:

Ագուլիսի պատմական դեպքերի և հուշարձանների ուսումնասիրման ընթացքում առ այսօր նրա վիճագրական ժառանգությունից հրատարակվել են ընդամենը 41 արձանագրություն: Այս արձանագրություններից 6-ը XIX դ. հրատարակել է Հ. Շահխաթունյանը¹, իսկ 14-ը՝ Ղ. Ալիշանը²: Ի միջի այլոց, Լ. Ալիշանի հրատարակած արձանագրություններից 6-ը հրատարակել էր Հ. Շահխաթունյանը: Այնուհետև Ագուլիսի արձանագրությունների մի փոքրիկ հատվածը՝ 23-ը տեղում ստուգելով ընդօրինակել ու հրատարակել է Ե. Լալայանը³, որոնցից 14-ը հրատարակված էր առդեն Հ. Շահխաթունյանի, Մ. Փափազյանի⁴ և Ղ. Ալիշանի մոտ: 12 արձանագրություններ էլ հրատարակվել են տարբեր առիթներով: Յավոք, նախկինում հրատարակված այս արձանագրու-

¹ Յովհաննէս Եպիսկոպոս Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և իննգ զաւառացն Արարատայ, հատոր Բ, Էջմիածին, 1842, էջ 323—325:

² Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1891, էջ 327—330:

³ Ե. Լալայան, Գողթն, էջ 69—75: Հ. Շահխաթունյանի, Ղ. Ալիշանի, Մ. Փափազյանի, Ե. Լալայանի և այլ աղբյուրներում հրատարակված արձանագրությունների մի մասը այնուհետև տեղ են գտել Հ. Ոսկյանի «Վասպուրական-Վանի վանքերը» աշխատությունում (Բ մաս, Վիեննա, 1942, էջ 677—681):

⁴ Մ. Փափազյան, «Հուլիսնք վանօրէից Գողթան զաւառ, Վաղարշապատ, 1891, № 286, 288: Այստեղ վերագրված 5 արձանագրություններից 3 հրատարակված են եղել նախկինում:

թյունների մի մասը այժմ տեղերում չկան, իսկ հրատարակված և առկա արձանագրությունների մի մասում էլ նկատելի են որոշ տարրնթերցումներ ու բացթողումներ:

Հարկ է նշել, որ Ազուլիսի վիմագրական հարուստ ժառանգության գերակշռող հատվածը դեպքերի բերումով անհետ կորել է, իսկ մի մասն էլ բնության քայքայող ուժի և այլ հանգամանքներով եղծվել ու կոտրատվել է: Այս պատճառով էլ Ազուլիսի հին շրջանի վիմագրերը, փաստորեն, ոչնչացվել և որպես շինանյութ օգտագործվել են քաղաքի XVI—XVII դարերի բուռն շինարարական աշխատանքների ընթացքում: Նշված հանգամանքների բերումով էլ հրատարակվող վիմագրերի բացարձակ մեծամասնությունը վերաբերվում է XVI—XVII դարերին: Բացի այդ արձանագրությունների մեծ մասը տապանագրեր են, որոնց հաղորդած տվյալները XVII—XVIII դարերի գրավոր աղբյուրների համարված կարևոր են Ազուլիսի անցյալի համապարփակ ուսումնասիրման համար:

Հրատարակվող 647 արձանագրություններից 606-ը հրատարակվում են առաջին անգամ: Ընդ որում, այս ժողովածուի մեջ չենք ընդգրկել մեր ձեռքի տակ ունեցած Ազուլիսի թվով 57 արձանագրություն, որոնցից 49-ը XVI—XVIII դարերի խիստ քայքայված կամ եղծված արձանագրություններ են, իսկ 8-ը XVIII դարի վերջերի և XX դարի առաջին տասնամյակի վկայագրեր են: Բացի այդ պետք է ընդգծենք, որ Ազուլիսի վիմագրական ժառանգությունից մեկ հասած թիվը սրանով չի կարող սահմանափակվել: Բանն այն է, որ Ազուլիսի գերեզմանատների տապանաքարերի մի մասը արդեն ծածկվել է հողի շերտով, իսկ մի մասն էլ օգտագործվել որպես շինանյութ կամ էլ տեղահան է արվել ու շրջվել: Այդպիսի ճակատագրի են արժանացել նաև հուշարձանների վիմագրերը, որոնց մի մասը ծածկված է փլատակներով: Արձանագրությունները հավաքելիս մեզանից անկախ մի շարք պատճառներով հնարավորություն չենք ունեցել նրջված պարագաներում նույնիսկ երևացող վիմագրերի հողաշերտերը մաքրել կամ էլ շուռ տված տապանաքարերն ու վիմագիր քարերն ուղղել և նրանց արձանագրությունները ընդօրինակել: Պետք է հուսալ, որ հետագա ուսումնասիրությունները պատեհ առիթ կընձեռեն նման թերի ընդօրինակած վիմագրերը լրացնելու (ինչպես նաև նորերը հայտնաբերելու), որն էլ մեկ հնարավորություն կտա հետագա հրատարակության ժամանակ վերծանություններին առդիր հրատարակելու վիմագրերի գրչանկարներն ու լուսանկարները:

Ազուլիսի վիմագրերի վերծանման շնորհիվ պարզվել ու ճշգրտվել են նրա հուշարձանների վերանորոգումների ու կառուցումների ստույգ ժամանակն ու պատմությունը, հայտնի են դարձել XVII դ. Ազուլիսի 7 շինարար վարպետների, վերանորոգումներին նպաստած բազմաթիվ անձանց անունները: Այս ամենից բացի հրատարակվող արձանագրությունների շնորհիվ հայտնի են դառնում

Ազուլիսի մի շարք տոհմերի անունները, ինչպիսիք են Եարդուպենց, Ամիրենց, Մահիենց, Քարսնթարենց, Մասողոնց, ինչպես նաև ցղնեցիներ Ըահուսենց, Միրյենց, Չոլանենց, Ջանենց և այլ (փառակեցիների, ռամիսցիների) տոհմանունները: Բացի այդ վիմագրերը մի շարք տեղեկություններ են հաղորդում նաև ուշ միջնադարում հայտնի արհեստների ու արհեստավորների (դարբին, շինարար վարպետ, ներկարար, վիմագրող գրիչ, դպիր, սափրիչ), հոգևորական դասը (եպիսկոպոս, վարդապետ, սարկավագ, ավագերեց), ինչպես նաև մի շարք տիտղոսների (վաճառական, մահդեսի, խոճա, վանքի վեքիլ, մելիք, վալի, ռես, քուլանթար, դիվանբեկ, պառաֆբաշ) մասին:

Հրատարակվող բոլոր արձանագրությունները թվագրված են հայոց մեծ տոմարով՝ հայկական այբուբենի տառերով: Նրանց լեզվաոճային տվյալները վկայում են, որ աշխարհաբարի երանգով գրաբար գրված այդ վիմագրերում խառն բացակայում է Ազուլիսի բարբառի՝ զոկականի, աղղեցությունը: Մի քանի արձանագրություններում կան անձնանունների արտասանման ժողովրդական ձևերը: Իսկ մի շարք վիմագրերն էլ գրված են չափածո, մի հանգամանք, որն առեասարակ բնորոշ է Նախիջևանի գավառների վիմագրական արվեստին:

Գրագետ ու երկաթագրի վայելուչ գծագրությամբ փորագրված այս վիմագրերը Ազուլիսում ստեղծված գրավոր խոսքի ժառանգությունից փրկված մի փոքրիկ հատվածն են կազմում: Վերջիններս, որոնք կարևոր սկզբնաղբյուրներ են, միաժամանակ և նպաստում են հայ վիմագրության արվեստի համակողմանի ուսումնասիրմանը և իրենց նպաստն են բերում միջնադարյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային հարցերի պարզաբանման գործին:

«Կա մի աշխարհ մեր աշխարհուն՝ ինձ հարապատ, ձեզ անձանոթ,
Ուր էլ լինեմ՝ կանչում է նա հազար ձայնով ու սրտագին,
Ապրում է նա իմ հոգու մեջ իբրև անբառ, հասր կարոտ,
Իբրև լեզենդ դեռ չգրված, իբրև մի երգ անսրբագիր»:

(ՊԱՐՈՒՅՐ ՍԵՎԱԿ, Կարոտ)

Ս. ԹՈՎՄԱՆ ՎԱՆՔ

Ներկա ժողովածուում վետեղված են ս. Թովմա վանքից մեկ հասած 22 արձանագրություն, որոնցից 14-ը նախկինում հրատարակվել են: Ութ արձանագրություն հրատարակվում է առաջին անգամ:

1. ԵԿԵՂԵՅԻ, արևմտյան շքամուտքի բարավորին՝ 9 տող, չափածո ոճով.

1 ԲԱՐԴՈՒՂԱԷՄՈՍ Ի ՀԱՅՍ ԵԿԵԱԼ ՉՏՈՒՆ ՏԵ(ԱՌՆ) ՆԱՆ ԱՍՏ
ՀԻՄՆԱՐԿԵԱԼ Ս(ՈՒՐԲ) ԹՕՎՄԱՒ ԱՌԱՔԵԼՈՅՆ

2 ԱՆՈՒՆ ԿՈՉԵԱԼ ԳԱՀ ՀԱՍՏԱՏԵԱԼ: ԿՈՄՍԻ ԱՆՈՒՆ ՉԻՐ ԱՇԱ
ԿԵՐՏԻՆ. ՏԵՍՈՒՉ ՏԵՂՈՅՍ ՉՆԱ ԵԴԵԱԼ.

3 ՈՐ ԵՒ ՉՏՈՒՆ ԳՈՂԹ ԳԱԽԱՌԻՍ. Ի ՆԱ ՅԱՆՉՆԵԱԼ ՉՀՕՏՆ
ԸՆՏՐԵԱԼ ՄԵՐՉ ԱԳՈՒԼԻՍ ԵՒ ԴԱՇՏ ԳՕՎԵԱԼ

4 ՅՂՆԱ ՌԱՄԻՍ ՍՄԱ ՅԱՆՉՆԵԱԼ. ԲՈՒՍ ՓԱՌԱԿԱ ԵՒՍ ՏՎԵԱԼ.
ԲՈՒՀՐՈՒՏ ՏԵԻՒ ԱՆՔԱԿ ԵԴԵԱԼ.

5 ԵՒ ՇՐՋՈՒ ԸՆԴ ՄԱՍՐԵԻԱՆ. ԱՂԱՀԵՅԻՔ ՅԱՆԿ ՀԱՍՏԱՏԵԱԼ ԴԱՍ
ՏԱԿ ՎԱՆԱՆԴ ԿՑՈՐԴ ԵԴԵԱԼ.

6 ՏՐՈՒՆԻՍ ՏՆԱԿԵՐՏ ՄԻԱԲԱՆԵԱԼ ՕՐՈՎԱՆԻՍ ԵՒ ՔԱՂԱՔԻԿ ԵՒ
ԱՆԱՊԱՏՆ ՅԱՆԴԱՄԻՉԱՅ. ՎԵՐԻՆ ԳԵՏՑԻԿ ԵՒ ՔԵՇ

7. ԵՐԵՅԻՔ. ՆՈՒՄՆԻՍ ՅՈՐԴՎԱՏ ԲԱԺԻՆ ԿԱՐԳԱՅ: Ս(ՈՒՐ)ԲՆ ԳՐԻ
ԳՈՐ ՅՈՐԺԱՄ ԵԿԵԱԼ Է ԱՌԱՔԵԼՈՅՆ ՆՕՄՈՍ ՏԵ

8 ՍԵԱԼ ՉԵՌԱԳՐՈՎ ՆՈՅՆ ՀԱՍՏԱՏԵԱԼ ԵՒ ՆՉՕՎԻՔ ԱՄՐԱՓԱ
ԿԵԱԼ: ՅԱՄԻ Տ(ԵԱՌ)Ն ԳՃ ԵՒ

9 ՀԻՆԳ (305) ՀԱՍԵԱԼ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻՆ ՊԱՏՃԷՆ ԳՐԵԱԼ. ԱՐՉԱՆԱ
ԳՐԻՍ ՈՐ ԱՍՏ ԵԴԵԱԼ:

Լուսանկար 9

Հրատ. որոշ տարբերություններով < Հախնաթունեանց, 325: Ալիշան, 326:
Ե. Լալայան, 69: Մ. Փափազյան, № 288, «Արտք» ամսագիր, 1893, Բ հավել-
ված, 4: < Ոսկյան, 677—678: Сборник материалов для описание мест-
ности и племен Кавказ, вып. XIII, Тбилиси, 1892, ст. 150—151. А. Айва-
зян, Памятники армянской архитектуры Нахичеванской АССР, Ереван,
1981, ст. 15.

2. ԵԿԵՂԵՅԻ, հարավային մուտքի բարավորին՝ 4 տող.

1 ԻՇՆԱՆՈՒԹ(ԵԱՄ) Բ ՊԱՐՍԻՅ ԱԶԳԻ: ՇԱՀ ՀՈՒՍԵԻՆ
Թ (Ա) Գ (ԱԻՈ) Ր (Ի)

2 ԴԻՎԱՆԲԷԿՈՒԹԵԱՄԲ ՄՈՒՍԱԲԷԿԻ ՈՐ Է ՏԵՂԱԻ ԱԳՈՒԼԵՅԻ

3 ԵՒ ՅՈՒՎԱՆՆՈՒ ԱՌԱԶՆՈՐԴԻ. ՎԵՐԱԻՇՆՈՂ ՅԱՅՍԸՄ ԹԵՄԻ

4 ՈՐՈՅ ՅԱԻՈՒՐՍ ՍԱ ԿԱՆԳՆԻ ԱՅՍ ՎԱՅԵԼՈՒՉ ԵԿԵՂԵՅԻ:

Տարեթիվը՝ 1694—95 թթ.

Հրատ. Հ. Շահխաթունեանց, 324: Ղ. Ալիջան, 328: Ե. Լալայան, 71: Հ. Ոսկյան, 681:

3. ԵԿԵՂԵՅԻ, Հյուսիսային մուտքի բարավորին՝ 8 տող, չափածո ոճով.

1 Ի ԹՎԱԿԱՆԻՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԻ ՅՈՒԲԵԼԵԱՆ ԵՐԿ ՇՐՋԱՆԻ ԵՌԱԿ ՏԱՍԱՆՅ (1695) ՈՐ

2 ՈՎ ՎԱՐԻ ՍԱ ԿԱՌՈՒՅԱԻ ՔԱՌԱՆԿԻՆԻ ԶԵՌԱՄ ՅՈՒՎԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՈՐ ԷՐ

3 ՅԱԶՈՐԴ ՅԱՅՍԸՄ ԳԱՀԻ ԲԱԶՈՒՄ ԾԱՆԻԻՔ ԱՆԹՎԵԻ Ի ԶՈՐԻԻՔ ԱՄՈՔ

4 ՍԱ ԿԱՍԱՐԻ ԵՐԵԻՔ ԴՐԱՄԲԸ ԸՍՏ ԽՈՐՀՐԴԻ ԿԱՄԱՐԱԿԱՊ ԶԱՐՄԱՆԱԼԻ ԱՆ

5 ՈՒԱՄԲ ՄԵԾԻՆ Ս(ՈՒՐ)Բ ԹՈՒՄԱԻՆ ՆՄԱՆ ՎԵՐՆՈՅՆ ԸՆ ՄԻՑԻ ՍԱ ՄԵՉ ՇՆՈՐՀԵԱՅ ՊԱՐ

6 ԳԵԻ ԲԱՐԻ ԶԱ(ՍՏՎԱ)ԾԱՄՈՒԻՆ ԱԶՆ ԶՐԻ ԱՄՈՒՐ ՊԱՏՈՒԱՐՔ ԲՈԼՈՐ ԹԵՄԻ ՊԱՇՏՈՆ

7 ԷԻՅ ԻԻՐ ՀՕՎԱՆԻ ՊԱՐԾԱՆՔ Է ՍԱ ԳՈՂԹ ԳԱԻԱՌԻ ԵՒ ՅՆԾՈՒ 8 ԹԻՆ ՀԱՅՈՅ ԱԶԳԻ ՆՊԱՍՏՈՒԹԵԱՄԲ Տ(ԵԱՌ)Ն, Յ(ԻՍՈՒՍ)Ի

Ի ՓԱՌՍ ԱՆՈՒԱՆ ՄԻ ԵՌԱԿԻ:

Հրատ. Հ. Շահխաթունեանց, 323: Ղ. Ալիջան, 327—328: Ե. Լալայան, 71: Հ. Ոսկյան, 679—680: Մ. Փափաղյան, № 288:

4. ԵԿԵՂԵՅԻ, արևմտյան ճակատի հյուսիսային կողմում (արտաքուստ), մուտքի կամարի բարձրությամբ տեղադրված քարի վրա՝ 10 տող.

- 1 Յ(Ի)Շ(Ե)Յ(Ե)Ք ԱԳՈՒԼԵՅԻ ՔԱԼԱՆԹԱՐ
- 2 ՈՎԱՆԵՄՆ. ՎԱՆԳԻՍ ՎԷՔԻԼ ՀԱՅ
- 3 ԲԱՊԵՏՆ ՄԵԼԻՔ ԱՍԿԱՐՆԱՆՆ.
- 4 ՄՂՏՍԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏՆ. ՎԱՐԴԱՆԻՆ.
- 5 ԱՌԱՔԵԼՆ. ԱԼԷՔՍԱՆՆ. ԱՂԱՍ
- 6 ԶԱՆՆ ՈՎԱՆԵՄՆ. ՆԱՀԱՊԵՏՆ

- 7 ՄԵԼՔՈՆՆ ԹԱՍԼԻՆ. ԱՂԱՄԻՐ
- 8 ԶԷՆ ՄԱԹԵՈՍՆ ԱՄԻՐՆ ՂՈՒԼԻՆ
- 9 ՄՈՒՀԿԻՆ. ԳՈՒԼՊԱՍԱՐՆ ՈՐՔ Օ
- 10 ԺԱՆԴԱԿ ԵՂԵՆ Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՂ(Ե)Յ(ԻՈ)ՅՍ:

Տարեթիվը՝ 1694—95 թթ.

Հրատ. Ղ. Ալիջան, 328—329: Ե. Լալայան, 70: Հ. Ոսկյան, 680:

5. ԵԿԵՂԵՅԻ, նախորդից մեկ քար դեպի հարավ, ինը կտոր քարի վրա, 9 տող.

1 Յ(Ի)Շ(Ե)Յ(Ե)Ք ԴԱՇՏԵՅԻ ԶԱՌԱՖԵԱՇԻ ԱԶԱՐԻԷՆ. ԽՕՋԱ ՍԷԹԻՆ. ԱՄԻՐ

2 ԷՆՅ ՄՂՏՍԻ ԱԶԱՐԷՆ. ԵՒ ԵՂԲԱՅՐ ՊԵՏՐ(Ո)ՍՆ. ՄՂՏՍԻ ՀԱՄԶԷՆ. ՀԱՅՐԱ

3 ՊԵՏՆ. ԵԱՐՂՈՒԼԷՆՅ ՄՂՏՍԻ ԱԶԱՐԷՆ. ՄՂՏՍԻ ՍԱԻԱԱՆՆ. ՄՂՏՍԻ ՏԻՐԱՏ

4 ՏՈՒՐՆ ԳՐԻԳՈՐՆ. ՊՈՂՈՍՆ. ՓԱՆՈՒՆ. ՄԱՐՈՒԹԻՆ. ՄԱՐՏԻՈՐՍՆ. ՈՐՔ ՕԺԱՆԴԱԿ ԵՂԵՆ —

5 ԴԱՐՉԵԱԼ ՅԻՇԵՅ(ԵՔ) ԶԿՐՈՆԱԻՈՐՔ ԵԿ(Ե)Ղ(Ե)ՅԻՍ ԱԳՈՒԼԵՅԻ ԱՌԱՔԵԼՆ. ՍԱՀԱԿՆ.

6 ԴԱՇՏՅԻ ՍԵԹՆ. ՊԵՏՐՈՍՆ. ԳՐԻԳՈՐՆ. ՄԱՀՏԵՄԻ ԱԶԱՐԻԷՆ. ԸՌԱՄԵՅԻ ԽՕՋԱ ԱԻԵ

7 ՏԻՍՆ. ՅՂՆՅԻ ՇԱՀՈՒՄԵՆՅ ՅԱՐՈՒԹԻՆՆ. ՄԻՐՉԷՆՅ ՅԱՐՈՒԹԻՆ. ԱՐՄԱՆԱՆԵՆՅ ՅԱՐՈՒ

8 ԹԻՆ ՓԱՌ(Ա)Կ(Ե)ՅԻ ԵՎԱԶՆ. ԲՈՀՐՏՅԻ ՄՂՏՍԻ ԳՈՒԼՆԱԶԱՐՆ. ՄԱՀԴՍԻ ԱՆԴՐԻԱՍՆ. ՏՐՈՒՆԵՅԻ ՄԱԼ

9 ԽԱՍՆ. ԲՍՏԱՅԻ ԲԱՐՍԵՂԷՆՅ ՊԵՏՐՈՍՆ. ՈՐՔ ԳՐԿԵՅԻՆ ԶՕԾԵԱԼ ՔԱՐԻՆՍ ՀԻՄԱՆ ՍՈՐԱ:

Տարեթիվը՝ 1694—95 թթ.

6. ԵԿԵՂԵՅԻ, նախորդից մեկ քար հարավ, մեկ կտոր քարի վրա՝ 8 տող.

- 1 ՅԻՇԵՅԵՔ ԸՌԱՍԵՅԻ ԽՕՋԱ
- 2 ԱԻԵՏԻՍՆ. ԵՒ ԵՂԲԱՐՔՆ ԻԻՐ ՆԱԻԱ
- 3 ՍԱՐԴՆ. ԵՒ ՆԱՌԻՇՆ ԵՒ ԷՐԵՅՓՈՍ
- 4 ԱՆ ՎԱՐԴԱՆՆ. ԵՒ ԳՐԻԳՈՐՆ. ԵՒ
- 5 ՊԵՏՐՈՍՆ. ՓԻՐԻՆ. ՆՈՒՐԻՆ. ԱՐ
- 6 ԶԱՆԻՆ. ՎԱՐԴԱՆՆ. ԲԱՐԱՔԵԱԶՆ

7 ԳՌԻԳՈՐՆ. ԵՒ Տ(Ե)Ր ԳՐԻԳՈՐՆ. ՈՐ ԲԱԶ
8 ՈՒՄ ՕԺԱՆԴԱԿ ԵՂԵՆ Ս(ՈՒՐ)Բ
ԵԿ(Ե)Ղ(Ե)Ց(ԻՈ)ՅԱ:

Տարեթիվը՝ 1694—95 թթ.:
Հրատ. Հ. Շահյանյան, 324, Ղ. Ալիշան, 329: Ե. Լալայան, 70: Ա Ալվալ-
յան, Ռամիսի եռանով բազմիկան և նրա վիճակները, «ՊԲՀ», № 3, 1979, էջ 187:

7. ԵԿԵՂԵՑԻ, նախորդից մեկ քար հյուսիս, չորս կտոր քարի վրա՝ 4 տող.

1 Յ(Ի)Շ(Ե)Ց(Ե)Ք ԶՂՆՑԻ ՄԵԼԻՔ ՀԱՅՐԱՊԵՏՆ. ՄՂՏՍԻ ԿԻՐԱ-
ԿՈՍՆ. ՇԱՀՈՒՄԵՆՑ ՅԱՐՈՒ

2 ԹԻՆ. ՄԻՐԶԵՆՑ ՅԱՐՈՒԹԻՆ. ՄՂՏՍԻ ԱՆԱՆԻԷՆ. ՄԻՐԶԵՆՑ ՅԱ-
ԿՈՐԻՆ. ՄԻՐԶԵՆՑ ՄՐԱՊ

3 ՈՆՆ. ՄԻՐԶԵՆՑ ԳՐԻԳՈՐԻՆ. ՄՂՏՍԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏՆ. ՊՈՂՈՍ ԵՒ
ՄԱՐՈՒԹԻՆ. ԶԱՆԵՆՑ Մ

4 ԱՐԴՈՆՆ. ՉՈԼԱՄԵՆՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏՆ ՄԻՐՈՍՈՒՆՆ. ՈՐՔ ՕԺԱՆԴԱԿ
ԵՂԵՆ Ս(ՈՒ)ՐԲ ԵԿԵՂ(Ե)Ց(ԻՈ)ՅԱ

Տարեթիվը՝ 1694—95 թթ.:

8. ԵԿԵՂԵՑԻ, նախորդից հյուսիս, մի կտոր քարի վրա՝ 4 տող.

1 Յ(Ի)Շ(Ե)Ց(Ե)Ք ԴԱՐԲԻՆ ՈՒՍԱ

2 ԱՅՎԱԶՆ. ԵՒ ՈՐԴԻՆ ԻՒՐ

3 ՈՎԱՆԷՍՆ. ԵՒ ՈՒՍԱ ԲԻ

4 ՆԵԱԹՆ. ՈՐՔ Զ(Ե) ԱՄ ԱՇԽ(Ա)Ց(Ե)Ց(Ա)Ն

Տարեթիվը՝ 1694—95 թթ.:

9. ԵԿԵՂԵՑԻ, նախորդից հարավ, մեկ կտոր քարի վրա՝ 5 տող: Վերջին
տողի սկիզբը քայքայված է.

1 Յ(Ի)Շ(Ե)Ց(Ե)Ք ԱԳՈՒԼԵԱՅ ԱՒԱԳԵՐ

2 ԷՅ Տ(Ե)Ր ԳՐԻԳՈՐԻՆ. Տ(Ե)Ր ԱԼԷՔՍԱՆՆ.

3 Տ(Ե)Ր ԽԱԶԱՏՈՒՐՆ. Տ(Ե)Ր ԲԱՐՍԵՂՆ.

4 Տ(Ե)Ր ԱՒԱՔԷՆ Տ(Ե)Ր ՄԱՐՈՒԹԷՆ ԵՒ Տ(Ե)Ր—

5 — — — — Ն ԴԱՇՏԵՑԻ:

Տարեթիվը՝ 1694—1695 թթ.:

10. ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան ճակատի լուսամտի տակ՝ մեկ տող.

ԹՎԻՆ ՌՃԽԳ (1694)

Հրատ. Ղ. Ալիշան, 329: Ե. Լալայան, 30:

11. ԵԿԵՂԵՑԻ, տաճարի մկրտության ավազանի խաչապատկերով քարի
վրա՝ 3 տող.

1 Ք(ՐԻՍՏՈՍ) Ի ՏԽՄԱՐ ԾԱՌԱ ՏԵՐ ԽԱԶԱՏՈՒՐ

2 ԹՎ ՌՃԽԳ (1694)

3 ՓՐԿԻՉ ՊԱԵԱ ԶՕՆՈՓՐԻՈՍ

Լուսանկար 12ա

Հրատ. Ղ. Ալիշան, 328: Ե. Լալայան, 72: Ս. Խանգաղյան, Ինչ են պատմում քա-
րերը, «Սովետական Հայաստան», № 6, 1981, էջ 30 (3-րդ տողի բացակայու-
թյամբ):

12. ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան մուտքի գեղեցկատես փայտե, սաղափով ու
փղովակով վարդարված դռան վերևի մասում՝ 3 տող.

1 Յ(Ի)Շ(Ա)Ց(Ա)Կ Ը ԴՈՒՌՆՍ ԴԱՇՏԵՑԻ ԽՈԶԱ

2 ՄԵԹՈՒՆ ԵՒ ԾՆՈՂԱՑՆ ԱԾԱՏՈՒՐԻՆ ԵՒ ԽԱ

3 ԹՈՒՆԶԱՆԻՆ ԵՒ ԵՂԲԱՐՑՆ. ԹՎ ՌՃԽԳ (1694)

Հրատ. Ղ. Ալիշան, 327, Ե. Լալայան, 70

13. Ս. ԹՈՎՄԱ ԵԿԵՂԵՑՈՒՐ արևմտյան մուտքի առջև մինչև 1903 թ. կա-
ռուցված կանգակատան գմբեթի շուրջը (ներքևից) եղած արձանագրությունը.

Յիջեցեք այսինքն Ազուլեցի ի Շուշի բնակեալ Հախումեանց
Սահակի որդիքն աղա Մնացական, մահտեսի աղա Մատթէոս նաեւ
Մարտիրոսի որդի աղա Թոմաս եւ որդիքն սոցին Սահակին,
Անդրեասին, Մարտիրոսին, Յարութիւնին եւ Առաքելին եւ
դուք յիշողքդ յիշեալ լիջք առաջի Աստուծոյ մերոյ 1831
թուին շինեցաւ կանգակատունս

Հրատ. Մ. Փափազյան, № 288: Ե. Լալայան, 70

14. Ս. ԹՈՎՄԱ ՎԱՆՔ, փորուրար, որի վրա պատկերված է Հակոբ նա-
հապետն իր 12 որդիներով: Սրանցից բարձր՝ Ասովածածինը երկու հրեշտակ-
ներով: Փորուրարի ներքևի մասում հիշատակագրված է.

Յիշատակ է ուրարս վկիր խան եղեալ վաճառականաց ի դուռն
սուրբ Թումայի առաքելոյն ի վայելումն Յովիաննէս վարդապետին.
թվին ՌՃԶ (1657)

Հրատ. Ե. Լալայան, 72, Մ. Փափազյան, № 286

15. Ս. ԹՈՎՄԱ ՎԱՆՔ, վանքապատկան մի վակապի վրա.

Յիշատակ է Պետրոս վարդապետին ի վայելումն նորին աշակերտ
Մատթէոս վարդապետին ի դուռն Թումայի ՌՄԽԶ (1797)

Հրատ. Ե. Լալայան, 72, Մ. Փափազյան, № 286

16. Ս. Թովմա վանք, վանքապատկան մի ուրարի վրա կիսատ պահպան-
ված հիշատակագիր.

. . . ՆՆՁԵՅԵԼՈՅՆ ԵՒ ԿԵՆԴԱ (Ն) ԵԱՅԸՆ ԱՅՍ ԸՍԿԵՍՍ
ԱՔՈՒԼԱՅ ՍՈՒՐԲ ԹՈՒՄԱՅ ԱՌԱՔԵԼԻՆ ՎԱՆՔՆ
ՅԻՇԱՏԱԿ ՏՎԻՆՔ. ԵՂԵԻ ԹՎԻՆ ՌՄԺԲ (1763) ԻՆ. ՅՈՒՆ
ՎԱՐԻ ՄԵԿԻՆ ԵՂԵԻ, ՎԵՐՁ

Հրատ. Ե. Մուշեղյան, 101—102

17. Ս. ԹՈՎՄԱ ՎԱՆՔ, կանաչ մետաքսե ուսկեթել գործած վանքապատ-
կան մի վակասի եպրին.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱԳՈՒԼԵՅԻ ՈՂՈՐՄ (Ա) Ծ ՀՈԳԻ
ՆԵԳՕՂՈՍԻ ԴՈՒՍՏՈՐ ՅԵՐԻՔՆԱԶ (Ի) Ն,
ՎԱԳԱՅՍԸՍ Ի ԴՈՒՌՆ

Ժամանակը՝ հավանաբար XVIII—XIX դարեր:

Հրատ. Ե. Մուշեղյան, 124

18. Ս. ԹՈՎՄԱ ՎԱՆՔ, Թովմա առաքյալի աջի հիշատակարանը (թղղ-
թի վրա).

Սուրբ աջս սրբոյն Թովմայի առաքելոյն ի քանի ամաց հետև
տարագիր գոյով ըստ բերման ժամանակին եւ մնացեալ ի սուրբ
աթոռս, այժմ ըստ խնդրոյ գերյարգի մահտեսի եւ մայրտեսի աղա
Պապային Հախումեան, առաքեցաք ի տեղին իւր՝ ի հրաշալի վանս
սրբոյն Թովմայի առաքելոյն, որ Ագուլիս: 1821 յամի Տեառն ի 28
Յունիսի: Կաթուղիկոս ամենայն Հայոց վշտալի Եփրեմ:

Հրատ. Հ. Ոսկեան, 684—685

19. Ս. ԹՈՎՄԱ ՎԱՆՔ, փոքրիկ խաչքար, ագուցված վանքի կռատան
արևելյան կողմում գտնվող վանքապատկան շինության որմում: Խաչապատկերի
երկու կողմերում՝ 5 տող.

- 1 ՅԻՇԱՏ (Ա) Կ Է Ս (ՈՒՐ) Բ
- 2 Խ (Ա) 2 (Ս) ՆԱՎ
- 3 ԱՍԱՐԴԻ ՈՐԴԻ
- 4 [ՊԵ] ՏՐՈՍ
- 5 [ԹՎ] ՌԾԹ (1610)

20. Ս ԹՈՎՄԱ ՎԱՆՔ, Մովսես եպիսկոպոսի շինարարական աշխա-
տանքների վերաբերյալ արձանագիր քար, ագուցված վանքի հարավարևմտյան

շինություններից մեկի որմում: Այս արձանագիր քարը հետագա դարերում այլ
նպատակներով օգտագործելու պատճառով մեջտեղից կտրել-հանել են: Այդ իսկ
պատճառով 12 տողանոց արձանագրության մեծ մասը անհնար է վերծանել:
Քարի վերևի մասում քանդակված են երկու հավերժության նշանի թանդակներ,
որոնցից ներքև արձանագրությունն է.

- 1 Ես Մովսես եպ (իս)
- 2 Կ (ուպ) ոսս կանկնեցի ի դու
- 3 ռս թպ տ (ե) ը Երեմիեն
- 4 սոշա ստեբին
- 5 այրվել աիրգ
- 6 իկ ն վան
- 7 իս կին
- 8 նե
- 9 ըուղ
- 10 ես
- 11 սին
- 12 էոն

21. Ս. ԹՈՎՄԱ ՎԱՆՔ, եկեղեցու արևմտյան դռան ձախ կողմում.

ԽԱԶՍ ԻՇՏԿ (ՀԻՇԱՏԱԿ) ԱՄԻՐ ՄՈՎՐՈՎԻ
ԹՎ ՌՃԲ (1653)

Հրատ Ս. Խանկաղյան, Ինչ են պատմում քարերը, «Սովետական Հայաստան»,
№ 6, էջ 30:

Ծանոթ. Այս արձանագրությունը այժմ տեղում չկա: Հրատարակիչի մոտ տա-
րեթիվը սխալմամբ տպված է «ՌՃԲ»:

22. Ս. ԹՈՎՄԱ ՎԱՆՔ, եկեղեցու մի քարի վրա.
ԹՎ. ՌՃԻԳ (1674)

Հրատ. Ս. Խանկաղյան, Ինչ են պատմում քարերը... էջ 30: Այստեղ ես տարե-
թիվը սխալմամբ տպված է «ՌՃԻԳ»:

23. ԱԳՈՒԼԻՍԻ ԶՈՐՈՒՄ, հեղեղատի մեջ եղած մի շարք վիմագիր քա-
րից մեկի վրա.

ՅԶԱ (932) ԹՎԻՍ (ԹՎԱՎԱՆԻՍ) ՇԻՆԵՅԻ ԵԿԵՂԵՅԻՍ
ԱՇՈՏ ՍԻՆԵՅ (ՍՅՈՒՆՅԱՅ) ԻՇԽԱՆ:

Հրատ. Ս. Խանկաղյան, Ինչ են պատմում քարերը... էջ 30: Հրատարակիչը Աշո-
տին համարում է Սյունյաց Սահակ իշխանի որդին:

24. ԱԳՈՒԼԻՍԻ ԱՎԵՐԱԿՆԵՐԻ քարերից մեկի վրա.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԸՌԱԻՍ ՍԱՀԼ ԲԵԿԻ...
ԹՎՆ ՊՂԵ (1436)

Հրատ. Ս. Խանկաղյան, Ինչ են պատմում քարերը... էջ 30:

25. ԱԳՈՒԼԻՍԻ ՏՆԵՐԻ ավերակներում, տապանաքար.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԵԾ ՊԱՐՈՆ... ՌՃԺ ԵՂԵՎ (1661)

Հրատ. Ս. Խանկաղյան, Ինչ են պատմում քարերը... էջ 30: Տարեթիվը սխալմամբ տպվել է «ՌՃԺ»:

26. ԱԳՈՒԼԻՍԻ ՏՆԵՐԻ ավերակներում, տապանաքար.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂՈՒԿԱՍԻ ՈՐԴԻ ՊԱՐՈՆ... ՌՃԾ (1701)

Հրատ. Ս. Խանկաղյան, Ինչ են պատմում քարերը... էջ 30: Տարեթիվը սխալմամբ տպվել է «ՌՃԾ»:

27. ԱԳՈՒԼԻՍԻ ԳԵՏԱԿԻ աջ կողմում, փողոցում ընկած մի քարի վրա.
ԳՐԻԳՈՐ ՄԱՆՈՒԵԼԵԱՆ: 1823—1887

Հրատ. Ս. Խանկաղյան, Ինչ են պատմում քարերը... էջ 30:

28. ԱԳՈՒԼԻՍԻ «ՎԱՆՔԻ ՍԱՆԱ» փոքրիկ գերեզմանատանը, մեկիք
Փարսաղանի ուղղանկյունի տապանաքարը՝ կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱԼԻԾՈՐԵՅԻ ՄԵԼ
2 ԻՔ ՓԱՐՍԱԴԱՆԻՆ ՈՐ Է ՈՐԴԻ ՊԱԼ (Ա) ՍԱՆԻ

Լուսանկար 16բ

Հրատ. «Գեղունի», թիւ 1—10, Վենետիկ, 1903, էջ 54: «Հանդես ամսօրեայ» Վիննա, 1913, էջ 302—303: Ե. Լալայան, էջ 73: Ս. Խանկաղյան, Ինչ են պատմում քարերը... էջ 30:

Ծանոթ. Ս. Խանկաղյանը արձանագրությանը ավելացրել է նաև տարեթիվ՝ «ԹՎ: ՌՃՀԳ (1724)», որը բնագրում բացակայում է: Առանց տարեթվի են հրատարակել նախորդ բոլոր հրատարակիչները:

29. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Ազուլիսի գետի ձախ կողմում, կամրջից 300 մ հարավ, աղբյուրի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ (Ա) Պ (Ա) Ն Հ (Ա) ՅՐ (Ա) Պ (Ե) ՏԻ Կ (Ո) Ղ (Ա) Կ (Ի) Յ
2 ՄՈՒՐՎԱՐԻՆ ԹՎ ՌՃԽԶ (1697)

Ս. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ԵԿԵՂԵՅԻ

1671—1675 թթ. ս. Քրիստոսփորի վերակառուցման ժամանակ Չ. Ազուլեցու վկայությամբ 1673 թ. «պա եկեղեցու Գ (3) որմին ին (25) խաչ, ուն

պատկեր վասն յիշատակի գրեցին»⁶: Այս խաչքարերն ու արձանագիր քարերն, ինչպես նաև Աստվածամոր պատկերաքանդակը գտնվում են եկեղեցու հյուսիսային, հարավային և արևմտյան ճակատների արտաքին շարվածքներում: Ստորին, հյուսիսային որմի մեկ արձանագրությունից բացի, վերնդրում ենք մնացած 25 (Աստվածամոր պատկերաքանդակինը ևս) արձանագրությունները, որոնք հրատարակվում են առաջին անգամ:

30. ԽԱԶՔԱՐ, եկեղեցու արևմտյան ճակատի հարավային կողմում, վից տող.

1 ԽԱԶՍ ԲԱՐԵԽՕՍ Է
2 ՆՈՒԲԻՆ Կ (Ո) Ղ (Ա) Յ (Ի) Ն ԽԱՆ
3 ՄԵԼԻՔԻՆ ԵՒ ՈՐԴՈՅՆ
4 ՍԱՅԱՐԻՆ ԵՒ ՍՈՒՔԻԱՍԻՆ
5 ՄԱՐՏԻՐՈՍԻՆ ԵՒ ՉԱՔԱ
6 ՐԻՆ ԹՎԻՆ ՌՃԻԲ (1673)

31. ԽԱԶՔԱՐ, արևմտյան ճակատի հյուսիսային կողմում, հինգ տող.

1 Խ (Ա) ՉՍ ԲԱՐԵԽՕՍ Է ՔՐԴ (ՈՒ) Յ ԱՆՏ — —
2 ՄԱՐԿ (Ա) Վ (Ա) ԳԻՆ ԵՒ Կ (Ո) Ղ (Ա) ԿՅԻ ԽՕՍՏ (Ա) ՎԻՆ ԵՒ
3 ՈՐԴ (Ո) ՅՆ ՆԻԿ (Ո) Ղ (Ո) ՄԻՆ ԵՒ Տ (Ե) Ր ՄԵԼՔՈՆ Ք (Ա) Հ (Ա) ՆԱՅ
4 ԵՍԱԷ Ք (Ա Հ Ա) ՆԱՆ Ծ (Ա) Ռ (Ա) Յ Ս (ՈՒՐ) Բ ԿՈՅՍ ՄԱՐԻԱՍ
Ա (ՍՏՎԱԾԱ) ԾՆԻ
5 ԹՎԻՆ ՌՃԻԲ (1673) ՍԵԳՏ (Ե) ՄԲԵՐԻՆ

32. ԱՍՏՎԱԾԱՄՈՐ պատկերաքանդակ, արևմտյան ճակատում, մուտքից թիչ հարավ: Պատկերաքանդակը կատարվել է Չաքարիա Ազուլեցու պատվերով: Քանդակից վերև մեկ տող, իսկ ներքևում՝ չորս տող.

1 ԹՎԻՆ ՌՃԻԲ (1673)
2 Ս (ՈՒՐ) Բ Ա (ՍՏՎԱ) ԾԱԾԻՆ Ք (Ա) ՐԵԽՕՍ (Ե)
3 Հ (Ա) ՅՐ (Ա) Պ (Ե) ՏԻ Դ (ՈՒ) ԱՍՐ ԲԵԳՈՄԻՆ ՍԱ
4 ԷՐ Կ (Ո) Ղ (Ա) Կ (Ի) Յ ՔՐԴ (ՈՒ) Յ ԱՂ (Ա) ՄԻՐԻ ՈՐԴԻ
5 Չ (Ա) Ք (Ա) ՐԻՆ ՈՐ ԱՅՍՄ ՄԻ ԱՌ Ա (ՍՏՎԱ) ԾԱԾՆԻ

Լուսանկար 30ա

33. ԽԱԶՔԱՐ, եկեղեցու հյուսիսային երևում, հինգ տող.

1 ԽԱԶՍ Յ (Ի) Շ (Ա) Տ (Ա) Կ Է
2 ՍԱՆԴԱԼԻՆ ԾՆ (Ո) Ղ (Ա) ՅՆ
3 ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ ՄԱՐԱՆ
4 ԻՆ ԵՒ ՈՐԴ (Ո) ՅՆ ՍԱՐ
5 ԳՍԻՆ ԹՎ ՌՃԻԲ (1673)

34. ԽԱԶՔԱՐ, հյուսիսային որմուռ, հինգ տող.

- 1 Խ (Ա) ՉՍ ՅԻՇ (Ա) Տ (Ա) Կ Է . . .
- 2 . . . Դ (ՈՒ) ՍՏՐ — — — ՏԱ
- 3 ՅԻՆ ԵՒ ՈՐԴՈՅՆ ՈՎԱ
- 4 ՆԷՍԻՆ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐԻՆ
- 5 ԵՒ ՄՕՐՆ [Խ] ԱՆՄԵԼԻՔԻՆ

35. ԽԱԶՔԱՐ, հյուսիսային որմուռ, հինգ տող.

- 1 Խ (Ա) ՉՍ ՅԻՇ (ԱՏԱ) Կ Է ԹՈՒ
- 2 ՄԱՆԻ Դ (ՈՒ) ՍՏՐ ՍՈՒԹԱՆ
- 3 ԽԱՆԻ ԵՒ ՈՐԴ (Ո) ՅՆ
- 4 ԵԴԻԳԱՐԻՆ ԵՒ ԱՋԱՐ
- 5 ԻԱԻՆ ԹՎ ՌՃԻԲ (1673)

36. ԽԱԶՔԱՐ, հյուսիսային որմուռ, հինգ տող՝ մանուսկրառ.

- 1 ԽԱԶՍ ԲԱՐԷԽՕՍ ԱՌ Ք (ՐԻՍՏՈ) Ս
- 2 ԻՆ ԾՆ (Ո) Ղ (Ա) ՅՆ ԹՈՒԴԱՆԻՆ
- 3 ԵՒ ԻՆ . . .
- 4 ԷՐԵՄԻԱԻՆ ԵՒ ՈՐԴՈՒՆ
- 5 ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՆ ԹՎ ՌՃԻԲ (1673)

37. ԱՐՉԱՆԱԳԻՐ քար, եկեղեցու հարավային որմուռ, վեց տող.

- 1 ՀԻՇԵԱ Ք (ՐԻՍՏՈ) Ս Ա (ՍՏՎԱ) Ծ ՎԱԴԻՆ
- 2 ԵՒ ԾՆ (Ո) Ղ (ԱՅ) Ն ՇԱՀՄՎԻՆ ԽԱՆ
- 3 ՈՒՄ: ԵՂՔԱՐՆ ԿԱՐԱՊԵՏ (Ի) Ն
- 4 ՅՈՎԱԷՓ ՈՐԴ (ՈՒ) Ն ՓԱՆՈՍ (ԻՆ)
- 5 ԴԱՆԻԵԼ (ԻՆ) ՇԱՀԻՆ ԹԵՎԻՆ
- 6 ՄԱՍԻՆ ՇՈՇԱՆ ՎԱԼԴՆՇ (ԱՆԻ) Ն

38. ԽԱԶՔԱՐ, հարավային որմուռ, հինգ տող.

- 1 Խ (Ա) ՉՍ Յ (Ի) Շ (ԱՏԱ) Կ Է ՂՈՒԼԻ ՈՐԴԻ ԽՕ
- 2 ՋԱ ՂՈՒԿԱՍԻՆ ԵՒ ՈՐԴՈՅՆ ՊԵ . . .
- 3 ՄՕՐՆ ԽԱԹՈՒՆԻՆ ԵՒ ԵՂՔՕ
- 4 ՐՆ ԵՒ ՆԱԻԱՍԱՐԴԻՆ ԵՂՔՕՐՈՐԴ
- 5 ԻՆ ԳՐԻԳՈՐԻՆ ԹՎ ՌՃԻԲ (1673)

39. ԱՐՉԱՆԱԳԻՐ քար, հարավային որմուռ, վեց տող.

- 1 Յ (Ի) Շ Յ (Ա) Տ (Ե) Ր Ք (ՐԻՍՏՈ) Ս ՋՍԵԹ (Ի) Ն

- 2 ԵՒ ԾՆ (Ո) Ղ (ԱՅ) Ն Ն (Ա) Հ (Ա) Պ (Ե) Տ (Ի) Ն Շ (Ա) Հ
- 3 ՈՒՄ (Ի) Ն ԵՒ ԿՆՈՋՆ ՀԷԴԻՆԻՆ
- 4 ԵՒ ՈՐԴ (Ո) ՅՆ — — — Ն ՄՈՒՐԱԴԻՆ
- 5 ԵՒ ՀՕՐԵՂՔՕՐՆ ՄՈՒՐԱԴԻՆ
- 6 ԵՒ ՈՐԴ (Ո) Յ (Ն) ՄԱԼԽԱՍԻՆ ՈՀ (Ա) ՆԵՍԻՆ

40. ԱՐՉԱՆԱԳԻՐ քար, հարավային որմուռ, ութ տող.

- 1 ՅԻՇԵԱ Ք (ՐԻՍՏՈ) Ս Ա (ՍՏՎԱ) Ծ ՋԾ . . .
- 2 ԽՕՋԱ ՊՈՂՈՍՆ ԵՒ Ծ . . .
- 3 ՄՂԴՍԻ ՊԵՏՐՈՍՆ ԵՒ ՍԷԹՆ
- 4 ՓԱՇԵՆ ՄՈՒՐԱՍՍՈՒԼԹԱՆՆ
- 5 ԵՒ ԿՈՂԱԿԻՅՆ ՄԱՍՈՒՄՆ
- 6 ՈՐԴԻՔՆ ՖՌԱՆԿՈՒԼՆ
- 7 ՓԱՆՈՍՆ ԵՒ ՅԱՐՈՒԹՆ
- 8 ԹՎԻՆ ՌՃԻԲ (1673)

41. ԽԱԶՔԱՐ, հարավային որմուռ, վեց տող.

- 1 Ս (ՈՒՐ) Բ Խ (Ա) ՉՍ Յ (Ի) Շ (ԱՏԱ) Կ Է ՎԱՀ
- 2 ԱՆԻՆ ԵՒ ԵՂՔՕՐՆ Տ (Ե) Ր
- 3 ԱԼԷՔՍԱՆԻՆ ԵՒ ԾՆՕՂ (Ա) ՅՆ
- 4 ՔԻՉԻՆ ԵՒ ՄԱՐԻԱՄԻՆ ԵՒ ՈՐ
- 5 ԴՈՅՆ ԹԸՈՍՆԻՆ ՈՀԱՆ
- 6 ԷՍԻՆ ԵՒ ԱԲԴԻՇ (Ա) Հ (Ի) Ն ԹՎ ՌՃԻԲ (1673)

42. ԽԱԶՔԱՐ, հարավային որմուռ, յոթ տող.

- 1 Խ (Ա) ՉՍ ՅԻՇ (Ա) Տ (Ա) Կ Է
- 2 ՄՂԴ (ՍԻ) ԿԻՐ (Ա) ԿՈՍԻՆ ԾՆ (Ո) Ղ (Ա) Յ
- 3 ՍԱՐԳԻՍԻՆ ՀՈՒՐԻՍԱՆԻՆ
- 4 ԿՆՈՋՆ ՄԱՐԻԱՄԻՆ
- 5 ՍԱՂԻՆ ԴՇԽՈՒՆԻՆ
- 6 ՈՐԴ (ՈՒ) Ն ՍԱՐԳՍԻՆ Դ (ՈՒ) ՍՏՐ
- 7 ԹԱԳ (ՈՒ) ՀԻՆ ԹՎ ՌՃԻԲ (1673)

43. ԽԱԶՔԱՐ, հարավային որմուռ, հինգ տող.

- 1 Խ (Ա) ՉՍ Յ (Ի) Շ (ԱՏԱ) Կ Է ՊԱՐՕՆ
- 2 ՆԱՀԱՊԵՏԻՆ ԵՒ ԾՆ (Ո) Ղ (Ա) Յ
- 3 ԽՕՋԱ ԳՈՒԼՆԱՋ (Ա) Ր (Ի) Ն

- 4 ԲԵԳՍՈՒԼԹ (Ա) ՆԻՆ ԵՒ ԿՆ (Ո) ՋՆ
- 5 ՆԱՏԻՆ ԹՎ ՌՃԻԲ (1673)

44. ԽԱԶՔԱՐ, հարավային որմուն, հինգ տող.

- 1 Խ (Ա) ՉՍ Յ (Ի) Շ (ԱՏԱ) Կ Է ՂՈՒԼԻ ՈՐԴԻ
- 2 ՇԱՂՈՒԿԱՍԻՆ ԵՒ ՈՐԴՈՅՆ
- 3 ՄՕՐՆ ԽԱԹՈՒՆԻՆ . . .
- 4 ՐԻՆ ԵՒ ՆԱԽԱՍԱՐԴԻՆ ԵՒ . . .
- 5 ԻՆ ԳՐԻԳՈՐԻՆ ԹՎ ՌՃԻԲ (1673)

45. ԽԱԶՔԱՐ, հարավային որմուն, չբքս տող.

- 1 Խ (Ա) ՉՍ Յ (Ի) Շ (ԱՏԱ) Կ Է Ն (Ա) Ջ (Ա) ՐԻ Դ (ՈՒ) ՍՏՐ ԱՄ
- 2 ԲԱՐՉԻՆ ՄՕՐՆ ՇԱՀՍՈՒԼ
- 3 ԹԱՆԻՆ ԵՒ ԵՂԲԱՐՅՆ
- 4 ՄԻՐՁԻՆ ԵՒ ՄԵՍՐՈՊԻՆ

46. ԽԱԶՔԱՐ, հարավային որմուն, վեց տող.

- 1 Խ (Ա) ՉՍ ԲԱՐԵԽՕՍ ԱՌ Ք (ՐԻՍՏՈ) Մ
- 2 ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ ԾՆ (Ո) Ղ (ԱՅ) Ն
- 3 ՈՍԿԱՆԻՆ ԵՒ ԻՓԱԿ (ԻՆ)
- 4 ԵՒ ՈՐԴ (Ո) ՅՆ ՍՀԱԿԻՆ
- 5 ԴԱՆԻԵԼԻՆ ՄԻՄՈՆԻՆ
- 6 ՈՍԿԱՆԻՆ ԹՎ ՌՃԻԲ (1673)

47. ԽԱԶՔԱՐ, հարավային որմուն, հինգ տող.

- 1 ԽԱԶՍ Յ (Ի) Շ (ԱՏԱ) Կ Է
- 2 Տ (Ե) Ր ՇՄԱԻՈՆԻՆ
- 3 ԴՍՏԵՐՆ ՄԱՐ
- 4 ԻՆՈՍԻՆ ԵՒ ՈՐԴ (ՈՒ) Ն
- 5 ՋՀԱՆԻՆ

48. ԽԱԶՔԱՐ, հարավային որմուն, վեց տող.

- 1 Խ (Ա) ՉՍ ԲԱՐԵԽՕՍ Է ԱՌ Ք (ՐԻՍՏՈՍ) Ի
- 2 ԱՎԵՏԻՍԻՆ ԵՒ Ծ (Ն) ՈՂ (Ա) ՅՆ
- 3 ՆԱԶԱՐԴ (ՈՒ) Լ (Ի) Ն Շ (Ա) ՀԱՆԴ (ՈՒ) ԽՏ (Ի) Ն
- 4 ԵՒ ՈՐԴ (Ո) ՅՆ ՓԱՆՈՍԻՆ ՄՈՒՔԻՆ
- 5 ԵՂԲՕՐՆ ԲԱՐՍԵՂԻՆ
- 6 ՈՐԴ (ՈՒ) Ն ՊԵՏՐՈՍԻՆ ԹՎ ՌՃԻԲ (1673)

49. ԽԱԶՔԱՐ, հարավային որմուն, չորս տող.

- 1 Խ (Ա) ՉՍ Բ (Ա) ՐԵԽՕՍ ԱՌ Ք (ՐԻՍՏՈ) Ս
- 2 ՍԱՅԱՐԻՆ ԵՒ ԾՆ (Ո) Ղ (Ա) ՅՆ ՂԱՄ
- 3 ԱՋՆ ՄԱՐԻԱՄԻՆ ԿՆ (Ո) ՋՆ ՄԱՐԻԱՄ
- 4 ԻՆ [ԵՒ] ՈՐԴԻՆ ՄԻՔԱՅԷ [ԼԻ] Ն

50. ԱՐՉԱՆԱԳԻՐ քար, հարավային որմուն, երեք տող.

- 1 ՅԻՇՅ (Ա) Ք (ՐԻՍՏՈ) Ս Ա (ՍՏՎԱ) Ծ ՋՀՈՂԻ ՄԵԼԻՔԻՆ
- 2 ԵՒ ՈՐԴՈՅՆ ԸՌՈՒՆՀԻՆ ԵՒ ԿՈՂԱ
- 3 ԿՅԻՆ ԱՂԱՋԱՆԻՆ ԹՎԻՆ ՌՃԻԲ (1673)

51. Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ պատկերաքանդակ, հարավային որմուն: Քանդակի տակ մեկ տող, իսկ նրանից ներքև ևս չորս տող.

- 1 ՄԻՆԱՍ ԵՒ ԳՐԻԳ (Ո) ՐԻԿՆ
- 2 Յ (Ի) Շ (ԱՏԱ) Կ Է Խ (Ա) ՉՍ ԱՂԱՔԵՐԻ
- 3 ՈՐԴԻ ՄՂԴՍԻ ՊՕՂՈՍԻՆ ՄՕ
- 4 ՐՆ ԽՈՆԴ (Ա) ՂԻՆ Կ (Ո) Ղ (Ա) Կ (Ի) ՅՆ ՆԱՄԱՋԻՆ
- 5 ԵՒ ՈՐԴՈՅՆ ՆԻԿՈՂՈՍԻՆ

Լուսանկար 35ա

52. ԽԱԶՔԱՐ, հարավային որմուն, չորս տող.

- 1 Խ (Ա) ՉՍ Բ (Ա) ՐԵԽՕՍ ԱՌ Ք (ՐԻՍՏՈ) Ս
- 2 ՎԱՐԴԱՆԻՆ ԵՒ ԾՆՕՂ (Ա) ՅՆ ՄԻ
- 3 ՐԱՆՈՍԻՆ ԱՋԻՋԻՆ ՈՐԴ (Ո) Յ
- 4 ԱՍԼԱՆԻՆ ԵՐԵՄԻՆ Փ (Ի) ԼԻՊՈՍ (ԻՆ)

53. ԽԱԶՔԱՐ, հարավային որմուն, վեց տող.

- 1 Խ (Ա) ՉՍ ԲԱՐԵԽՕՍ Է
- 2 ԵՂԻԱԻՆ ԵՒ ԾՆ (Ո) Ղ (Ա) Յ
- 3 ԵԽԱՆԻՆ ԵՒ ԵԹԱՐԻՆ
- 4 ԵՒ ԿՆՈՋՆ ԻՓԱԿԻՆ
- 5 ՇԱՀՄԵԼԻՔԻՆ ԵՒ ՈՐԴ (Ո) Յ
- 6 ԵԽԱՆԻՆ ԵՒ ՍԱՀԱԿԻՆ

54. ԱՐՉԱՆԱԳԻՐ քար, հարավային որմուն, երեք տող.

- 1 ՅԻՇԵԱ Ք (ՐԻՍՏՈ) Ս Ա (ՍՏՎԱ) Ծ
- 2 ԴՈՂՄՈՒՇՆ ԵՒ
- 3 ԳՈԼՈՒՄՆ

ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ԿԱՄ ԿՈՒՄՍԻ ՄՍՏՈՒՌ

Այս հուշարձանից հայտնի է ընդամենը մեկ արձանագրություն, որն այժմ աեղում չէ.

55. ԽԱԶՔԱՐ, ագուցված մատուռի մուտքի վերևի մասում.

Խչս յիտ Ջանասեյ Ղսայն: Խաթնչնյ Փերյ
ավնբիկ: Ազիկ: ՋԼԹ (1490)

Հրատ. Ե. Լալայան, 64

Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

56. Այս եկեղեցու և նրա համալիրի վիմագրերը անհայտ կորել են: Միակ արձանագրությունը եկեղեցու հարավային ճակատի արևմտյան լուսամտափ տակ ագուցված տարեթիվն է, որը եկեղեցու վերանորոգմանն է վերաբերում.

ԹՎԻՆ ՌԳՃ (1851)

Ս. ՇՄԱՎՈՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ս. Շմավոնի որմերում և նրա մոտ գտնված գերեզմանատան արձանագրությունները ևս անհետ կորել են: Այս հուշարձանից հայտնի է ընդամենը 4 արձանագրություն:

57. ԽԱԶՔԱՐ, եկեղեցու մոտ.

Սուրբ Խաչս յիշուկ Ջրտ . . . թվ. ՋԷ (1458)

Հրատ. Ղ. Ալիշան, 330. Հրատարակիչը տարեթիվը երկբայելի է համարել:

58. ԽԱԶՔԱՐ, եկեղեցու մոտ.

Խաչս յիշատակ Փիրղուլի. թվ. ՌԾԲ (1603)

Հրատ. Ղ. Ալիշան, 330

59. ԽԱԶՔԱՐ, եկեղեցու մոտ.

Խաչս յիշատակ Բինիթին. թվ. ՌԾԲ (1603)

Հրատ. Ղ. Ալիշան, 330

60. ԵԿԵՂԵՑՈՒ սեղանի աջի վրա.

Յիշատակ է սուրբ Աջս Վարդանի դստեր
Դժխանին, և իւր որդի Ստեփաննոսին, և

յիշատակ է Վարդանի որդի ՋՈհրապին, իւր
որդուցն Օհանիսին, Յակոբին և Շմաւօսին,
այս է Աջ սուրբ Առաքելոյն Շմաւօսի,
թուին ՌՃԿՁ (1717)

Հրատ. «Ճառագաթ», Մոսկվա, 1862, 87

Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ-ՄԿՐՏԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ինչպես մյուս հուշարձանների, այնպես էլ այս եկեղեցու և նրա շինությունների ու գերեզմանատան վիմագրերը վաղուց ի վեր օգտագործվել են որպես շինանյութեր կամ էլ անհայտ կորել են: Ս. Հովհաննեսից հայտնի է ընդամենը չորս արձանագրություն:

61. ԵԿԵՂԵՑՈՒ գմբեթի շրջանագծի վրա (ներսից), սև ներկով.

ԿԱՌՈՒՅԱԻ ՀՈ(Յ)ԱԿԱՊ ԵԻ ՀՐԱՇԱՁԱՆ. ԵԻ ՎԱ(Յ)ԵԼՈՒՉ ԵՐԵՔ
ԲԵՄԵԱ Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՅԱՆՈՒՆ ԱՄԵՆԱՍ(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՎԱ)-
ՇԱՇՆԻՆ ԵԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ՄԿՐՏՉԻՆ. ԵԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ՆԱԽԱՎԿԱՅԻՆ. Ի
ՌՃԺԲ (1663) ԹՎԻՆ. ԻՍԿ ՌՃԼԵ (1686) Ա(Մ)ԻՆ ԳԱ[Ճ]ԵՅԱԻ: ԵԻ
Ի ՌՃԾԲ (1703) Թ(ՎԻ)Ն ՁԱՐՄ(Ա)ՆԱԼԻ ԿԱԹՈՂԻԿԵՍ ՇԻՆԵՅԱԻ
Ի ՓԱՌՍ Ք(Ր)Ի(ՍՏՈՍ)ԱՅ:

Հրատ. Ե. Լալայան, 65: Ա. Ալվալյան, Ազուլիսի ճարտարապետական հուշարձանները, «Լրաբեր» № 2, 1978, 82:

62. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՓԱՅՏԵ մանր կտորներով, սաղափով ու փղոսկրով պատրաստված դռան վրա.

Յիշատակ է դուռնս այս Հախումին եւ կողակցին եւ
որդուցն ևնցին. Աժ ողորմի աշխատաւորացն թվին ՌՃԼԱ (1682)

Հրատ. Ղ. Ալիշան, 330: Ե. Լալայան, 65

63. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ս. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցու մոտ.

Այս է տապան Շայնուրադին. թվ. ՌՃԺԱ (1662)

Հրատ. Ղ. Ալիշան, 330

64. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ձևավոր. եկեղեցու արևելյան կողմի այգու մեջ իրար գլխի հավաքված տապանաքարերի մեջ.

1 ՖՐԵՅԲԵՐԳԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
2 ԻՆԺԵՆԵՐ

3 ՄԵՆՏՈՐ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ
4 ՆԵՐՍԻՍԵԱՆՅ
5 ԾՆ. 1878 թ. 25 ՀՈԿՏ. 1904 թ. 19 ՀՈԿՏ.

Ս. ՀԱԿՈՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻ

Այս հուշարձանից մեկ է հասել ընդամենը երկու արձանագրություն:
65. ԽԱԶՔԱՐ, ագուցված է Եկեղեցու արևմտյան մուտքից վերև: Խաչաքանդակից ներքև կա 5 տող: Ինչպես խաչքարի քանդակներն, այնպես էլ արձանագրության մի մասը եղծված է.

- 1 Խաչս յիշա [տակ է] . . .
- 2 — այլունու
- 3 — — հմին ա
- 4 — — րվանդ
- 5 — — — ն

Հավանաբար XVIII դարի հիշատակագիր է:

66. ԵԿԵՂԵՑՈՒ գմբեթատակ շրջանագծի վրա (ներսից), սև ներկով վերս[Ե]րևեստի ստորե ՅԱԿՈՐ-ՀԱՅՐԱՊԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ. ՄԿՐՏԻՉ ԱՌԱՋԻՆԻ 1901 Թ(Վ)ԻՆ. ԸՆԹԱՅՍ. ՎԵՑ ԱՄՍՈՅ:

Հրատ. Ա. Ավագյան, Ազոյիսի ճարտարապետական հուշարձանները, «Էրաբեր», № 2, 1978, էջ 84:

ԱԳՈՒԼԻՍԻ ՄԵԾ ԱՍՏՎԱԾԱԾՆԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Այս մեծակառույց համալիրի գերեզմանատունը գտնվում է նրա պարիսպներից դուրս՝ նրանից մոտ 250 մ հարավարևմուտք, լեռնալանջին: Այժմ ունի XVII—XVIII դդ. 85 տապանաքարեր, որոնց մի մասը վրասված կամ շրջված են: Համալիրի պարիսպներից ներս՝ Եկեղեցու արևմտյան ճակատի առջև և նրանից մոտ 70 մ հարավ, գտնվում են XIX—XX դդ. 23 տապանաքարեր ևս, որոնց մեծ մասը շուտ են տված: Չեստեղում ենք այդ գերեզմանատներում պահպանված 49 արձանագրությունները, որոնք հրատարակվում են առաջին անգամ:

ՄԵԾ ԱՍՏՎԱԾԱԾՆԻ ՀԱՄԱԼԻՐԻ ՊԱՐՍՊԻՅ ՆԵՐՍ ԳՏԵՎՈՂ ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

67. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շուտ տված և մի քանի մասի բաժանված: Գտնվում է

Եկեղեցու արևելյան կողմում, նրանից 100—110 մ հեռու, աղբյուրի ջրավազանի մոտ՝ պարսպի տակ: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԻԳՆԱՏԻ
- 2 ՈՍԻ ՈՐԴԻ —ՈՎԱՔԻՆ
- 3 ԹՎ ՌՃ<[Ը] (1729)

68. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Գտնվում է Եկեղեցու արևմտյան կողմում, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ
- 2 ՄԿՐՏՈՒՄ ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆԻ
- 3 ԾՆԵԱԼ Է 1884 Թ. ՎԱՆՃ. 1907 Թ. 17 ՅՈՒՆԻՍԻ

69. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ, շրջված ու թաղված հողի մեջ: Ուղղանկյուն, տեսանելի է միայն վերջին երկու տողը.

- 3 ՎԱՆՃԱՆՈՒԵՑ 1897 ԱՄԻ ՅՈՒՆՎԱՐԻ
- 4 20-ԻՆ 58 ԱՄԵԱՑ ՀԱՍԱԿԻ

70. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ, շրջված: Երեսին հինգ տող.

- 1 ՄԿՐՏԻՉՆ ԵՄ ԱՉԳԷ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ
- 2 75 ԱՄԵԱ ՄՏԻ ՊԱՏԱՆ
- 3 ՀԱՆԴԻՊՈՂՔ ՅԱՐԵԼԻՍ
- 4 ՏՈՒՔ ԻՆՉ ՈՂՈՐՄԻՍ
- 5 16. 6. 1893

71. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ, շրջված: Ուղղանկյուն, երեսին չորս տող, որոնցից առաջին երկուսը թաղված են հողի մեջ.

- 3 ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՏԵՐ 17 ՅՈՒՆՎԱՐԻ
- 4 1893 ԱՄԻ 86 ԱՄԱՑ ՀԱՍԱԿԻ

72. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ, շրջված: Ուղղանկյուն, երեսին հինգ տող: Հինգերորդ տողը թաղված է հողի մեջ.

- 1 ԳԵՐԱՍԻՄ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ
- 2 ԱԻԵՏԻՍԵԱՆ
- 3 ԾՆ. 1874 ԹԻԻ ՆՈՅԵՄԲ. 30 ԻՆ
- 4 ՎԱՆՃ. 1900 ԹԻԻ ՅՈՒՆԻՍԻ...

73. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող: Համարում ենք XVIII դ. վիմագիր.

- 1 Այս է տապ(ա)ն Սրոգի

- 2 սնին
- 3 ան — Շահսուլթա [սին]

74. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, եկեղեցուց հարավ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին չորս տող:

- 1 ՏԻԿԻՆ ՂԱՆԱԹԷԼ
- 2 ՄԱՐԳԱՐԵԱՆՅԸ
- 3 ՎԱՍՃԱՆԻԵՅ 1906 ԹԻԻՆ
- 4 76 ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՍԱԿՈՒՄ

75. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նոխարդի մոտ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին հինգ տող:

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱԳՈՒԼԵՅԻ
- 2 ԹԱՔՈՒՎԻ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ
- 3 ՄԱՐԳԱՐԵԱՆՅ
- 4 ՎԱՍՃ. Է 1906 թ. ՅՈՒՆԻՍԻ 17
- 5 70 ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՍԱԿՈՒՄ

76. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախարդի մոտ, գլխիվայր շրջված: Ուղղանկյուն, կողին չորս տող:

- 1 ԱՍՏ ՀԱԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ ՂԱՆԱԹԷԼ
- 2 ԴԱԼԱՔԵԱՆ ԼԵԿՈՐԵԱՆԻ
- 3 ՎԱՍՃ. 4 ՓԵՏՐ. 1901 Թ. Ի ՀԱՍԱԿԻ
- 4 79 ԱՄԱՅ

77. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախարդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին չորս տող:

- 1 ԱՍՏ ՀԱԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ
- 2 ԱՆԱՀԻՏ ԳԱԼՍԵԱՆ
- 3 ՄԱՀ. ԱՏԵՓԱՆԵԱՆ
- 4 ՎԱՍՃ. 1901 Թ. 26 ԴԵԿՏ. 80 ԱՄԵՅԱ ՀԱՍԱԿԻ

**ՄԵԾ ԱՍՏՎԱԾԱԾՆԻ ՊԱՐՍՊԻՅ ԴՈՒՐՄ ԳՏՆՎՈՂ
ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏԱՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ՝**

78. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող:

- 1 ՏԱՊԱՆՍ ԱՅՍ Է ՔՐԴՈՒՅ ՀՈԱՆԻՍԻ ՈՐԴԻԻ
- 2 ԲԷՄՈՒՐԱՏ ՔԱՍԲԱՐԻՆ ԹՎ ՌՃՀԷ (1728)

79. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախարդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող:

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՔՈՐԴՈՒՅ Տ(Ե)Ր ՄԵԼ
- 2 ՔՈՒՄԻ ՈՐԴԻ ՈՀԱՆԵՍԻՆ ԹՎ ՌՃԾԴ (1705)

80. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախարդի մոտ, կողին երկու տող:

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՔՈՐԴՈՒՅ
- 2 ՄԵԼՔՈՒՄԻ Դ(ՈՒ)ՍՏՐ ՆՈՒ
- 3 ՆԵԻՆ ԹՎ ՌՃՀԸ (1729)

81. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախարդի մոտ, կողին երկու տող:

- 1 Է ՏԱՊԱՆՍ ՈՀԱՆԵՍԻ Դ(ՈՒ)ՍՏՐ ԱՆ
- 2 ԹԱՌԱՆԻՆ ԹՎ ՌՃԿԲ (1713)

82. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող:

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՈՀԱՆՋԱՆԻ Կ(Ո)ՂԱԿԻՅ
- 2 ՇՈՒՇԱՆԻՆ ԹՎԻՆ ՌՃ[Կ]Թ (1720) ՈԳՈՍՏՈՍԻՆ

83. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող:

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՀՈՎՍ(Ե)ՓԻ ՈՐԴԻ ՓԱԴ
- 2 ԻՆ ՌՃՀ[Բ] (1723)

84. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, կտրաստած: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Համարում ենք XVIII դ. վիմագիր:

- 1 ՏԱՊԱՆ ՄՈՎՍԵՍԻՆ [ԹՎ]
- 2 ՌՃ — (1651)

85. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող:

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱՊՐԱՀԱՄԻ ՈՐԴԻ
- 2 ԸՍՏԵՓԱՆԻՆ ԹՎ ՌՃՉԴ (1734)

86. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող:

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՅԻԱԶԸՉԻ ՄԸԿԸ
- 2 ՐՏԻՉԻ ՈՐԴԻ ՈՎԱՆԵՍԻՆ ՌՃՀ (1721)

Մանր. «Յիազըչի» նշանակում է գրող:

87. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող:

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱՆԴՈՒՆԻ ՈՐԴԻ
- 2 ԱՊՐԱՀԱՄԻՆ ԹՎ ՌՃՀԴ (1725)

88. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախարդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող:

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԿՐՏԻՉ
- 2 Ի ՈՐԴԻ ԳՐԻՔՈՐԻՆ
- 3 ԹՎ ՌՃՁ[Ը] (1737)

89. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի կողքին: Ուղղանկյուն, թաղված է հողի մեջ, արևում է միայն առաջին տողը: Համարում ենք XVIII դ. վիմագիր.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱՊՐ<ԱՄԻ Կ(Ո)ՂԱԿԻՑ

90. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԲԻՆԱԹԻ ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐ

2 ԻՆ ԹՎ ՌՃԽԱ (1692)

91. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՂԱՓԱՆՑԻ—

2 — ԹԵՑԻ ՈՍԿԱՆԻ ՈՐԴԻ ԳԱՍ

3 ՊԱՐԻՆ ԹՎ ՌՃ<Գ (1724)

92. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող՝ քայքայված: Համարում ենք XVIII դ. վիմագիր.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՈՍԿԱՆԻՆ

2 ԹՎ ՌՃ — (1651⁹)

93. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված ու կտրատած: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԹՈՒՄԱՆԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)ԿԻՑ

2 ԱՆԱՅԻՆ ԹՎ ՌՃԿԳ (1714)

94. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԱ<ՏԵՍԻ [ՇԻԼԷ]Ի ՈՐԴԻ

2 ԹՈՒՄԱՍԻՆ ԹՎ ՌՃ(Կ)Ա (1712)

95. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված ու երկու մասի կտրած: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԽՈՋԱ ՍԻՄՈՆԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ԱՆԹԱՌ

2 ԱՄԻՆ ԹՎ ՌՃԾԴ (1705)

96. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Երկրորդ տողը մեծամասամբ կտրատած.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԴՈՒՅԱՂԵՑԻ

2 . . . [ԳՈՒՆ] ԹՎ ՌՃ[ԿՁ] (1717)

97. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՍԻՄՈՆԻ Կ(Ո)Ղ(ԱԿԻ)Ց

2 ԲԷՄՈՒՐԱԴ ԿԱՏԱՐԻՆ ԹՎ ՌՃԿԱ (1712)

98. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 [ԱՅՍ Է] Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱԶԱՐԻ ՈՐԴԻ

2 ՊՈՂՈՍԻ ԹՎ ՌՃ< (1721)

99. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱԼԷՍԱՆԻ Կ(Ո)ՂԱԿ

2 ԻՑ ՄԱՐԻԱՄԻՆ ԹՎ ՌՃ< (1729)

100. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Տ(Ե)Ր ՀԱՅՐՈՒ

2 ԹԵՆԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ՄԱՐԻ

3 ԱՄԻՆ ԹՎ ՌՃԼ (1681) ՈԳՍՄՈՍԻՆ

101. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱԶԱՐԻ Կ(Ո)ՂԱԿԻՑ

2 ԲԱԿԻ ԹՎ ՌՃԿԷ (1718)

102. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի կողքին: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող՝ քայքայված: Համարում ենք XVIII դ. վիմագիր.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄՈՒՔԱԷԼԻ ՈՐ

2 [ԴԻ] . . . ՈՄ . . .

103. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՆԴՐԵԱՍԻ ԿՈՂԱԿԻՑ

2 ՀՈՒՄՍԻՄԻՆ ԹՎԻՆ ՌՃԿԳ (1714)

104. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԸՍՏ

2 ԵՓԱՆԻՆ ՌՃ[Ծ] (1701)

105. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Տ(Ե)Ր ՂԱԶԱՐԻ ԿՈՂ

2 ԱԿԻՑ ԹԵԿՂԱԻՆ ԹՎԻՆ ՌՃԿԲ (1713)

106. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱՓԸՏԼԻ

2 ԴՈՒՍՏՐ ԾԱՂԻԿ ԹՎ ՌՃ

3 ՂԶ (1747) ԻՆ

107. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԻՄՈՆԻ ԿՈՂԱԿ
- 2 ԻՅ ԳՈՉԱԼԻՆ ԹՎԻՆ ՌՃԿԲ (1713)

108. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԹԱԶՄԻՐԻ ՈՐԴԻ ՄՈՒՂԻ
- 2 ՏԱՐԻՆ ՈՐ ՓՈՆՏԵՑԱԻ ԱՌ Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ԹՎ ՌՃԾ (1701)

109. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող՝ քայքայված: Համարում ենք XVIII դ. վիմագիր.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Տ(Ե)Ր ՄԱՐՈՒԹԻ
- 2 [ԴՈՒՍՏՐ ՄԱՐԻԱՄԻՆ] ԹՎ ՌՃ — (1651*)

110. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Տողերի սկիզբն ու վերջը կտրատած: Համարում ենք XVIII դ. վիմագիր.

- 1 [ԱՅ]Ս Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՕՎԱՆ . . .
- 2 . . . ՐՈՒՆ ԹՎ ՌՃ — (1651*)

111. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՕՀԱՆՋԱՆԻ Կ(Ո)ՂԱԿԻՅ
- 2 ՇՈՒՇԱՆԻՆ ԹՎԻՆ ՌՃԿԲ (1713) ՕԳՈՍՏՈՍԻ —

112. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱՆՓՈՐԼԻ
- 2 ԴՈՒՍՏՐ ՉԱՐՄԻԿ ԹՎ Ռ
- 3 ՃԶ (1657)

113. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Համարում ենք XVII դ. վիմագիր.

- 1 ԱՆՓՈՐԼԻ ԴՈՒՍՏՐ
- 2 ՄԱՐՔԱՐԻՏԻՆ

114. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 ԱՍՏ ԱՄՓՈՓԻ ՄԱՐՄԻՆ ԱՆՆԱՅԻ ԲԵԳԱՐ
- 2 ԵԱՆՅ ՏՈՀՄԻ ՎԱՆՃԱՆԵԱԼ 56 ԱՄԱՅ
- 3 1879 Ի 29 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ

115. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 ՀԱԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ ԹԱԳՈՐԻ ՄԻՐԱՆ

2 ՂՈՒԼԵԱՆ ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄԵԱՆՅԻ ՎԱՆՃ
3 25 ՄԱՅԻՍԻ 1901 Թ. 82 ԱՄԱՅ

ԿԱՄՈՒՐՉ

Ազուլիսի կենտրոնական թաղամասի այժմյան կամուրջի նախնական շինությունը կառուցված է եղել XVI—XVII դարերում: Ղ. Ալիջանը գերմանացի նկարիչ Քեսդների ընդօրինակումով հրատարակել է այս կամրջի 1713 թ. վերակառուցման արձանագրությունը.

116. Աղեն տվեց ժ (10) թուման, Մանգասար տվեց Չ (6) թմ. Չարի տվեց Չ (*) Սիմոն (**) տվեց Դ (4) թմն, Հուռուսն տվեց Գ (3) ոսկի. Գարայե տվեց Ա (1) ոսկի. Էլսիբ (**) տվեց ԺԵ (15) ոսկի. Անասիովէրս տվի... Սիմոն (**) ...Թ. ՌՃԿԲ (1713)

Հրատ. Ղ. Ալիջան, 330.

117. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Ազուլիսի կամրջի արևելյան խելի շարվածքում ազուցված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱՌԱՔԵԼԻ ԿՈՂ (Ա)ԿԻՅ
- 2 ՉԱՏ — — — ՓՈՆՏԵՑ (Ա)Վ ԱՌ Ք (ՐԻՍՏՈ)ՍԻ ԹՎ ՌՃԺԳ (1664)

ՎԵՐԻՆ ԱԳՈՒՎԻՍԻ ՄԵՇ ԳԵՐԵՉՄԱՆԱՏՈՒՆ

Գտնվում է այժմյան գյուղի կենտրոնական մասում, Ազուլիսի գետակի աջ կողմում՝ բարձունքի վրա: XVI—XVIII դարերի ընդարձակ գերեզմանատուն է եղել: Վերջին տասնամյակում այդ գերեզմանատան տարածքով ավտոմեքենայի ճանապարհի անցկացնելու, ինչպես նաև մերձակայքում շինություններ կառուցելու պատճառով վիմագիր տապանաքարերի մի զգալի մասը օգտագործվել են որպես շինանյութ, իսկ մի մասն էլ տեղահան են արվել, ինչպես նաև կտրատվել ու ծածկվել են հողաշերտով: Այս գերեզմանատնից հավաքել ենք 80 արձանագրություններ, որոնք բոլորն էլ հրատարակվում են առաջին անգամ:

118. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՇԱՀՍՈՒՎԱՐԻ ՈՐԴԻ
- 2 ՎԱՐԴԱՆԻՆ. ԹՎ. Ռ. ՃԻ. Ե (1676)

Լուսանկար 32

119. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, շրջված, կողին երկու տող.

1 ԹՎ: Ռ: ձ: Գ (1654)

2 ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ: ՄԱՀԴՍԻ: ՊԵՏՐՈՍԻՆ:

Լուսանկար 33 ա

120. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՊՕՂՈՍԻ Կ(Ո)Ղ(ԱԿԻ)Ց

2 ՄՈՒՐԱՍՍՈՒԹԱՆԻՆ

3 ԹՎ ՃՌԾԱ (1702)

121. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, նախորդի կողքին: Երեք տող կողին:
Կտրատված են 2-րդ տողում գտնվող տարեթիվը և 3-րդ տողի վերջը:

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԱԻՀԻՆՑ ԿԻՐԱԿՈՍԻ ԿՈՂ

2 ԱԿԻՑ ԽԱՆՈՒՄԻՆ. [ԹՎ ՈՃԼ]Դ (1685) ԱՊՐԻ

3 ԼԻ Ի (20)...

122. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, նախորդի կողքին, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԱԻՀԻ(Ն)Ց Կ(Ի)Ր(Ա)Կ(Ո)ՍԻՆ

2 ԹՎ ՌՃԻ (1671)

123. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, նախորդի կողքին: Կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՊԵՏՐՈՍԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ(Ի)Ց

2 ՄԱՍԻՆ. ԹՎ ՌՃԾ (1701)

124. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, շրջված: Կողին երեք տող, արձա-
սագրության մեջտեղում խաչի քանդակ.

1. ԱՅՍ. Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն. ԽՕՁ(Ա)Ց

2 ՊՕՂՈՍԻ ՈՐԴԻ: Բ(Ա)ՐԷ

3 ՄԻՏ ԵՒ ՍՐԲԱՍԵՐ

4 ԸՍՏԷՓ(Ա)Ն(Ո)ՍԻՆ

5 ԹՎ: Ռ:ձ:Ժ:Գ (1664)

125. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՓԻՐԱՐ Կ(Ո)Ղ(ԱԿԻ)Ց

2 ԳՈՁԱԼԱՂԻՆ ԹՎ ՌՃԺԷ (1668)

126. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, շրջված: Կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՋԱՔԱՐԱԻ ՈՐԴԻ ՅԱԿՈՐ

2 ԻՆ ԹՎ ՌՄԱ (1753)

127. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄՍԷՀԻ ՈՐԴԻ

2 ՆԻԿՕՂԱՅՈՍԻՆ ԹՎ ՌՃԻ (1671)

128. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՊԵՏՐՈՍՆ ԿՈՂԱԿԻՑ

2 ՄԱՐԱՆԻՆ ՈՐ Է ԴՈՒՍՏՐ ՅԱՐԱՊԵՏԻ

3 ԹՎ ՌՃԿԲ (1713)

129. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, շրջված: Կողին երեք տող.

1 ԱՅՍ (Է) Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԻԻԹԱՐԻ:

2 Կ(Ո)ՂԱԿ(Ի)Ց: ԽԱԹՈՒՆԻՆ:

3 Թ(ՎԱ)Կ(Ա)ՆՍ: ՌՃԼԸ (1689)

Լուսանկար 50 ք

130. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, շրջված: Կողին երեք տող.

1 ԱՅՍ Է ՏԱՊ(Ա)Ն ՆՈՒՐԻ ՈՐԴԻ

2 ՄԱՔԱՐԻՆ ՈՐ Փ(Ո)Ն(Ե)Ց(Ա)Ի ԱՌ Ա(ՍՏՎԱ)Ծ

3 ԹՎ ՌՃԼԱ (1682) ՍԵՊՏ(Ե)ՄԲ(Ե)ՐԻ Ա(Ի)

131. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: 1-ին տողի անձնա-
նունը քայքայված է. տեղում կատարած գրչագրով վերծանում ենք Կարապետ.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն [ԿԱՐ(Ա)Պ] (Ե)ՏԻ Կ(Ո)Ղ(ԱԿԻ)Ց ԱԼ

2 ԹՈՒԱՆԵԻՆ ԹՎ ՌՃԻԷ (1678)

132. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, նախորդի մոտ: Կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱՌԱՔԷԼԻ ԿՈՂ(Ա)Կ(Ի)Ց

2 ԽՈՒՆԴԱՂԻՆ ԹՎ ՌՃԻԸ (1679)

133. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է: Տ(Ա)Պ(Ա)Ն: ԴԱԼԱՔ:

2 ՆԱԶԱՐԻՆ: ԹՎ: Ռ:ձ:Ի: (1671)

Լուսանկար 53

134. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԵԼԻՔԻ ՈՐԴԻ

2 ԱՆՅԻՇԱՏԱԿ ՎԱՐԴԱ

3 ՆԻՆ ԹՎ ՌՃԺԷ (1668)

Լուսանկար 80 ք

135. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՏԱԹԼՈՒԻ ԿՈՂԱԿԻՑ
 2 ԿԱՏԱՐԻՆ ԹՎ ՌՃԿ (1711)
136. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԿՈՂԱԿԻՑ
 2 ՄԱՐՅԱՄԻՆ ԹՎ ՌՃԺ (1667)
137. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող: Թվական չունի, համարում ենք XVII դ. արձանագրություն.
 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊ(Ա)Ն
 2 ԽՕՁ(Ա)Յ ԳԱԼՈՒՍ
 3 ՏԻՆ: Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս ՍՈՐ(Ա)Յ ՈՂ(Ո)ՐՄԻ:
138. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող (տեղ-տեղ վնասված).
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՂԱԶԱՐԻՆ
 2 ԿՈՂԱԿԻՑ ԲԵԿԻՍՈՒԼԹԱ
 3 ՆԻՆ. ԹՎ ՌՃԼԲ (1683)
139. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՅՈՎՍԵՓԻ ԿՈՂ(Ա)Կ(Ի)Յ
 2 ՄԱՍՈՒՄԻՆ: ՈՐ Է ԴՈՒՍՏՐ ՆՈՒՐՆ
 3 ԹՎ ՌՃԻ (1671)
140. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է: Տ(Ա)Պ(Ա)Ն. ԹՈՒ
 2 ԲՎԱԴԻՆ. ԹՎ ՌՃԺԱ (1662)
141. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին երկու տող, որոնց վերջին մասերը ամբողջովին կտրատված են: Համարում ենք XVII դարի արձանագրություն.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն
 2 ԹՎ . . .
142. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին երկու տող. առաջին տողի վերջին մասը ամբողջովին կտրատված է, իսկ տարբեր «Լ» տառը՝ ձեծված.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն . . .
 2 ԹՎ ՌՃ[Լ]Բ (1683)

143. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Մ(Ա)ՐԻԱՄԻՆ
 2 ԹՎ ՌՃ (1651)
144. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Շրջված, կողին երեք տող.
 1 ԱՅՍ Է: Տ(Ա)Պ(Ա)Ն: ԽՈՁ(Ա)Յ: ՂՈՒԿԱԶ
 2 Ի. ԿՈՂԱԿԻՑ: ԽՈՒՆԶԱՅԻՆ:
 3 ԹՎ ՌՃԺԴ (1665)
145. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊ(Ա)Ն ՄՂԴՄԻ ՓԻՐՈՒՄԻՆ
 2 ԹՎ(Ի)Ն ՌՃԻԳ (1674)
146. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԱՐԹԱՅ
 2 ԻՆ. ԹՎ ՌՃԼԲ (1683)
147. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՆԵՐԿԱՐԱՐ ՊՅՈՂՈՍ
 2 ԻՆ. ԹՎԻՆ ՌՃԼԷ (1688)
148. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին երեք տող, որոնցից 1-ին և 2-րդ տողերի մի մասը կտրատված են, իսկ 3-րդ տողը, ուր տարեթիվն է, ամբողջովին թաղված է հողի մեջ: Համարում ենք XVII դարի արձանագրություն.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱՆԹԱ[ՌԱՄԻ] ԴՍ
 2 ՏԵՐՆ ԲԱՐԵՄԻՏ ՄԻ . . .
 3
149. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Շրջված է գլխիվայր, կողին երեք տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն. ՆԱԶԱՐԻ
 2 Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ(Ի)Յ ՅԻԻԱՄԻՆ
 3 ԹՎ ՌՃԼԲ (1683)
150. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին երկու տող, որի 2-րդ տողի մի մասը թաղված է հողի մեջ.
 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊ(Ա)Ն ԱԲՐԱՀԱՄԻ ԿՈՂ
 2 (Ա)Կ(Ի)Յ . . . ԱՐԻՆ ԹՎ(Ի)Ն ՌՃՆ (1691)

Լուսանկար 12 բ

151. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին երկու տող, որի 2-րդ տողի սկիզբը ամբողջովին թաղված է հողի մեջ.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱ(ՊԱ)Ն ՄԿՐՏԻՃԻ
- 2 Թ ՌՃՆ (1691)

152. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին չորս տող, որի 2-րդ տողի սկիզբը և 3-րդ ու 4-րդ տողերը ամբողջովին թաղված են հողի մեջ: Համարում ենք XVII դարի արձանագրություն.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՈՍԿ(Ա)ՆԻ ԳՈՒՍՏՐ ՄԱ
- 2 ԻՆ: ՈՐ Է Կ(Ո)Ղ(Ա)ԿԻՑ: ՆՈՒՐԻ ՈՐԴԻ
- 3 Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս
- 4

153. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին երկու տող, որի 2-րդ տողի սկիզբը թաղված է հողի մեջ.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԿԸՇԹԸՂԵՅԻ ԲԱՂԻ
- 2 ԲԻ ԹՎ ՌՃԶԶ (1737)

154. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Շրջված, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄՂԴՍԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ(Ի)Ց
- 2 ԱՐՁԻՆ ՈՐ Է ԿԻՆ ՊՅ
- 3 ՂՈՍԻՆ ԹՎ ՌՃԽԶ (1697)

155. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԾԱՊԱՅԻ ԿՈՂ(Ա)ԿԻՑ ՈՍԿԻՆ
- 2 ԹՎ ՌՃՂԲ (1743)

156. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին երկու տող, որի 2-րդ տողը ամբողջովին թաղված է հողի մեջ: Համարում ենք XVII—XVIII դարերի արձանագրություն.

- 1 ԱՅՍ Է ՄՂԴՍԻ ԵԱՐ
- 2

157. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող (քայքայված).

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊ(Ա)Ն
- 2 ՅՏԻՐԻՆԱՆԻՆ ԹՎ ՌՃԸ (1639)

158. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Շրջված, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՆՈՒՐԻ ՈՐ Է ՈՐԴԻ

- 2 ԼԱԲԱԶԻՆ. ՌՃԳ (1634) ԹՎԻՆ. ԵԻ
- 3 ԿՈՂ(Ա)Կ(Ի)ՑՈՅՆ. ԽԱՆՄԵԼԻՔԻՆ. ԹՎ ՌՃԺ (1661)

159. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին երկու տող, որի 1-ին տողի վերջը և 2-րդ տողի սկիզբը քայքայված են.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄՆ
- 2 ԻՆ Է ԹՎ ՌՃԽԶ (1697)

160. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Շրջված, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն: ՆԱԶԱՐԻ ՈՐԴԻ ՄՈՒՔԵԼԻՆ
- 2 ԹՎԻՆ ՌՃ: ԿԲ: (1713) ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ: Է (7) ԻՆ:

161. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԽԱԶԻԿ
- 2 Ի ԿՈՂԱԿԻՑ ԱԶԱԼԱՆԻՆ
- 3 ԹՎ ՌՃԼԶ (1687)

162. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, վարդաքանդակով: Կողին երեք տող, որի 3-րդ տողը՝ տարեթիվը, թաղված է հողի մեջ: Համարում ենք XVII դարի արձանագրություն.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀՈՎՀԱՆԵՍ ՎԱՐԹԱՊԵՏ
- 2 Ի ԿՈՂԱԿԻՑ ՈՍԿՈՅՆ ՈՐ ՅԱՆԳԵԱՐ Ի Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս
- 3 [ԹՎԻՆ]

Ծանոթություն. Գրիչը «Հովհաննես» բառում Ա տառի վրա Ն տառի կցադրումը սխալ մամբ դրել է Ա-ի ոչ թե առաջին ստեղծի, այլ երկրորդի վրա:

163. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող (մեծամասամբ քայքայված): Համարում ենք XVII դարի արձանագրություն.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Ի ՈՐԴԻ
- 2 ՄԿ(ՐՏ)ՉԻ Տ

164. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Շրջված և երկու մասի բաժանված: Կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԳՈՒՐՁԻ
- 2 ՈՐԴԻ ՍԱՖԱՐԻՆ. ԹՎ ՌՃԼԱ (1683)

165. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Շրջված, կողին մեկ տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱՎԵՏԻՍԻ ՈՐԴԻ ՄՐԵԻՆ ԹՎ ՌՃԿ (1711)

166. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կռիին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄՍՐԻՏ (Ա)ՆԻ ՈՐԴԻ.

2 ՄՈՒՐԱԴԻՆ. ԹՎ ՌՃԸ (1659)

167. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՍԵԹԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ(Ի)Ց. ՀԵՂԻՆԵՆ

2 ԹՎ. Ռ. Ճ. ԻԲ. (1673)

Լուսանկար 26բ

168. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին երկու տող, որի առաջին տողի վերջին մասը, որն անձնանուն է, ծածկված է հողով.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄՈՂԿԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ(Ի)Ց Գ

2 ԹՎ(Ի)Ն ՌՃԽԲ (1693)

169. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Թաղված է հողի մեջ, երևում է միայն առաջին տողը: Համարում ենք XVII դարի արձանագրություն.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՀԱՆՎԵՐԴԻ ՈՐԴԻ

170. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Նախորդի կողքին, թաղված է հողի մեջ: Երևում է միայն առաջին տողը: Համարում ենք XVII դարի արձանագրություն.

1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ

171. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող (որոշ տառերը քայքայված).

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Ջ[Ա]ՔԱՐԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ՄԱՐ

2 ԻԱՄԻՆ [ԹՎ] ՌՃԺԵ (1666)

172. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, նախորդի կողքին: Կողին երկու տող, որի երկրորդ տողը ամբողջապես թաղված է հողի մեջ: Համարում ենք XVII դարի արձանագրություն.

1 ԱՅՍ Է ՏԱՊ(Ա)Ն ՀԱՆՎԵՐԴԻ ՋԱՔԱՐԻՆ

2

173. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԹԷՎԱՆԻ ԿՈՂ

2 ԱԿԻՑ ԾՈՎԻՆ ԹՎ ՌՃԺԸ (1669)

174. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, նախորդի կողքին: Կողին երկու տող, որի երկրորդ տողի սկիզբը ծածկված է հողով, իսկ առաջին տողի վերջին տառերը ջարդված են.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԱՀՏԵՍԻ ՄԿՐ [ՏՈՒ

2 ՄԻ ԴՈՒՍՏՐ] ՍԱՌԱԻՆ ԹՎ ՌՃՀ[—] (1721^ո)

Ծանոթություն. Թվականի ջարդված տառը միավորն է և առավելագույնը կարող է մինչև 9 թիվը լինել: Առաջին տողի անձնանունը կարելի է վերծանել նաև Մկրտիչ:

175. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Շրջված, կողին երկու տող (քայքայված).

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄՈՒՐԱՏԻՆ (Ա)ՆԻ

2 Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ(Ի)Ց Դ ԻՆ ԹՎ ՌՃԼԷ (1688)

176. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Երկու կեսի բաժանված, որի առաջին կեսը չկա: Կողին երկու տող.

1 [ԱՅՍ Է] Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՌՎԱՆԷՍԻ ԿՈՂ (Ա)ԿԻՑ

2 ԱՆԻՆ ԹՎ ՌՃԺԹ (1670)

177. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Երեք մասի բաժանված, որի առաջին և երրորդ մասերը չկան: Կողին երկու տող.

1 [ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Գ(Ա)ՓՐԻԷԼԻ ՈՐԴԻ ԱՄ

2 ԹՎ ՌՃՂԱ (1742)

178. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՌՀԱՆ

2 ՋԱՆԻՆ ՈՐ ՀԱՆԳԵԱԻ

3 ԱՌ Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս ՌՃԻՆ (1691)

179. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Շրջված ու թաղված հողի մեջ: Կողին երեք տող, որի առաջին տողի վերջը կտրված է.

1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ. Խ(Ո)ՋԱՅ . . .

2 — ԻՑ ՄԱՍՈՒՄԻՆ: ՈՐ ԷՐ ԴՈՒ

3 (Ս)ՏՐ ԱՋԱՐԻՆ: ԹՎ. ՌՃԼԴ (1685)

180. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 Ա (ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՀԱՅՐՈՒՄԻ
- 2 ԿՈՂԱԿԻՅ ՄԱՐԻԱՄ (ԻՆ) ԹՎ ՌՃԾ (1701)

181. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Շրջված է, որի պատճառով առաջին տողի կեսը թաղված է հողի մեջ.

- 1 ԱՅՍ Է Տ (Ա)Պ (Ա)Ն ԱՀԱ . . .
- 2 ՄՐ ԺՐԱԶԱՆ ՎԱՃԱՌ (Ա)ԿԱՆԻՆ ԵՒ ԲԱԶՄԱՇԽԱՏ ԱԶՆՈՒԱԿԱՆ
- 3 ԹՎ ՌՃ ՎԱՅՍՈՒՆԻՆՆ (1720) Թ (ՎԻ)Ն ՅԱՆԳԵ (Յ)ԱԻ ԱՌ Տ (Ե)Ր ՄԱՐՏԻ Դ (4) ԻՆ

182. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող (քայքայված).

- 1 Ա (ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԹԱՄԱԶԻՆ
- 2 ԿՈՂԱԿԻՅ ՆԱԶԼՈՒԻՆԱՆԻՆ
- 3 ԹՎԻՆ ՌՀԴ (1625)

183. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն ու մեծածավալ, եզրերին բոլորապարզ քսնդակներ: Երեսին քսան տող չափածո ձևով արձանագրություն, որի սկզբում՝ խորանի մեջ, քանդակված է խաչի պատկեր, իսկ կողքերին երկու հրեշտակների գլուխներ: Տարեթիվ չունի, համարում ենք XVII դարի արձանագրություն.

- 1 ԱՅՍ Է: Տ (Ա)Պ (Ա)Ն Ի Հ
- 2 ԱՆԳՍՏԵՆ. ՄԱՐ
- 3 ՄԻՆ ԵԴԵԱԼ Ի
- 4 ԳԵՐԵԶՄԱՆ
- 5 ՍՏԵՓԱՆՈՍ
- 6 ԱՅՐ ԻՄԱՍՏՈՒՆ
- 7 ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ
- 8 ՍԱ ՈՐԴԻ ԷՐ ՅՈ
- 9 ՎՍԵՓԱՅ ԱՐԻ
- 10 ԱԿԱՆ. ՓՈՆԵՅ
- 11 ԱԻ ԱՌ Ք (ՐԻՍՏՈ)Ս ԵՒ
- 12 ԶԻՆՔՆ ԵՐԻՏԱ
- 13 ՍԱՐԴԱԿ (Ա)Ն. ԵԹ
- 14 ՈՒՂՏԵՅ ԵՒ ԿՍԿ
- 15 ԻԾ ԸՆՏԱՆԵԱ
- 16 ՑՆ ԱՆԲՈՒԺ
- 17 ԱԿԱՆ. ՈՎ ՈՐՔ Ա

- 18 ՍԻ ՄԵԿ ՀԱՏ ՄԵՂԱ
- 19 ԱՐԺԱՆ ԼԻՆԵ ԱՐՔԱ
- 20 ՅՈՒԹԵ (Ա)Ն

184. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Շրջված և մի մասը կտրած: Կողին երկու տող, որի առաջին տողը մեծամասամբ եղծված է.

- 1 [ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ . . .] Ի ՈՐԴԻ Ո
- 2 ՀԱՆԶԱՆԻՆ ՌՃԿԲ (1713)

185. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Երեսին՝ ուղղանկյուն խորանի մեջ, քանդակված է անոթաձև իրի պատկեր, որից վերև՝ երեք տող: Տարեթիվ չունի: Համարում ենք XVII դարի արձանագրություն.

- 1 ԱՅՍ Է Տ (Ա)Պ
- 2 ԱՆ ՎԱՀԱՆ
- 3 ԻՆ

186. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Երեսին՝ ուղղանկյուն խորանի մեջ, քանդակված է անոթաձև իրի պատկեր, որից վերև՝ յոթ տող.

- 1 Այս է տ (ա) պ (ա) ն
- 2 Մարխանին
- 3 այջայ որդ
- 4 ին խխտ գ
- 5 ովեի մարդ էր ա (ստվա) ծ
- 6 ողորմի հոգուան
- 7 թվ. ՌԾ (1601)

187. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Երեսին՝ ուղղանկյուն խորանի մեջ, անոթաձև իրի պատկերից վեր՝ հինգ տող՝

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊ
- 2 ԱՆ ՊԵՏՐ
- 3 ՈՍԻ ՈՐԴԻ ՓԱՆ
- 4 ՈՍԻՆ ԹՎ (Ի)Ն
- 5 ՌՀԹ (1630)

188. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Շրջված, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ (Ա)Պ (Ա)Ն ԵՂԱԶ (ԱՐ) Ի ՈՐԴԻ
- 2 ՀԱՆՆԱԶԱՐԻՆ ԹՎ ՌՃԽԲ (1693)

189. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին հինգ տող, որի հինգերորդ տողը ամբողջովին թաղված է հողի մեջ.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Ի ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ ՄԱՐՄԻՆ. ԵԴԵ(Ա)Լ Ի ԳԵՐԵԶՄԱՆ
- 2 Է ԲԷՄՈՒՐԱԴ ԶԱՔԱՐԻԱՆ. ՍԱ ԷՐ ԱՇԽ(Ա)Տ. ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ
- 3 ԵՎ ԷՐ ՈՐԴԻ ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ. ԱՄԻԱՆ. ՍՈՐԱՅ Վ(Ր)Ա
ԱՆՀ(Ա)Վ(Ա)Տ Ռ (1000) Թ(Ա)ՓԵ(Ա)Ն
- 4 Ի ՅԵԶՐԻ ԵՐԱՍԽԻՆ: ՆԱՀԱՏԱԿԵՆ: ՌՃՂԹ (1790) ԵԱՆ: Ի
ՅՈՒՆՎ(Ա)ՐԻ Ժ(10) ԻՆ
- 5

Ծանոթություն. Երրորդ տողում «Արքահաման»-ից հետո «ՄԻԱՆ» ավերորդ է.

190. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Երեսին՝ ուղղանկյուն խորանի մեջ, քանդակված անոթաձև իրի քանդակից վերև՝ չորս տող.

- 1 ԱՅՍ Է
- 2 ՏԱՊԱՆ
- 3 ՅՈՒՆՍ
- 4 ԻՆ ԹՎ ՌՃԸ (1659)

191. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Շրջված, կողին երկու տող, որի երկրորդ տողի սկիզբը՝ անձնանունը, քայքայված է.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Ն(Ա)ԶԱՐԻՆ ՈՐ Է ՈՐԴԻ
- 2 ԻՆ ԹՎ ՌՃԶ (1737)

192. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին հինգ տող, որի հինգերորդ տողի սկիզբը թաղված է հողի մեջ, իսկ առաջին տողի վերջին մասը կտրորված: Համարում ենք XVII դարի արձանագրություն.

- 1 ԱՅՍ Է ՇԻՐԻՄ ՌՀԱՆԻՍԻՆ Ի(20) ԱՄԱՑ ԵՂԵ ՎԵԼԻ:
ԱԻԱԶԱԿԱՅ [ՍՐԱՂ]
- 2 ԽՈՂ ԼԻՆԻ. ԱՅՆՈՒ ՎԻՐՈՔ ԶԿԱ . . Է ՃԱՐԻ: ՍԱ ՈՐԴԻ Է
ՊԵՏՐՈՍԻ ՈՐ
- 3 ՍԱՐԿԱԻԱԳ Է ԾԵՐՈՒՆԻ. ՍԱ Է ԵՂԲԱՅՐ ՀՈԳԱԿՈԶԻ.
———— ՓԻԼԻՊՈՍ ————
- 4 ՈՐ . . . ՈՐՈՑ Ե ԹՈՂ ՍՈՒԳ ՏԵՐԱԼԻ. ՅԱՆԶԱՏԵԼՈՅՆ
ՏԻՍ ՏՂԱԻ: ԹՎԱԿԱՆԻՍ
- 5 ՎԱՐԻ ԵԻ Ե (5) ԱՄՈՅՆ ՓԵՏՐՎԱՐԻ

193. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Շրջված, կողին չորս տող.

- 1 ՀԵՐԻՔՆԱԶ ԴՈՒՍԴՐ ԱՏԵՓԱՆԻ
- 2 ԱՄՈՒՍԻՆ ԱՏԵՓԱՆԻ ԱՍԼԱՆԵԱՆՅԻ
- 3 ՅՈՐՈՒՄ ԿԱՆԵԴԵԱԼ ՅԱՅՍՄ ՏԱՊԱՆԻ
- 4 1863 ԱՄԻ ԴԷՔՏԵՄԲԵՐԻ 16 ԻՆ

194. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին հինգ տող.

- 1 ԱՍՏ ՀԱՆԳԶԻ ՄԱՐՄԻՆՆ ԶԱՔԱՐԵԱ ԲԷԿ
- 2 ՇՄԱԻՈՆԵԱՆ ԱՂԱՄԻՐԶԵԱՆՅ ՄԱՆԿՈՒ
- 3 ԹԵԱՆ ՕՐԻՅՆ ԱՄԲՈՂԶ 46 ՏԱՐԻ ԱՊՐԵՅ
- 4 ՄՈՍԿՎԱՅՈՒՄ ՎԱՍՃ. ԱՄՈՒՐԻ 19 ՓԵՏՐ.
- 5 1875 Թ. 70 ԱՄԱՅ

195. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Շրջված, կողին չորս տող (տառապիսյաներով).

- 1 15 ԸՆ ԴԵՔՏԵՄԲԵՐԻ 1865 ԱՄԻ
- 2 ՍԵՐՈՒՆՆ ՀԱՅՆԶԵԱՆՅ ԵԻ ԱՍԼԱՆԱՆՅԻ
- 3 ՍԴԵՓԱՆ ԱՆՈՒԱՆԵԼ ՈՐԴԻ ԱՌԱՔԵԼԻ
- 4 ԱՆԴԻՊՈՂՔ ԱՍԱՅԵՔ Ա(ԱՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ

196. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Շրջված, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ. ՇՄԱՎՈՆ. ԲԱԿ. Ի ԿՈՂԱԿԻ
- 2 Ց ՀՈՒՌՈՒՄՄԻՄԷ. ԱՂՄԻՐԶԵԱՆՅ. 65 ԱՄԱՑ ՎԱ
- 3 ԽՃԱՆՎԵՑԱԻ. 1851 ԱՄԻ. ՕԳԸՍՏՈՍԻ 12 ՄԻՆ

197. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին չորս տող.

- 1 ԱՍՏ ՀԱԳԶԻ ՄԻՆԱՍ ՕՀԱՆ
- 2 ԵԱՆ ԱԹԱԲԵԿԵԱՆՅՆ. ՈՐ ՎԱՂՃԱ
- 3 ՆԵՑԱԻ ՅԻՍՈՒՆ ԱՄԱՅ. Ի 13 ՅՈ
- 4 ԻՆՎԱՐԻ. 1851 ԱՄԻ.

ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Ազգային գլխավոր գերեզմանատանից 700—800 մ դեպի հյուսիս-արևմուտք գտնվող այս գերեզմանատունը փռված է լեռնալանջի հարմարավետ վայրում և վերաբերում է XIX դարին: Այստեղ եղած մոտ 50 տապանաքարերից այժմ մնում

են 26-ը: Վերջիններին մի մասն էլ տեղահան է արվել, շրջվել, կամ էլ թաղված է հողի մեջ: Այստեղից գետեղում ենք իննը արձանագրություններ, որոնք տալագրվում են առաջին անգամ:

198. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԴԱՆԻԵԼ ԹՈՒՄԱՅԵԱՆ ԱԲԵԱՆՅ 95 ԱՄԱՑ
- 2 16 . 1 . 1896

199. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Շրջված, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՀ(ՏԵ)ՍԻ ԸՍՏԵՓԱՆԻ
- 2 ԿՈՂԱԿԻՑ ՈՍԿՈՒՆ 1850 ԱՄԻ

200. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 Աստ հանգչի մարմին Ավետիսի
- 2 Ջարկարենց տոհմի Շատուրի որդիք
- 3 հանգեալ ի տ (ե)ր 1885 թուի

201. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին չորս տող.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՎԵՐԻՆ ԱԳՈՒԼԵՅԻ
- 2 ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ԱՆՆՄԱՆ ԴԵՐԲԻՆԵԱՆՅԻ
- 3 ԾՆՎԵՑԱԻ 1813 ԹՎԻՆ ՎԱՆՃԱՆՎԵՑԱԻ
- 4 1874 ԱՄԱՑ

202. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված, ուղղանկյուն, կողին չորս տող.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ
- 2 ՄԱՐ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ
- 3 ԷԼԶԻԹԵԳԵԱՆ
- 4 ՎԱՆՃ. 1892 Թ

203. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված, ուղղանկյուն, կողին չորս տող՝ ծեծված.

- 1 ԱՅՍ Է [ՏԱՊԱՆ]
- 2 ՄԻՆԱՍ ԳԶԱՆԵԱՆՅԻ
- 3 ՅԱՐԵԶԱՆ ՀԱՍԱԿՈՒՍ

204. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին չորս տող.

- 1 Աստ հանգչի մարմին Ստեփանին
- 2 Յովհաննեսեան տ (ե)ր Միքայելեանցին

- 3 վախճանեալն 1883 թուականին
- 4 78 ամաց հասակին

205. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին հինգ տող.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՎԵՐԻՆ ԱԳՈՒԼԵՅԻ
- 2 ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ԱՆԹԱՌԱՄ
- 3 ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ ՄԱԶՄԱՆԵԱՆՅԻ
- 4 ԾՆԵԱԼ Է 1853 ԹՈՒԻՆ ՎԱՆՃԱՆՈՒԷ
- 5 Լ Է 1905 ԹՎ ՀՈՎՏԵՄԲԵՐԻ 20 ԻՆ

206. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, շրջված: Կողին չորս տող.

- 1 ՎԱՐԳՈՒՀԻ
- 2 ՄԱՐ . . . ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ
- 3 ԾՆԵԱԼ 1860 ԹԻԻ ՆՈՅՏԵՄԲ 30 ԻՆ ՎԱՍ
- 4 1904 ԹԻԻ ՕԳՈՍ. 25 ԻՆ

ՎԵՐԻՆ ԱԳՈՒԼԻՍԻ «ՇՈՒԿԱՅԻ» ԳԵՐԵՉՄԱՆ ԱՏՈՒՆ

Ազգային վաղեմի շուկայի մոտ գտնվելու պատճառով «Շուկայի» մակա-նունը ստացած այս գերեզմանատունը գտնվում է այժմյան գյուղի դպրոցի շեն-քից արևմուտք, անմիջապես գյուղ մտնող ճանապարհի ձախ եզրի լեռնաբանջի թեքադիր վայրում: «Շուկայի» գերեզմանատան, որն ունի XV—XX դարերի հնություն, տապանաքարերի մի մասը վերջին տասնամյակների ընթացքում ձա-նապարհ և այլ շինություններ կառուցելու պատճառով օգտագործվել է որպես շինանյութ, իսկ մի մասն էլ տեղահան է արվել: Ղ. Ալիշանի վկայությամբ այդ գերեզմանատունը. «տեղի շուկայի մասն է հնոյ և մեծի գերեզմանատուն, պորոյ վայլ մեծ մասն կամ էլ պարոյի յարդարել ի պարտեպ հասարակաց, փոխադրելով պտապանաքարսն ի շինություն և նորոգություն եկեղեցեաց»⁶:

Այժմյան վիճակով գերեզմանատանը մնացած տապանաքարերի մեծ մասը թեքադիր վայրում լինելու պատճառով ծածկվել է հողի շերտով, իսկ մի մասն էլ կտորատված է: Այս գերեզմանատանից գետեղում ենք ընդամենը 19 արձա-նագրություն, որոնք հրատարակվում են առաջին անգամ: Արձանագրություն-նրի մի մասի տողերը լրիվ վերծանված չեն հողի մեջ թաղված լինելու պատ-ճառով:

207. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.
1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԱՐԳԻՍԻ

⁶ Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 330:

- 2 ԴՈՒՍՏՐ ԽԱՆՍՈՒԼԹ
- 3 ԱՆԻՆ. ԹՎԻՆ ՌՃԿԲ (1763)

208. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, նախորդի կողքին: Շրջված ու թաղված է հողի մեջ, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՍԱՐԳՍԻ ՈՐԴԻ
- 2 ԹԱԹԷՈՍԻՆ ԹՎ ՌՃԿԲ (1763)

209. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է: Տ(Ա)Պ(Ա)Ն: ՄԱՐԶԱՆԻ: ՈՐԴԻ:
- 2 ՆԱԻԱՍԱՐԴԻՆ: ԹՎ: Ռ: ՃԻԲ (1673)

210. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: կողին երկու տող, որի երկրորդ տողի սկիզբը թաղված է հողի մեջ.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՎԱՐԳԱՆԻ ՈՐԴԻ
- 2 ՏԻՆ ԹՎ ՌՃԼԱ (1682)

211. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Թաղված է հողի մեջ, տեսանելի է միայն երկու տողի սկիզբի մասերը: Համարում ենք XVII դարի արձանագրություն.

- 1 ԱՅՍ Է ՇԻՐԻՄ
- 2 ՈՎԱՆԻՍԻՆ

212. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Տեղահան արված, կողին երկու տող.

- 1 Ա [Յ]Ս Է: Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՆԱՍԻՐԻ: ԿՈՂ (Ա) ԿԻՑ:
- 2 ՍՈՒԼԹԱՆՆԵԱՆԻՆ. ԹՎ Ռ. ՃԼ: (1681)

213. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Թաղված է հողի մեջ: Երկրորդ տողից տեսանելի է միայն վերջին տասերը: Համարում ենք XVII դարի արձանագրություն:

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԵԼԻՔ ՄԷՐԱՆ
- 2 ԿՈՐ

214. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Թաղված է հողի մեջ, տեսանելի է միայն առաջին տողը: Համարում ենք XVII դարի արձանագրություն.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԹՈՒՐՎԱՆ
- 2 [ԴԻՆ]

215 ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Շրջված և կտրված: կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԵՍԱՅԻ Կ(Ո)Ղ [ԱԿԻՑ]
- 2 ՍԱՀԻԲԻՆ ԹՎ ՌՃԼԲ (1683)

216. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՓԻԼԻ Կ(Ո)Ղ (Ա) ԿԻՑ ՄԱՐԳԱՐ
- 2 ԻՏԻՆ: ԹՎԻՆ ՌՃ (1651)

217. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: կողին երկու տող, որի առաջին տողը եղծված է.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ[ԱՆ]
- 2 ԿԻՑ ԱՆԹԱՌԱՄԻՆ ԹՎ ՌՃԺԷ (1668)

218. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Շրջված, կողին երկու տող, առաջին տողի վերջին մասը կտրված է.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՀԱՐԱՊԵՏԻ ՈՐ [ԴԻ]
- 2 ԳԱԼՈՒԸՍ (Ի)Ն ԹՎ ՌՃԿԹ (1730)

219. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Թաղված է հողի մեջ, կողին երկու տող, որի երկրորդ տողից տեսանելի է միայն վերջին մասը.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՆԱՎԱՍԱՐԴԻ
- 2 ԻՆ ԹՎԻՆ ՌՃԹ (1660)

220. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: կողին չորս տող, որի երրորդ տողի մի մասն ու չորրորդ տողը ամբողջին թաղված են հողի մեջ: XVII դարի արձանագրություն է.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱԳՈՒԼԵՅԻ ԱՎԵՏԻՍ
- 2 ՔԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆՅԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ՎԱՐՊՈ
- 3 ԵԱՆ ՎԱՍՃԱՆԵՅԱՎ 18
- 4

221. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Նախորդի կողքին, որի երրորդ ու չորրորդ տողերը թաղված են հողի մեջ: XIX դարի արձանագրություն է.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱԳՈՒԼԵՅԻ ԱՎԵՏԻՍ
- 2 ՔԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆՅԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ՄԱՆՈ
- 3 ՇԱԿ
- 4

222. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մտ: Թաղված է հողի մեջ, տեսանելի է միայն առաջին տողն ու երկրորդի սկիզբը: XIX դարի արձանագրություն է.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱԳՈՒԼԵՑԻ 30ՀԱՆԻ
- 2 ՍԻ ՈՐԴԻ ՀԱ

223. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մտ, թաղված հողի մեջ: Տեսանելի է միայն առաջին տողը: XIX դարի արձանագրություն է.

- 1 ՇԲԵՂ ՔԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆՑ. ԶԳՕՆ ԱՌԱՔԵԼԱՅ

224. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդից քիչ հեռու: Թաղված է հողի մեջ, տեսանելի է միայն առաջին տողը, որի առաջին բառը ծեծված է: XVIII դարի վերջերի և XIX դարի սկզբների արձանագրություն է.

- 1 [Այս է] տապան Խաչատուր Քալանթարեան

225. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Թաղված է հողի մեջ, տեսանելի է միայն երկու տողը: XIX դարի արձանագրություն է.

- 1 ԱՍՏ Է ԱՄՓՈՓԵԱԼ ՄԱՐՄԻՆ ԱԳՈՒԼԵՑԻ
- 2 ՍԱՅՐԱԶ ՍԱՅՐԱԶԵԱՆՑԻ ԿԻՆ ԱՆՆՄԱՆԻ

ԱԳՈՒԼԻՍԻ ԲԵԿԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

Այս ընդարձակ գերեզմանատունը գտնվում է Վերին Ագուլիսի հարավային կողմում, ս. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցուց մոտ մեկ կիլոմետր հարավ, բարձրադիրք և ընդարձակ վայրում: Այն XVII—XVIII դդ. գերեզմանատուն է և ունի տվելի քան 500 ուղղանկյուն տապանաքարեր, որոնց թվում առկա են նաև XIX—XX դդ. մոտ 30 տապանաքարեր: Զ. Ագուլեցու վկայությամբ ս. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցու 1663—1664 թթ. վերանորոգման ժամանակ այս եկեղեցու գերեզմանատունը փաստորեն տեղահան է արվում և 1663 թ. հիմնվում է մի նոր գերեզմանատուն՝ Բեկի անունով: Այս գերեզմանատան տապաքարերի մի կտավի մասը այժմ շուռ տված կամ կոտրատված են, իսկ արձանագրությունների մի մասն էլ եղծված ու ծեծված են: Տապանաքարերի թվում առկա են սան 1663 թ. առաջ կազմված մեկ տասնյակի հասնող արձանագրություններ, որոնք ամենայն հավանականությամբ տեղափոխվել են ս. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցու գերեզմանատնից:

Այս գերեզմանատան 405 արձանագրություններից աստեղ զետեղում ենք

⁷ Զ. Ագուլեցի, եջվ. աշխ., էջ 130:

360-ը, որոնք տպագրվում են առաջին անգամ: Մնացած 45-ը XVII—XVIII դդ. խիստ քայքայված ու եղծված, ինչպես նաև անընթեռնելի են:

- 226. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 - 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՅԱԿՈՒԲԻ ԿՈՂԱԿԻՑ
 - 2 ՍՈՒՂԱ — ՄԻՆ ԹՎ(Ի)Ն ՌՄՆԵ (1798)

- 227. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մտ: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող.
 - 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱԲԵԼԻ
 - 2 ՈՐԴԻ ՅԱԿՈՒԲԻՆ
 - 3 ԹՎԻՆ ՌՄՆԵ (1798)

- 228. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող.
 - 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ ՄՈՒՐԱԴԻ
 - 2 ԿՈՂԱԿԻՑ ԾՈՎԻՆԱՐԻՆ ՈՐ ՀԱՆԳԵԱԻ Ի Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս
 - 3 ԹՎ(Ի)Ն ՌՃԾԴ (1705) ՆՈՒՄԲԵՐԻ — ՌԻՄ ՀԱՓԹՈ

- 229. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 - 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԷՏԻԼԵԱՆԻՆ ՈՐ Է ՈՐԴԻ
 - ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ
 - 2 ԻՆ ԹՎ ՌՃՂԱ (1742)

- 230. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին մեկ տող.
 - 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԵՍԱՅԻ ՈՐԴԻ ԹՈՒՄԱՍԻՆ ԹՎ ՌՃԶԵ (1736)

- 231. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Տարեթիվը թաղված է հողի մեջ: Համարում ենք XVII դ. արձանագրություն.
 - 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՌՀԱՆԻ ՈՐԴԻ ԾՍ
 - 2 ՏՈՒՐԻՆ

- 232. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 - 1 ՏԱՊԱՆՍ Է ԳՐԻՔՈՐԻ ՈՐԴԻ
 - 2 ՄԿԸՐՏԻՉԻՆ ԹՎ ՌՃԼԲ (1687)

- 233. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 - 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ — — — — ԿԻ ԿՈՂ (Ա)ԿԻՑ ԵՂԱԿԻՆ
 - 2 ԹՎ ՌՃԻԱ (1672)

234. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, երկու մասի բաժանված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող, կտորատած.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն

2 ԿՈՂԱԿԻՑ ԿՈՄԻՆԱՏԻՆ ԹՎ ՌՃ [L] (1681)

235. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող (կտորատած).

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԱՆՈՒԿԻ ԴՈՒՍ

2 ՏՐ ԻՆ [ԹՎ] ՌՃԽԹ (1700)

236. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱՆԻ Կ(Ո)Ղ(ԱԿ)ԻՑ

2 ԹԱԳՈՒՆ ԹՎ ՃՈՒ[Դ] (1675)

237. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԵԼՔՈՒՄԻ ՈՐԴԻ ԱՂ

2 ԱՄՋ(Ա)ՆԻՆ ԹՎ ՌՃԿԱ (1712)

238. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին երկու տող, որի երկրորդ տողը ամբողջովին եղծված ու քայքայված է: Համարում ենք XVII—XVIII դդ. արձանագրություն.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՈՍԿԱՆԻ ՈՐԴԻ ՅԱԿՈՔԻՆ

239. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԵԼՔՈՒՄ ՄՈՒՍԻՆ

2 ՀՈՒՓՍԻՄԻՆ ԹՎ ՌՃԽԱ (1692)

240. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԲԻՆԵԱԹԻ ԴՈՒՍՐ

2 ՈՍԿԻՆԱՐԻՆ ԹՎԻՆ ՌՃԽԶ (1697)

241. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՂԱՋԱՆԻ ԿՈՂ

2 ԱՅԿԻՑ ԻՆՋՈՒԻՆ ԹՎ (ԻՆ) ՌՃԼԱ (1682)

242. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՐՏԻՆԸ

2 Ն ՄՈՒՔԵԼԻՆ ՈՐ Է ՈՐԴԻ Ն

3 ԻԿՈՂՈՍԻՆ ԹՎ ՌՃԶԶ (1737)

243. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, կտորված բեկոր: Կողին արձանագրության մնացորդներ՝ երկու տողով: Համարում ենք XVIII դ. արձանագրություն.

1 ՏԱՊԱՆ Ս

2 ԱԼԱՅՍԱՆ

244. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող՝ սկզբի մասերը կտորատած.

1 [ԱՅՍ Է ՏԱ]Պ(Ա)Ն ԴԱԸԹԻ ՈՐԴԻ

2 ԴԻՆ ԹՎ ՌՃԽԴ (1695)

245. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող, որոնց վերջին մասերը կտորատված են: Համարում ենք XVII դ. արձանագրություն.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԳՈՒ

2 ՈՐԴԻ ՄԵԼՔՈՒՄԻՆ

246. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող (քայքայված).

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԽՕՐՄԻՑԻ — — —

2 [ԹՈ]ՐՈՍԻՆ ԹՎ ՌՃՀԳ (1724)

247. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԲԱՐՍԵՂԻ

2 ԿՈՂԱԿԻՑ ՋԱՐՄԻԳԻՆ

3 ԹՎ ՌՃԽԴ (1693)

248. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող, ծեծված: Համարում ենք XVII—XVIII դդ. արձանագրություն.

1 Ա(ՍՏԿԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ Ղ ՆԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)ԿԻՑ

2 ԴՈ

249. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍՀԱԿԻ ՈՐԴԻ

2 ԹՈՒՄԱՍԻՆ ԹՎ ՌՃՀԷ (1728)

250. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող (վերջին մասերը ջարդված) .

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԱԹՈՍԻ ՈՐ [ԴԻ]
- 2 ՂԱԶ(Ա)ՐԻ(Ն) ԹՎ ՌՃ — — (1651 °)

251. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող .

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՅԱՐՈՒԹՆԻ ԿՈՂԱ
- 2 ԿԻՑ ՂԱՅԻԹԻՆ ՌՃՀԸ (1729)

252. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող (առաջին տողը քայ-քայված ու վնասված) .

- 1 [ԱՅ]Ս Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԶԵԼԱՍՏԷՅԻ ՅԱՐՈՒ
- 2 ԹԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)ԿԻՑ ՄԱՐԳԱՐԻՏԻՆ ԹՎ ՌՃԶ 1731)

253. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող .

- 1 [ԱՅՍ Է] Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՅԱՐՈՒԹԻ ԴՈՒ
- 2 ՍՏՐ ՄԱՔԱՆԻՆ
- 3 ԹՎ ՌՃԶ (1731)

254. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող .

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՀԱՐՈՒԹԻՆԻ
- 2 Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ(Ի)Ց ԽԱՆԻՆ Թ(ՎԻՆ) ՌՃԺԶ (1667)

255. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շուռ տված: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող .

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Մ(Ա)ՀՏԵՍԻ ՅԱԻՂԴԻ ՈՐԴԻ
- 2 ՕՀԱՆԷՍԻ ԱՌ Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ՓՈՆԵՅԱԻ ԹՎ
- 3 ՌՃՀԴ (1725) ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ Ի (20)

256. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող: Տողերի վերջին մասերը ամբողջովին կտրատված են .

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՀՈՂՍՍԱՄԻՆ ՈՐ Է . . .
- 2 ՔԻԶԱՅ ՄԿՐՏԻԶԻՆ ՍԱ ՓՈՆԵՅ [ԱՐ] . . .
- 3 . . . ՌՃՀԸ (1729) ԻՆ ՍԵՔՏԵՄ [ԲԵՐԻ] . . .

257. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Երեսին քանդակված արձանագրության կտր կտրատված է, մնում են միայն վերջին երեք տողերը .

- 1 ԻՍԱՅՈՒ
- 2 Ն ԹՎ Ռ
- 3 ՃԼ (1681)

258. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող .

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԸՍՏԸՓԱՆԻ
- 2 ՈՐԴԻ ՄԻՔԱԵԼԻՆ ՌՃԺԴ (1665)

259. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող .

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱՂԱԶԱՆԻ ՈՐԴԻ
- 2 ԳՈՒԼՆԱԶԱՐԻՆ ԹՎ ՌՃԻԲ (1673)

260. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող (մասնապատ) .

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ . . . Դ(ՈՒ)ՍՏՐ
- 2 . . . ԽԱՆԻՆ ՌՃՀԴ (1725) ԹՎԻՆ

261. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող .

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն — — — — ՀԻ Կ(Ո)Ղ(ԱԿԻ)Ց
- 2 ԳԱՅՀԱՐԻՆ ԹՎ ՌՃԻԶ (1677)

262. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող .

- 1 ՏԱՊԱՆՍ ԳՐԻՔՈՐԻ ՈՐԴԻ
- 2 ՄԿԸՐՏՉԻՆ ԹՎ ՌՃՀԲ (1723)

263. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող, որի երրորդ տողը թաղված է հողի մեջ: Համարում ենք XVII դ. արձանագրություն .

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԳՐԻՔՈՐԻ
- 2 ԿՈՂԱԿԻՑ ՆԱԽՇՈՒՆԻՆ

264. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող .

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ ՄԱՐՔԱՐԻ ՈՐԴԻ ՓԻԼ
- 2 ԻՆ ՍՈՐԱ ԱՇԿԵՐՏ ԹՈՐՈՍՆ ՔԱՇԵՑ
- 3 ՔԱՐՍ ԹՎ ՌՃԼ (1681)

265. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող՝ առանց տարեթվի: Համարում ենք XVII—XVIII դդ. արձանագրություն .

- 1 Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Ա Է ԲԻՆ(ԵԱ)ԹԻ ԴՈՒ
- 2 ՍՏՐ ԱՐՁԻՆ

266. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող, որի երրորդ

տողը՝ տարեթիվը, շարված է: Համարում ենք XVII դ. արձանագրություն.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Տ(Ե)Ր ՄԱԹԷ
- 2 ՈՍԻ Դ(ՈՒ)ՍՏՐ ԵՍՄԱՆԻՆ

267. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Է ԹՈՒՄԱՆԻ ՈՐԴԻ ՀՈՐ
- 2 — — ԻՆ ԹՎ ՌՃՁՁ (1737)

268. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մտա: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող, որի երկրորդ տողը ամբողջովին կտրատված է: Համարում ենք XVII—XVIII դդ. արձանագրություն.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՀԱՐՈՒԹԻՆԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ
- 2 [ԻՑ]

269. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, երեսին ու կողին երեք տող.

- 1 ԹՎ ՌՃՁԷ (1738)
- 2 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն
- 3 Դ(ՈՒ)ՍՏՐ

270. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ ԲԱՐՍԵՂԻ
- 2 ՈՐԴԻ ՈՎԱՆԵՍԻՆ ԹՎ ՌՃ
- 3 ԽԷ (1698)

271. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԱԹՈՍԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ ԻՑ
- 2 ՈՍԿԻՆ ԹՎ ՌՃԾԲ (1703)

272. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԿԻՐԱԿՈՍԻ ԴՈՒՍՏՐ
- 2 ՅԻՆԳԻՆ ԹՎ ՌՃԽԵ (1696)

273. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԵՂԻԱՅԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ ԻՑ
- 2 ՇԱՀԳՈՒԼԻՆ ԹՎ ՌՃԻԸ (1679)

274. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ԿՈՂԱ
- 2 ԿԻՑ ԲԵՍՈԹԻՆ ԹՎ ՌՃԽԴ (1695)

275. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՉԱՔԱՐԻ ՈՐԴԻ
- 2 ՊԵՏՐՈՍԻՆ ԹՎԻՆ ՌՃԿ (1711)

276. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԲԱՐՍԵՂԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ ԻՑ
- 2 ԲԷԿԻՉԱՆԻՆ ԹՎ ՌՃԻԵ (1676)

277. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԲԻՆԵԱԹԻ Կ(Ո)ՂԱԿԻՑ
- 2 ՆԱՆԱԲԵԳԻՆ ԹՎԻՆ ՌՃԿԱ (1712)

278. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՊԵՏՐՈՍԻ ԿՈ
- 2 ՂԱԿԻՑ ԵԹԱՐԻՆ ԹՎ ՌՃԽԸ (1699)

279. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին չորս տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՍԱ
- 2 ԲԳՍԻ ՈՐԴԻ ՄԱ
- 3 ԲՏԻՐ(Ո)Ս(Ի)Ն ԹՎ(Ի)Ն
- 4 ՌՃԻԳ (1675)

280. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՀԱՆՆԱՉԱՐԻ
- 2 Կ(Ո)Ղ(Ա)ԿԻՑ ԴԻՇԽԱՆԻՆ ԹՎ ՌՃԻ (1671)

Լուսանկար 52 p

281. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՈՎԱՆԵՍԻ
- 2 ՈՐԴԻ ԱՌԱՔԵԼԻՆ ԹՎ ՌՃ
- 3 ԻԵ (1676)

282. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԵՍԱՅԻ ԿՈՂ(Ա)ԿԻՑ ԳՈՒ [ԱՍ]
- 2 ԱՄԱՆԻՆ ԹՎ ՌՃՀ (1721)

283. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն

- 2 ՄԱՀՏԵՍԻ ԿԻՐԱ
- 3 ԿՈՍԻՆ ԹՎ ՌՃԻԹ (1680)

Լուսանկար 15

284. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԹԱԹՈՍԻ ԿՈՂՏԿԻՑ
 - 2 ԹՎ ՌՃՀԱ (1722) ԳԱՆԱՅԹՎ (Ի) Ն

Ծանոթ. Գրիչը «կողակից»-ը քանդակել է տառափառով, իսկ տարեթիվը անձանունից ստաց:

285. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.
- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԵՎԱԶԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ԲԵՄՈՒՐԱԴ
 - 2 ԱՆԱԻՆ ՈՐ ՓՈՆԵԱԻ ԱՌ Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ԹՎ ՌՃԿ (1711)
 - 3 ՍՏՈՍԻ Լ (20)

Լուսանկար 6 բ

286. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին պատկերաքանդակ և երեք տող.
- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԽՕՁ(Ա)
 - 2 ՄԱՆՎԵԼԻՆ Փ(Ո)Խ(Ե)Ց(Ա)Ի
 - 3 ԱՌ Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ԹՎ ՌՃԼԸ (1689)

287. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին մեկ տող.
- 1 ԹՎ ՌՃՀԴ (1725)

288. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԵՍԱԻ ԿՈՂԱԿ(Ի)Ց
 - 2 ՀԱԶԱՐՎԱՐԴԻՆ ԹՎ ՌՃԽ (1691)

289. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Տողերի սկիզբները ամբողջովին կոտրատված են.

- 1 [ԱՅՍ Է Տ] (Ա)Պ(Ա)Ն . . . ՄՁԱՆԻ Կ(Ո)ՂԱԿ
- 2 [ԻՑ] ԹՎ ՌՃԾՁ (1707)

290. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.
- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՀԱԶԱՐԱՆԻ
 - 2 Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ(Ի)Ց ԵՂԻՍԱՓԵԹԻՆ ԹՎ Ռ
 - 3 ՃԿԴ (1715)

291. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՍԱՅԱՐԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ(Ի)Ց
 - 2 ԴԻՇԽՈՒՆԻՆ ԹՎ ՌՃԻԲ (1673)

292. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
- 1 ԱՅՍ Է ԴԱՊԱՆ ԳՐԻՔՈՐԻ ԿՈ
 - 2 ՂԱԿԻՑ ՎԱՐԹԻ(Ն) ԹՎ ՌՃԳ (1653)

293. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱՂՕԲԵԿԻ ՈՐԴԻ ՄԱ
 - 2 ՀՏԵՍԻ ՉԱՔԱՐԻՆ ԹՎ ՌՃԻԳ (1674)

294. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին մեկ տող.
- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՈՍԿԱՆԻ ԿՈՂ(Ա)ԿԻՑ ՈՍԿԻՆ
 - ԹՎ Ռ (1551)

295. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.
- 1 Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՂԱՓԱՆՑԻ
 - 2 ՅՕՎՍԵՓԻ ՈՐԴԻ ՄՂՏՍԻ ԷՎ
 - 3 ԱԶԻՆ ԹՎ ՌՃԾԱ (1702)

296. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.
- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՀԱՄՁԱՅԻ
 - 2 Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ(Ի)Ց ՀՌԻՓՍԻՄԻՆ ԹՎ Ռ
 - 3 ՃԿԳ (1714)

297. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՀՏԵՍԻ ՄՎՐՏԻՉԻ ՈՐԴԻ
 - 2 ՌՀԱՆԷՍԻՆ ԹՎ ՌՃՀԵ (1726)

298. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԼԱՎԽԱՆԻ ԿՈՂԱ
 - 2 ԿԻՑ ՍԱՎԿԻՆԱԶ(ԻՆ) ԹՎԻՆ ՌՃԾ (1701)

299. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՂԱԶԱՐԻ ԴՈՒՍԲ
 - 2 ԾՈՎԻՆԱՐԻՆ ԹՎ ՌՃԽԶ (1697)

300. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՖՌԱՆԳՈՒԼԻ ԴՈՒ
2 ՍՏՐ ՆԱՆԱՅԻՆ ԹՎ ՌՃՆ (1691)
301. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ ՀԱՆՈՒՄԻ ՈՐԴԻ
2 ՄԵԼՔՈՒՄԻՆ ԹՎ ՌՃԻ (1671)
302. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԹԸՄԱՀԱՋԻ ՈՐԴԻ
2 ՀԱՆՈՒՄԻՆ ԹՎ ՌՃԺԸ (1669)
303. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒ
2 ՐԻ ՈՐԴԻ ԱՆԱՆԻՆ ԹՎ ՌՃԻԱ (1672)
304. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԲԱՐՍԵՂԻ ՈՐԴԻ
2 ՊՈՂՈՍԻՆ ՌՃԿԱ (1712)
305. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՊՈՂՈՍԻ ԴՈՒՍ
2 ՏՐ ՇՈՒՇԱՆԻՆ ՌՃԿԵ (1716)
306. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Տողերի սկիզբները եղծված.
1 [ԱՅ]Ս Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Տ(Ե)Ր ԱՌԱՔԵԼԻ
2 [ԿՈՂԱ]ԿԻՑ ՈՍԿԻՆ ԹՎ ՌՃԾ (1701)
307. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՀԱՆՆԱԶԱՐԻ ՈՐ
2 ԴԻ ԴԻԱՆԻՆ (ԹՎ) ՌՃԾ (1701)
308. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՀԱՆՆԱԶԱՐԻ ՈՐԴԻ
2 ՋԱՔԱՐԻՆ ԹՎ ՌՃԾ (1701)

309. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՆԵՐՍԷՍԻ ԿՈՂԱԿԻՑ
2 ՍՈՒԼԹԱՆԱՂԻՆ ԹՎ ՌՃԽԴ (1695)
310. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՆԱԶԱՐԻ ՈՐԴԻ
2 ՆԵՐՍԷՍԻՆ ԹՎ ՌՃԾԹ (1710)
311. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՖՌԱՆԳՈՒԼԻ ԿՈՂԱԿ
2 ԻՑ ՆԱՆԱԻՆ ԹՎ ՌՃԾԴ (1735)
312. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող, որոնց սկիզբները կ'ստրված են.
1 [ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն] ՄԵԼՔՈՒՄԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)ԿԻՑ
2 . . . ԹՎԻՆ ՌՃԺԶ (1667)
313. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԱՐՔՍՐԻ ԿՈՂ(ԱԿ)ԻՑ
2 ԴՈՍՏՈՒՄԻՆ ԹՎ ՌՃԻԹ (1680)
314. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
1 Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՄՂՏՍԻ ԾԱՏՈՒՐԻ(Ն)
2 ՈՐ Է ՈՐԴԻ ԴԱԶԱՐԻՆ ԹՎ ՌՃԾԲ (1703)
315. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
1 [Ա]ՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԲԱՐԱՂԱՄԻ Կ
2 ՈՂԱԿԻՑ ԵՂԻՍԻՆ ԹՎ ՌՃԷ (1658)
316. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
1 Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՍԱՆՎԵԼԻ ՈՐԴԻ ԳԱՆՈՒ
2 ՍՏԻՆ ԹՎ ՌՃՂ (1741)
317. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՆԱԶԱՐԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)ԿԻՑ
2 ԵՂԻՍԱԲԷԹԻՆ ԹՎ ՌՃԺԹ (1670)

318. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող՝ քայքայված.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԸԿՐՏԻՋԻ ՈՐԴԻ
- 2 [ԹՎ] ՌՃՀԴ (1725)

319. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՕՎԱՆԷՍԻ ՈՐԴԻ
- 2 [ԹՎ] ՌՃՀՁ (1727)

320. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՕԽԱԿԱՆՑԻ ՉԱՔԱՐԻ ՈՐԴԻ
- 2 ԾԱՌԱ ՊԵՏՐՈՍԻՆ ԹՎ ՌՃԾԱ (1702)

321. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող՝ մասնապատ.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն . . . ԳՈՂԱԿ
- 2 ԻՅ ՄԱՐԻԱՄԻՆ ԹՎ ՌՃԻԱ (1673)

322. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շքշված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊ(Ա)Ն ՀԱԿՈՔԻ ՈՐԴԻ
- 2 — — ՏԱԱՎԻՆ ԹՎ ՌՃԿԸ (1719)

323. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԳՐԻԳՈՐԻ ՈՐԴԻ
- 2 ՀՕՂԱՍԱՄԻՆ ԹՎ ՌՃՁԶ (1737)

324. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱՄԱՁԱՆԻ
- 2 ԴՈՒՍՐ ՀՈՐՈՓՍԻՄԻՆ
- 3 ԹՎ ՌՃԺԶ (1667)

325. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՋՈՐԻ ԴՈՐ
- 2 ՍՐ ՎԱԹԱՆԻՆ
- 3 ԹՎ ՌՃԿԳ (1714)

326. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՎԱՀԱՆԻ ՈՐԴԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻՆ
- 2 ԹՎ ՌՃԼԷ (1688)

327. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Առաջին տողի տառերի վերին մասերը կոտրատված են.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՊԵՏՐՈՍԻ ԿՈՂ(Ա)ԿԻՑ
ՄԱՐԿԱՐՏԻՆ ԹՎՈ
- 2 ՃԺԶ (1657)

328. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՆԻԿՈՂՈՍԻ
- 2 ԿՈՂԱԿԻՑ ՄԻՆԱՄԻՆ ԹՎ ՌՃՆԹ (1700)

329. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԵԱՐԴՈՒԹԻ ՈՐԴԻ
- 2 ՅԱԿՈՔԻՆ ԹՎ(Ի)Ն ՌՃԼԹ (1690)

330. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՂՈՒ(ԿԱ)ՉԻ
- 2 Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ(Ի)Ց ՉԻՉԻԲ(Ե)ԿԻՆ [ԹՎ Ռ]ՃԻ (1671)

331. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՕՎԱՆԻ ԿՈՂ(Ա)ԿԻՑ ԴԱՏԻԱՆԻՆ
- 2 ԹՎ ՌՃԺԶ (1667)

332. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊ(Ա)Ն ՄՈՎՍԷՍԻ
- 2 ԿՈՂԱԿՑԻՆ ՇԱՀՁԱՏ
- 3 ԻՆ ԹՎ ՌՃՀԲ (1723)

333. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՈՒՍԱ ԱՎԻ
- 2 ԿՈՂԱԿԻՑ ՎԱՎԻՆ ԹՎ ՌՃԾ (1701)

334. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱՀԱՐՈՆԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)ԿԻՑ
ՇՈՒՇԱՆԻՆ ՈՐ Է
- 2 ԴՈՒՍՐ ԹՈՒՄԱՄԻՆ ԱՌ Ք(ՐԻՍՈՍ)Ս ԹՎ ՌՃՂԵ (1746)

335. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող: Եր-

որոյ տողը թաղված է հողի մեջ: Համարում ենք XVIII դ. արձանագրություն.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Տ(Ե)Ր Ա(ՍՏՎԱ)ԾԱՏՈՒՐԻ ՈՐԴԻ
- 2 ՄԵԾ ԵՒ ԾԵՐՈՒՆԻ Տ(Ե)Ր ՄԱՐՏ — —

336. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող (երկրորդ տողը վնասված).

- 1 ԱՅ(Ս) Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Տ(Ե)Ր ՕՎՍԵՓԻ ՈՐԴԻ
- 2 ԿՈՐԳՈՒՆ ԹՎ ՌՃ[Խ]Ե (1696)

337. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի կողքին: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող՝ քայքայված.

- 1 [ԱՅՍ Է] Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՈՍԿԱՆԻ . . .
- 2 . . . ԹՎ ՌՃՀ (1721)

338. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Տ(Ե)Ր ՈՎԱՆԵՍԻ ՈՐԴԻ ԸՍՏ
- 2 Է(Փ)ԱՆԻՆ ԹՎ ՌՃԾ (1701)

339. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Նախորդի կողքին, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԵԼՔՈՒՄԻ ՈՐԴԻ
- 2 Տ(Ե)Ր ՕՎԱՆԵՍԻՆ ԹՎ ՌՃԾ (1701)

340. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՍԱՆՎԷԼԻ ՈՐԴԻ
- 2 ԹՈՒՄԱՆԻՆ ԹՎ ՌՃՂԷ (1748)

341. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի կողքին: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՍԱՆՎԷԼԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)ԿԻՑ ԹԱՔ(ՈՒ)ԻՆ
- 2 ԹՎ ՌՃՂԳ (1744)

342. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՀՈՒՆԱՆԻ ՈՐԴԻ Ա
- 2 ՌԱՔԵԼԻՆ ԹՎ ՌՃԼԲ (1683)

343. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված ու կտրված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Համարում ենք XVII—XVIII դդ. արձանագրություն.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՍԻ . . .
- 2 ՄԸԿԸՐՏԻՉԻՆ . . .

344. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող՝ մասնապատ.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Ղ(ՈՒ)ԼԻ ԿՈՂ(Ա)ԿԻՑ
- 2 . . . ԻՆ ԹՎԻՆ ՌՃԺԴ (1665)

345. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1. ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՈՀԱՆԵՍԻ ՈՐԴԻ
- 2 ԹՈՐՈՍԻՆ ԹՎ ՌՃԽԴ (1695)

346. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող կտրած ու եղծած.

- 1 ՏԱՊԱՆՍ Է . . .
- 2 . . . ԱՋԻՆ ԹՎ ՌՃՀԸ (1729)

347. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱԲԸՐՀԱՄԻՆ ՈՐ Է ՈՐԴԻ ՈՍ
- 2 ԿԱՆԻ — — — — Է ԲԵՄՈՒՐԱՍԻ ՆԱՀԱՏԱԿ
- 3 ԵՑԱՆ ԹՎ ՌՃՀԲ (1723)

348. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող, երկրորդ տողի սկիզբը թաղված է հողի մեջ.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԳՐԻՔՈՐԻ ԿՈ
- 2 [ՂԱԿԻՑ] ՈՒՄԻՆ ԹՎ ՌՃԼԴ (1685)

349. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Երկրորդ տողի սկիզբը թաղված է հողի մեջ.

- 1 Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՍԱՀԱԿԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)ԿԻՑ
- 2 . . . ԹՎ ՌՃԸ (1659)

350. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԲԵՄՈՐ(Ա)Տ ՈՎԱՆԵՍԻՆ
- 2 ՈՐ Է ՈՐԴԻ ԱՂԱՄՋԱՆԻՆ ՌՃՁԸ (1739) ԹՎԻՆ

351. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՋՈՐԻ ԿՈՂ(Ա)ԿԻՑ
- 2 ԱՆԹԱՌԱՄԻՆ ԹՎ ՌՃԾԱ (1702)

352. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՂԱՐԴԱՇՂՈՒԼԻ

2 ՈՐԴԻ ԴԻՊԻՐ ՆԱԶԱՐԻՆ
3 ԹՎ ՌՃԺԴ (1665)

Լուսանկար 47 բ

353. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԽԱԶՈՒՄԻ ՈՐԴԻ
2 ԱԻԱԳԻՆ ԹՎ ՌՃԺԶ (1667)

354. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող՝ տողերի սկիզբները անբողջովին կտրած.

1 [ԱՅՍ Է ՏԱՊ]ԱՆ ՄԿՐՏԻԶԻ ԿՈՂԱ
2 [ԿԻՑ] . . . ԽՈՒՆԻՆ ԹՎ ՌՃԼԷ (1688)
3 <(ՈԻ)ՆՎ(Ա)ՐԻ Ե (5)

355. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Տ(Ե)Ր ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ԿՈ
2 ՂԱԿԻՑ ԴԱՏԻԵԱՆԻՆ Թ(ՎԻ)Ն ՌՃԼԳ (1684)

356. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի կողքին: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Տ(Ե)Ր ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ՈՐԴԻ
2 ՍԱՄՈՒՎԵԼԻՆ ԹՎ ՌՃԻԹ (1680)

357. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող, եղծված ու կտրած:
Համարում ենք XVII դ. արձանագրություն.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԿԱՐ[ԱՊԵՏԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ]ԻՑ
2 ԵՓՐԻՆ ԹՎ . . .

358. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԲԷԳՆԱԶԱՐԻ
2 ՈՐԴԻ ՂԱՐԱՆԱՆԻՆ ԹՎ ՌՃԾԵ (1706)

359. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱԶԻԶԻ ՄԱՅՐ <ՈԻ
2 ՌՈՒՄԻՆ ԹՎ ՌՃԼ[Է] (1688)

360. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱԶԻԶԻ ՈՐԴԻ
2 ԴԱԻԹԻՆ ԹՎ ՌՃԽԳ (1694)

361. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Յ(Ա)Կ(Ո)ԲԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ(Ի)Ց
2 ԱՂԱՍ(ՈԻ)ԼԹԱՆԻՆ ԹՎ ՌՃԻԲ (1673)

362. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Տողերի սկիզբները քայքայված.

1 [ԱՅ]Ս Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱԿՈՒԻ ՈՐԴԻ Է
2 . . . [<]ԱՅՐՈՒՄԻՆ ԹՎ ՌՃԾԲ (1703)

363. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄՈՎՍԵՍԻ ՈՐԴԻ
2 ՓԱՆԻՆ ԹՎ ՌՃԾԴ (1705)

364. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

1. ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԽԱԶԱՏՈՒՐԻ Կ(Ո)Ղ(ԱԿԻ)Ց
2 ԲԷՄՈՒՐԱԴ ԱԶԱԼԽԱՆԻՆ ԹՎ ՌՃ
3 ԾԴ (1705)

365. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՆԱԶԱՐԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)ԿԻՑ
2 ՄԵԼԻՔԱՂԻՆ Թ ՌՃԻԷ (1678)

366. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԸՌՈՒՀԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)ԿԻՑ
2 ԱԶԱՏՈՒՆԻՆ ԹՎ ՌՃԺԸ (1669)

367. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՍՈՒՔԻԱՍԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ
2 ԻՑ ԴԻՇԽՈՅԻՆ ԹՎ ՌՃԺԷ (1668)

368. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՊԵՏՐՈՍԻ Կ(Ո)Ղ(ԱԿԻ)Ց ԱՐ
2 ԶԻՆԱՆԻՆ ԹՎ ՌՃԾԲ (1703)

369. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅ(Ս) Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԽԱԶՍ ԿՈՂԱ
2 ԿԻՑ ՎԱՌՎԱՌԻՆ ԹՎ ՌՃԽԱ (1692)

370. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող՝ առանց տարեթվի:

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՅՈՎԱՆԷ
- 2 ՍԻ ՈՐԴԻ ՍՈՒՔԻԱԶԻՆ

Համարում ենք XVII դ. արձանագրություն.

371. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՈՎԱՆԷՍԻ ՈՐԴԻ
- 2 — ՂԱՄ — — ՆԻՆ ԹՎ ՌՃԼԷ (1688)

372 ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող (նախորդի մոտ).

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՍՈՒՔԻԱԶԻ ՈՐԴԻ
- 2 ՈՍԿԱՆԻՆ ԹՎ ՌՃՀԸ (1729) ԱՌ Ա(ՍՏՎԱ)Ծ
- 3 ՓՈՆԵՑԱԻ

373. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՀԱՆՈՒՄԵՆՑ
- 2 ԱՎԴՈՒԼԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ(Ի)Ց ՍԻՐԵԼԻ ՄԱՐ
- 3 ԳԱՐԻՏԻՆ ԹՎ ՌՃՀԵ (1726)

374. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԿՐՏՉԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ(Ի)Ց
- 2 ՇՈՒՇԱՆԻՆ ԹՎ ՌՃԻԳ (1674)

375. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, կեսը կտրած: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՏԻՐ . . .
- 2 ՎՈՐՔԻ ՈՐԴԻ ՅԱԿ[ՈՔԻՆ]
- 3 ԹՎ ՌՃՂԲ (1743)

376. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 Տ(Ա)ՊԱՆ ՄԱԱՔՈՒՅ ԵՂԻԱԶԱՐԻ ԿՈՂ(Ա)ԿԻ
- 2 Ց ԽՈՒՆԻՔԱՅԻՆ ՌՃԺԷ (1668)

377. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի կողքին: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող, որի երկրորդ տողը եղծված է.

- 1 [ԱՅՍ Է Տ(Ա)]Պ(Ա)Ն ՆԻԿՈՂՈՍԻ ԿՈՂ(Ա)ԿԻՑ
- 2 . . . [ԹՎ ՌՃ]ԺԷ (1666)

378. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԱՆՎԵԼԻ ՈՐԴԻ
- 2 ԲԻՆԵԱԹԻՆ ԹՎԻՆ ՌՃԾԳ (1704)

379. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԲԻՆԵԱԹԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)ԿԻՑ
- 2 ԳԻՆԱՆԱԹՈՒՆԻՆ ԹՎ ՌՃԿԲ (1713)

380. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՎԱՐԹԱՆԻ ՈՐԴԻ
- 2 ՈՍԿԱՆԻՆ ԹՎ ՌՃԾԲ (1703)

381. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ ՎԱՐԴԱՆԻ ՈՐԴԻ
- 2 ԱՎԴՈՒԼԻՆ ԹՎԻՆ ՌՃԾ (1701)

382. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Երկրորդ տողի սկիզբը թաղված է հողի մեջ.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԲԱՐԱՂԱՍԻ Կ(Ո)Ղ
- 2 [ԱԿԻՑ] . . . ՍԻՆ ԹՎ ՌՃՀԵ (1726)

383. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱՎԴՈՒԼԻ — —
- 2 — — ԵՂԻՍԱԲԵԹԻՆ ԹՎ ՌՃԽԶ (1697)

384. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ ՀԱՄՈՒՄԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ(Ի)Ց ՄԱՐԻ
- 2 ԱՄԻՆ ԹՎ ՌՃԿԳ (1714)

385. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ ՅՈՐԴԱՆԱՆԻ
- 2 ՈՐԴԻ ՄՈՒՐԱԴԻՆ ԹՎ ՌՃԾԳ (1704)

386. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԷՔԷԼԻ
- 2 ԿՈՂ(Ա)ԿԻՑ ՀՈՌՈՍՄԻՄԻՆ
- 3 ԹՎ ՌՄԼԸ (1789)

387. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱԳԲԱԼԼՈՒ ՈՐ
 2 ԴԻ ԸՌՈՀՈՒՆ ԹՎ ՌՃԻԱ (1672)
388. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱՎԱՔԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ(Ի)Ց
 2 ՇՈՒՇԱՆԻՆ ԹՎ ՌՃԻԳ (1674)
389. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱՆԵՑԻ ԿԻԳՈՐԻ
 2 Կ(Ո)Ղ(Ա)ԿԻՑ ԱԶՈՒՆԻՆ ԹՎ ՌՃԻ (1671)
390. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Տողերի վերջին մասերը եղծված են: Համարում ենք XVII—XVIII դդ. վիմագիր.
 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ . . .
 2 ՊԱՐԻՆ ՈՐ Է ԾԱՌԱ Ս(ՈՒ)ՐԲ . . .
391. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱՅԴԻԲԵԼՈՒ Կ(Ո)Ղ(Ա)ԿԻՑ
 2 ՄԱՐԻԱՄԻՆ ԹՎ ՌՃԺԹ (1670)
392. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.
 1 Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԲԷՄՈՐԱՏ ՇԸՄԱԻՈՆԻ
 2 ՈՐ Է ՈՐԴԻ ՌՎԱՆԻՆ ՍԱ ՓՈՆԵՑԱՎ ՅԵՐԿ(Ր)
 3 ԷՍ ՎԵՐԻՆ ՌՃՂԷ (1748) ԹՎԻՆ
393. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄՈՍԷՍԻ ՈՐԴԻ ԵՂՅԱՅ(Ի)Ն
 2 ԹՎ ՌՃԺԱ (1662)
394. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող, որի երկրորդ տողը լրիվ կտրտված է: Համարում ենք XVII դ. վիմագիր.
 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՂԲԱ[ԼԻ] ԿՈՂԱԿ(Ի)Ց
395. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ՏԱՊԱՆՍ Է ՕԲՈՎԱՆՑԻ ՈՍԿԱՆԻ
 2 ՈՐ[ԴԻ Մ]ՈՍԷՍԻՆ ԹՎ ՌՃՀԷ (1728)

396. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող՝ քայքայված.
 1 [ԱՅՍ Է] ՏԱՊ(Ա)Ն ԳՐԻԳ[ՈՐ]Ի
 2 ՈՐԴԻ ՍԱ(<)ԱԿ[ԻՆ ԹՎ ՌՃԼ] (1681)
397. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՐԿ(Ո)ՍԻ ՈՐԴԻ ԹՈՐ
 2 ՈՍԻՆ ԹՎ ՌՃԾԱ (1702)
398. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ ՍՐԲՈՒԿԻ ԿՈՂ(Ա)ԿԻՑ ԵՂԻԱՆԻ
 2 ԹՎ ՌՃ[ԻԵ] 1676)
399. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՌԻՆԱՆԻ ՈՐԴԻ ԲԷՄՈՐԱՏ
 2 ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ ԹՎ ՌՃ[Ծ]Զ (1707)

400. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող, որի երրորդ տողը լրիվ քայքայված է, իսկ տողերի սկիզբները կտրտաւոված: Համարում ենք XVIII դ. վիմագիր.

- 1 [ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԲԷՄՈՐԱՏ ԱՏԵՓ
 2 [ՆԻՆ] ՈՐ Է ՈՐԴԻ ՄԻՐԱ . . . ՅԻ
401. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՅԱԿՈԲԻ ՈՐԴԻ
 2 ԽԱՆԶԱՍԻՆ ԹՎ ՌՃԿԶ (1717)
402. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին չորս տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՂԱՊԱՆՑԻ ՈՐ ԳԵՂՆ
 2 ԳՈՉԻ ԿԵՐԴԸԹՂԵՑԻ ՌՀ
 3 ԱՆԻ ՈՐԴԻ ԵՓՐԷՄԵՈՐԻՆ
 4 ԹՎ ՌՃՂԴ (1745)

403. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Երկրորդ տողը քայքայված: Համարում ենք XVII—XVIII դդ. վիմագիր.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱԲԵՆԱՅ Տ(Ե)Ր ՓԻԼ(Ի)ՊՈՍ
 2 ԻՆ . . .

404. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն — — — ՀԱԿԻ ԿՈՂ
- 2 ԱԿԻՑ ԱՆԱՍԱԹՈՒՆԻՆ ԹՎ ՌՃԿԱ (1712)

Ծանոթ. Տարթովի «ՃԿԱ» տառերի վրա քանդակված է նաև «ԾԿ» տառերը, որը հավանաբար տառասխալ է:

405. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող՝ քայքայված: Համաբուսն էնք XVIII դ. վիմագիր.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԽՈՋԱԻ ՈՐԴԻ ՈՒՍԱ
- 2 ՅՈՒՆԻՆ ԹՎ ՌՃ — —] (1651°)

406. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Երկրորդ տողի անսանունը թաղված է հողի մեջ.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՅՈՒՆԵՍԻ ԿՈՂԱ
- 2 ԿԻՑ . . . ԻՆ ԹՎԻՆ ՌՃԻԹ (1680)

407. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՍԻՄՈՆԻ
- 2 ՈՐԴԻ ՕՎԱՆԻՍ(ԻՆ) ԹՎ Ռ
- 3 ՃԽԸ (1699)

408. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Երկրորդ տողի սկիզբը թաղված է հողի մեջ.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԿՕԶԻ ԿՈՂ(Ա)ԿԻՑ
- 2 . . . ԱՂԻՆ ԹՎ ՌՃԾԱ (1702)

409. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ Տ(Ե)Ր ՊԵՏ
- 2 ՐՈՍԻՆ ԹՎ ՌՃԶ (1731)

410. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱԻԴՈՒԼԻ ՈՐԴԻ ՊԱՐՏԱՍԱՐ
- 2 ԻՆ ԹՎ ՌՃՀԳ (1724)

411. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ՏԱՊԱՆԱ ԱՅՍ Է ԳԱԼՈՒՍԻ ՈՐԴԻ
- 2 ԳՐԻՔՈՐԻՆ ԹՎ ՌՃՀԷ (1728)

412. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԷԼՔՈՒՄԻ ՈՐԴԻ
- 2 ԳՈՒԼՆԱԶԱՐԻՆ ԹՎ ՌՃԿԲ (1713)

413. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԿԱԿՈՒ ԿՈՂ(Ա)
- 2 Կ(Ի)Ց Հ(ՈՒ)ՌԸՍՄԻՄԻՆ ՌՄԽԷ (1798)
- 3 ԹՎԻ(Ն)

414. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱՂԻ ԿՈՂ(ԱԿ)ԻՑ ՍՈՒԼԹԱՆ
- 2 ԻՆ ԹՎ ՌՃԼԹ (1690)

415. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Տ(Ե)Ր ԱԻԵՏԻՍԻ ԿՈՂԱԿԻՑ
- 2 ԱՆԹԱՌԱՄԻՆ ԹՎ ՌՃ[ԾԷ] (1708)

416. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Երկրորդ տողի անսանունը քայքայված.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԳԱԼՈՒՍԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ(Ի)Ց
- 2 . . . Մ . . . ԹՎ ՌՃ[ԼԴ] (1685)

417. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող՝ քայքայված.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն . . . ՄԱՆ
- 2 . . . [ՈՐ]ԴԻ ՕՎԱՆԵՍԻՆ
- 3 [ԹՎ Ռ]ՃԼ (1681)

418. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՊԵՏՐՈՍԻ ՈՐԴԻ
- 2 ՍԱՂԱԹԻԷԼԻՆ ԹՎ ՌՃԶ (1731)

419. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԹԱՄՐԱԶԻ ԿՈՂԱԿ
- 2 ԻՑ ՂԱՅԻԹԻՆ ԹՎԻՆ ՌՃՂԶ (1747)

420. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԿԻՐԱԿՈՍԻ ԿՈՂ
- 2 ԱԿԻՑ ԱՆԱԻՆ ԹՎ ՌՃԻԷ (1678)

421. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.
 1 Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԹԱԹՈՍԻ ԿՈ
 2 ՂԱԿԻՑ ՄԱՐԻՆՈՍԻՆ ԹՎ ՌՃ
 3 [ԾԲ] (1703)
422. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԻՐՉՈՒՄԻ ՈՐԴԻ
 2 ԳԱԼՈՒՍԻՆ ԹՎ ՌՃԽԱ (1692)
423. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Երկրորդ տողի սկիզբը թաղված է հողի մեջ.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԲԻՆԵԱԹԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ(Ի)Ց
 2 . . . ԿԻՆ ԹՎ ՌՃԻ (1671)
424. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱՂԱՄՋԱՆԻ Կ(Ո)Ղ
 2 ԱԿԻՑ ՄԱՐՔԱՐԻՏԻՆ ԹՎ ՌՃՀԷ (1727)
425. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Երկրորդ տողի սկիզբը թաղված է հողի մեջ.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Մ(ՈՒ)ՐԱԴԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ(Ի)Ց
 2 . . . ԻՆ ԹՎ ՌՃԻԲ (1673)
426. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Երկրորդ տողի սկիզբը թաղված է հողի մեջ.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՈՎԱՆԵՍԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ(Ի)Ց
 2 . . . ՐԻՆ ԹՎ ՌՃՀԱ (1722)
427. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Երկրորդ տողի սկիզբը թաղված է հողի մեջ.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՈՎ(ԱՆ)ԵՍԻ Դ(ՈՒ)ՍՏՐ
 2 . . . ԻՆ ԹՎ ՌՃԻԷ (1678)
428. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԻՐԻՋԱՆԻ ՈՐԴԻ
 2 ՆԱՋ(Ա)ՐԻՆ ԹՎ ՌՃԾԵ (1706)

429. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.
 1 Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՅԱՐՈՒԹՈՒՆԻ
 2 ՈՐԴԻ ՄԱՐՏՈՒՆԻՆ ԹՎ ՌՃՀ
 3 Ե (1726)
430. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շքված: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն . . . ԿՈՂԱԿ
 2 ԻՑ ՄԱՐՔԱՐԻՏԻՆ ԹՎ ՌՃ
 3 Բ (1653)
431. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Երկրորդ տողը ամբողջովին թաղված է հողի մեջ: Համարում ենք XVIII դ. վիմագիր.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԳՐԻԳՈՐԻ ՈՐԴԻ ԲԵՍՈՒՐ(Ա)Տ
432. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Երկրորդ տողի սկիզբը թաղված է հողի մեջ.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՋԱՔԱՐԱԻ ՈՐԴԻ
 2 . . . ԻՆ ԹՎ ՌՃ[ՂԲ] (1743)
433. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Երկրորդ տողը քայքայված: Համարում ենք XVIII դ. վիմագիր.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՓԻԼԻՊՈՍԻ ԿՈՂ(Ա)ԿԻՑ
 2 ՆՈՒՆ . . .
434. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող՝ քայքայված:
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՓԻԼԻՊՈՍԻ ԿՈՂ(Ա)ԿԻՑ
 2 ԲԵՍ(ՈՐԱՏ) . . . ԹՎ ՌՃԿ (1711)
435. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող՝ անընթեռնելի: Համարում ենք XVIII դ. վիմագիր.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն . . . ՄՈՎՍ
 2 ԷՍԻ Կ(Ո)Ղ(ԱԿԻ)Ց ԼՈՒՍԱՀՈԳԻ . . . ՈՒԻՏ
 3 . . . ԹՎԻՆ . . .
436. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող՝ քայքայված.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Ա . . . ՆԻ ԿՈՂ(ԱԿԻ)Ց
 2 — — ԳՈՋԱԼԱՂԻՆ ԹՎ ՌՃՂԸ (1749)

437. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ՏԱՊԱՆՍ ՊՈՂՈՍԻ Դ (ՈԻ) ՍՏՐ
 2 — — — — — ԻՆ ԹՎ ՌՃՀՁ (1727)
438. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԽՈՋՈՒՄԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)ԿԻՑ
 2 ՅԵԹԱՐԻՆ ԹՎ ՌՃԺՁ (1667)
439. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Տ(Ե)Ր ՌՎԱՆԵՍԻ Դ(ՈԻ)
 2 ՍՏՐ ԱՆԹԱՌԱՆԻՆ ԹՎ ՌՃ[Լ] (1681)
440. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Տողերի սկիզբները եղծված.
 1 [Ա]ՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԱՐԿՈՍԻ ԿՈՂ(Ա)ԿԻՑ
 2 . . . ՔՆԱՋԻՆ ԹՎ ՌՃԻ (1671)
441. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՈՒՍՍԱ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԿԻՆ ԵՂԻ
 2 ՍԱԲԵԹԻՆ ԹՎ ՃՈԽԴ (1695)
442. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՆԱՋԱՐԻ ՈՐԴԻ
 2 ՆԵՐՍԵՍԻՆ ԹՎ ՌՃԾԹ (1710)
443. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՆԱՋԱՐԻ ՈՐ
 2 ԴԻ ԳՐԻԳՈՐԻՆ ԹՎ ՌՃԾ (1701)
444. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԹԱՎՐԷՋՑԻ ԱԾԱԴՈՒՐԻ
 2 ՈՐԴԻ ՂՈՒԳԱՍԻՆ ԹՎ ՌՃՂԵ (1746)
445. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող: Առաջին տողի մի մասը քայքայված.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն . . .
 2 ԴՈՒՍՏՐ ՇՈՂԻ(Ն) ԹՎՈ
 3 ՃՁՁ (1737)

446. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅ(Ս) Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՍՅԼԹԱՆԻ ՈՐԴԻ
 2 ՄՈՎՍԵՍԻՆ ԹՎ ՌՃԾԷ (1708)
447. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՇՄԱԿՈՆԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ(Ի)Ց
 2 ՆԱՇՂՈՒՆԻՆ ԹՎ ՌՃԿԲ (1713)
448. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄՈՎՍԵՍԻ ԿՈՂԱ
 2 ԿԻՑ ՋԱՐԲՐԹԻՆ ԹՎ ՌՃԾԲ (1703)
449. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՌՎԱՆԻ ԿՈՂԱԿԻՑ
 2 ԱԼԹՈՒՆԻՆ ԹՎԻՆ ՌՃԿԵ (1716)
450. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՍՈՂՈՍԻ
 2 ՈՐԴԻ ԷՎԱՋԻՆ ԹՎ ՌՃ
 3 ԿԲ (1713)
451. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՌՎԱՆԻՆ ՈՐ Է
 2 ՈՐԴԻ ՄՈՎՍԵՍԻՆ ԹՎ ՌՃՀԵ (1726)
452. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՈՂԱՆՋԱՆԻ ԿՈՂԱ
 2 ԿԻՑ ՀՈՒՍՄԻՆ ԹՎ ՌՃՆԸ (1699)
453. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է ՇԻՐԻՐԻՄ ՄՈՎՍԵՍԻ
 2 ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐԻՆ ԹՎ ՌՃՆԸ (1699)
- Ծանոթ. «ՇԻՐԻՄ» բառում ավելորդ են քանդակված «ՐԻ» տառերը.
454. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊ(Ա)Ն ՄԻՐՋԻ ՈՐԴԻ ՈՍ
 2 ԿԱՆԻՆ ԹՎԻՆ ՌՃԻԴ (1675)

455. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 Ա (ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՆԱԶՆՐԻ
 2 ՈՐԴԻ ԱԿՈՒԲԻՆ ԹՎ ՌՃԾԲ (1703)
456. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԹԱԹՈՍԻ ՈՐԴԻ
 2 ԶԱՔԱՐԻՆ ԹՎԻՆ ՌՃԿԲ (1713)
457. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Երկբորոյ տողը քայ-
 քայլած.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԹԱԹՈՒՍԻ ԿՈՂԱԿԻՑ
 2 ՍԻՓԻ — — — ԹՎ ՌՃՀ (1721)
458. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, պարզաքանդակներով, կողին
 երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՍԻՐԵԼԻ ԽՈԶ(Ա)Յ ԳՐԻԳՈՐԻՆ
 2 ՈՐ Է ՈՐԴԻ ԲԱՐՍԵՂԻՆ ԹՎ ՌՃԻԵ (1676)
459. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ՏԱՊԱՆՍ Է ԱՅՍ Է ԱԻԱՔԻ ՈՐԴԻ ԼՈՒՍԱ
 2 ՀՈԳԻ ԳՐԻՔՈՐԻՆ ԹՎ ՌՃՀԲ (1723)
460. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԳՐԻԳՈՐԻ ՈՐԴԻ
 2 ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ ԹՎ ՌՃԿԳ (1714)
461. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՍԱՖԱՐԻ ՈՐԴԻ ՀԱՐՈՒ [ՆԻՆ]
 2 ԹՎ ՌՃԿ (1711)
462. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն, կտորած: Առաջին կեսի վրա երկու տող
 արձանագրության մնացորդները: Համարում ենք XVIII դ. վիմագիր.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(ԱՆ) . . .
 2 ԱԿԻՑ . . . Զ . . .
463. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՓԻՐՈՒՍԻ

- 2 ԿՈՂԱԿԻՑ ՀԱՀԶԱԴԻՆ
 3 ԹՎ ՌՃԺԶ 1667)
464. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԱՐԿՈՍԻ ՈՐԴԻ ՀԱՄՈՒՄ
 2 ԻՆ ԹՎ ՌՃՀԳ (1724)
465. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, օրորոցաձև, կողին երկու տող (նախորդի մոտ):
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՀԱՄՈՒՍԻ ՈՐԴԻ ԴԱՎԹՅԻՆ
 2 ԹՎ ՌՃԿ (1711)
466. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԳՐԻԳՈՐԻ ՈՐԴԻ ԸՍՏԵՓ
 2 ԱՆԻՆ ԹՎ ՌՃՂԵ (1746)
467. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է ԴԱՊԱՆ ՍԱՔԱՐԻ ՈՐԴԻ
 2 ԳՐԻՔՈՐ (ԻՆ) ԹՎ ՌՃՂԲ (1743)
468. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Տ(Ե)Ր ՄԱԹՈՒՍԻ ԿՈ
 2 ՂԱԿԻՑ ՄԱՐԻԱՄԻՆ ԹՎԻՆ ՌՃԺԸ (1669)
469. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՂԱՓԱՆՅԻ ԱՏՈՒՍԻ ԿՈՂԱԿԻՑ
 2 ԵՓՐԵՍԻՄԻՆ ԹՎ ՌՃՀԸ (1729)
470. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող՝ կտորատած: Հա-
 մարում ենք XVII—XVIII դդ. վիմագիր.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Ե(Ն)ԿԻ [ԲԱՐԻ ԿՈՂԱ]ԿԻՑ — — —
 2 ՍԻՄԵԻՆ ԹՎ . . .
471. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ ՍԱՀԱԿԻՆ ՈՐԴԻ ԵՆԿԻ
 2 ԲԱՐԻՆ ԹՎ ՌՃԿԵ (1716)

472. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մտա: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Երկ-
րորդ տողի սկիզբը քայքայված.

- 1 ՏԱՊԱՆՍ ՊՈՂՈՍԻ ԿՈՂԱԿԻՑ
- 2 Ն [ԱՆԱ] ՅՈՒՆ ԹՎ ՌՃՀ (1721)

473. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱԻԱԳԻ ԿՈՂԱ
- 2 ԿԻՑ ԲԵԿԻՉԱՆԻՆ ԹՎ ՌԽԷ (1698)

475. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մտա: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ ԽԱԶԻԿԻ
- 2 ԱՄՈՒՍԻՆ ՆԱՆԻՆ ԹՎ ՌՃԽԷ (1698)

476. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱՂԱՄՉԱՆԻ
- 2 ՈՐԴԻ ԾՎԱՆԻՍԻՆ ԹՎ ՌՃՀ (1721)

477. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մտա: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Երկ-
րորդ տողի սկիզբը թաղված է հողի մեջ.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՊԵՏՐՈՍԻ ՈՐԴԻ
- 2 . . . ԻՆ ԹՎ ՌՃՀԲ (1723)

478. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ՏԱՊԱՆՍ ԱԴԻԲԱԿՈՒԻԴԻՆ
- 2 ՄԱՐԻԱՄԻՆ ԹՎ ՌՃՀՁ (1727)

479. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Առաջին տողի վերջը
կտրոսած է, իսկ երկրորդի սկիզբը թաղված է հողի մեջ.

- 1 Յ(Ի)Շ(ԱՏԱ)Կ Է Տ(Ա)Պ(Ա)ՆՍ . . .
- 2 . . . ԻՆ ԹՎ ՌՃ[ԼԲ] (1686)

480. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԱՐԿՈՍԻ ՈՐԴԻ
- 2 ՔԱՍՊԱՐԻ ԹՎ ՌՃՀԷ (1728)

481. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մտա: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՔԱՍՊԱՐԻ ԿՈՂԱ
- 2 ԿԻՑ ՍԻԹՈՒՆԻՆ ԹՎ ՌՃՀԸ (1729)

482. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 ԳՈՐԻ ՈՐԴԻ
- 2 ԱՎԷՏԻՆ ԹՎ
- 3 ՌՃԲ (1653)

483. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՆԵՐՍԻՍԻ
- 2 Կ(Ո)Ղ(Ա)ԿԻՑ ՆԱԶԼՈՒԻՆ ԹՎ ՌՃԻԲ (1673)

484. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԳՐԻԳՈՐԻ ԿՈՂ(Ա)
- 2 ԿԻՑ ՈՍԿՈՒՆ ԹՎ ՌՃՂԱ (1742)

485. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մտա: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՉԱՔԱՐԻ ՈՐԴԻ ՈՎ
- 2 ԱՆԷՍԻ ԹՎ ՌՃՁՁ (1737)

486. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մտա: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն — — — ԱՍԻ ՈՐԴԻ ԵՂԻԱԻ
- 2 ԹՎ ՌՃՁԱ (1732)

487. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մտա: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող:
Երկրորդ տողը քայքայված: Համարում ենք XVIII դ. վիմագիր.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՂԻ . . . ԿՈՂԱԿ(Ի)Ց
- 2 Ե . . .

488. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող

- 1 ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ
- 2 Տ(Ե)Ր ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ
- 3 ԹՎ ՌՃԺԸ (1669)

Լուսանկար 43 բ

489. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, հարթ, երեսին չորս տող.

- 1 ԽԱԶՍ ՅԻՇԱՏԱԿ Է
- 2 ՆԻԿՕՂԱՈՍԻ ԱՄ
- 3 ՈՒՍԻՆ ՄԱՐԻԱՄ
- 4 ԻՆ ԹՎ ՌՃԻԱ (1671)

490. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, հարթ, երեսին քսանմեկ տող.

- 1 . . . ԿԱԹՈՂ
- 2 ԻԿՈՍԻՆ ՆՈՐՈԳԵ
- 3 Յ ՀՈՒՓՍՄԻՆ ՏԵ
- 4 Բ ՅԱԿՈՒԲ ԿԱԹՈՂ
- 5 ԻԿՈՍԻՆ ԶՈՒՐ Հ
- 6 ԱՆԵՅ ԱՐՏ ՈՒ Ա
- 7 ՅԳԻՆ ԴԵՄԱՅ — —
- 8 Մ Է ԱՐԿՈՒ — Գ
- 9 ԵՐԵՉՄԱՆ Է ՍԱ — —
- 10 ԱԿՈՒԲՆ ՀՐԵՇՏԱ
- 11 ԿԻ ՀՐԵՇՏԱԿԱՅ
- 12 ՊԵՏԻ ՆԱՀԱՊԵՏ
- 13 Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԱՌ
- 14 ԱԶՆՈՐԴԻ ՎԱՐԴԱ
- 15 ՊԵՏԻ: ՔԱՀԱՆԱՅԻ:
- 16 ՍԱՐԳԱԻԱԿԻ: ՏԵՐ
- 17 ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱԻՈՐ
- 18 ՉԻՆ ԱԹՈՒ Ս(ՈՒՐ)Բ Ե
- 19 ՋՄԻԱԾԻՆ ԿՈՒ(Յ)
- 20 Ս ՄԱՐԻԱՄ Ա(ՍՏՎԱ)ԾԱԾ
- 21 ԻՆ ԻՐ ՈՐԴՈՅՆ

491. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող՝ քայքայված: Համա-
րում ենք XVIII դ. վիմագիր.

- 1 Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐԻՒ Դ — — — ՆԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ(Ի)Յ
- 2 ԴՈՒ . . .

492. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող՝
եղծված.

- 1 ԹՎ ՌՃ (1651) ԱՅՍ Է ՏԱՊ(Ա)Ն Զ . . .
- 2 . . . ՄԻ . . .

493. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Առաջին տողի վեր-
ջին մասը կտրած:

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՍՈՂ(Ո)ՄՈՆԻ ԴՈՒ[ՍՏՐ] . . .
- 2 ՈՐՂԻՏՄԻՆ ԹՎ ՌՃՁԱ (1732)

494. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 [ԱՅ]Ս Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՈՀԱՆԻ ՈՐԴԻ ՌՈՍԵՏ(ԻՆ)
- 2 ԹՎ ՌՃՁԶ (1737)

495. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՈՀԱՆԻ ԿՈՂԱԿԻՅ ՄԱՐԻ
- 2 ԱՄԻՆ ԹՎ ՌՃԿԶ (1717)

496. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող: Տարեթիվը թաղված
է հողի մեջ: Համարում ենք XVIII դ. վիմագիր.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՀՏԵՍԻ ԹԱԹԷ
- 2 ՈՍԻՆ ՍԱ ԾԱՌԱ ԷՐ Ս(ՈՒՐ)Բ ԸՍՏԵՓ
- 3 ԱՆՈՍԻՆ ԹՎ . . .

497. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԳՐԻԳՈՐԻ ՈՐԴԻ
- 2 ԲԱՐԴՈՂԷՄԵՆՈՍԻՆ ԹՎ Ռ
- 3 ՃՀ [Բ] (1723)

498. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի կողքին: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող:
Երևում է միայն առաջին տողը: Համարում ենք XVII—XVIII դ. վիմագիր.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԳՐԻԳՈՐԻ

499. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ՏԱՊԱՆՍ ՊԵՏՐՈՍԻ ԿՈՂԱԿԻՅ
- 2 ՄԱՐՔԱՐԻՏԻՆ ԹՎ ՌՃՀԶ (1727)

500. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող՝ քայ-
քայված.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԿՐՏՉԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ(Ի)Յ
- 2 . . . ԹՎ ՌՃԿԸ (1719)

501. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՀԱՍՈՒՄԻ ՈՐԴԻ
- 2 ԲԻՆԵԱԹԻՆ ԹՎԻՆ ՌՃԾԵ (1706)

502. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Տ(Ե)Ր . . . ՆԻ
- 2 Կ(Ո)Ղ(Ա)ԿԻՅ ԲԱԳԱԼԻՆ ԹՎ ՌՃԾԲ (1703)

503. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 Ա (ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԿԻՐԱԿՈՍԻ ՈՐԴԻ ՍԱՀԱԿԻՆ
 2 ԹՎԻՆ ՌՃԿԱ (1712)
504. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 Ա (ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԿԻՐԱԿՈՍԻ ՈՐԴԻ ՓԻԼԻՆ
 2 ԹՎԻՆ ՌՃԿԱ (1712)
505. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Երկրորդ տողի սկիզբը քայքայված.
 1 Ա (ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՍԱՀԱԿԻ ՈՐԴԻ ՀՈ —
 2 . . . [ԻՆ] ԹՎ ՌՃԶԵ (1736)
506. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅ (Ս) Է Տ (Ա) Պ (Ա) Ն ՆԱՄԻՔԻ ՈՐԴԻ
 2 ՄԱԼՈՒՆ ԹՎ ՌՃԻԶ (1677)
507. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ (Ա) Պ (Ա) Ն ԱԶԱՐԻ ՈՐԴԻ
 2 ԱՌԱՔԵԼԻՆ ԹՎ ՌՃԻԸ (1678)
508. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող՝ մասնապատ.
 1 ԱՅՍ Է Տ (Ա) Պ (Ա) Ն . . . ՈՐ
 2 ԴԻ . . . ԻՆ ԹՎ ՌՃԾԹ (1710)
509. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, թաղված հողի մեջ: Երևում է միայն առաջին տողը: Համարում ենք XVIII դ. վիմագիր.
 1 ՏԱՊԱՆՍ ԴԱՇՏԵՅԻ ՓԻԼՈՒ Կ (Ո) ՂԱԿԻՑ
510. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Առաջին տողի սկիզբը կտրորած է, իսկ երկրորդինը՝ աղավաղված ու եղծած.
 1 [Ա]ՅՍ Է Տ (Ա) ՊԱՆ ՈՎԱՆԵՍԻ Կ (Ո) Ղ (ԱԿ) ԻՑ
 2 . . . ԻՆ ԹՎ ՌՃՀԱ (1722)
511. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ (Ա) Պ (Ա) Ն ՊԵՏՐՈՍԻ ՈՐԴԻ
 2 ԱՂԱՄՋԱՆԻՆ ԹՎ ՌՃՀԲ (1723)

512. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ՍԻՄՈՆԻ ԴՈՒՍՏՐ ՄԱ
 2 ԲԳԱՐԻՏ ԹՎ ՌՃԶԳ (1734)
513. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ (Ա) Պ (Ա) Ն ՕՎԱՆԵՍԻ ՈՐԴԻ
 2 ԿՈՍԴԱՆԴԻՆԻՆ ԹՎ ՌՃՀԶ (1727)
514. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ (Ա) Պ (Ա) Ն Խ — — — ՏԻ ՕՎ
 2 ԱՆԵՍԻՆ ԹՎ ՌՃ[2Թ] (1740)
515. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Երկրորդ տողի սկիզբը թաղված է հողի մեջ.
 1 ԱՅՍ Է Տ (Ա) Պ (Ա) Ն Տ (Ե)Ր ՍԱՀԱԿԻ Կ (Ո) Ղ (Ա) ԿԻՑ
 2 . . . ԹՎ ԻՆ ՌՃԿԶ 1717)
516. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող: Երրորդ տողի սկիզբը թաղված է հողի մեջ.
 1 ԱՅՍ Է Տ (Ա) Պ (Ա) Ն ՄԱՀՏԵ
 2 ՍԻ ՅԱԿՈՔԻ ԴՈՒՍՏՐ
 3 — — — ՈՒԹԻՆ ԹՎ ՌՃԶԵ (1736)
517. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Երկրորդ տողի սկիզբը թաղված է հողի մեջ.
 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Մ (Ա) ԹԵՈՍԻ ՈՐԴԻ
 2 . . . ԹՎ ՌՃԿԵ (1716)
518. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող: Երրորդ տողի սկիզբը թաղված է հողի մեջ, իսկ մնացած տողերն էլ ծեծված են.
 1 Տ (Ա) Պ (Ա) Ն ԲԷՄՈՒՐՍ ՍՏԵՓԱ
 2 [ՆԻ] ՈՐԴԻ . . . ՅԻ
 3 [Ն] . . . ԹՎ ՌՃԾ[Ը] (1709)
519. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, պատկերաքանդակով ու վարդարան-քով: Կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ (Ա) Պ (Ա) Ն ԱՐԵԱ ԽՈՋ (Ա) Յ ԳՐԻԳՈՐԻՆ
 2 ՈՐ Է ՈՐԴԻ ԲԱՐՍԵՂԻՆ ԹՎ ՌՃԻԵ (1676) ԻՆ

520. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված ու կտարած: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող.
 1 Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՊԱՐԷԱ[ՈՍԻ Դ]ՈՒ
 2 ՍՏ(Ր) ՄԱՐՅԱ[ՄԻՆ ԹՎ] ՌՃ
 3 22 (1737)
521. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի կողքին, շրջված ու կտարած: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 [ԱՅՍ Է Տ] (Ա)ՊԱՆ ՊԱՐԷԱՈՍԻՆ
 2 ԹՎ ՌՃՀԵ (1726)
522. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՅԱԿՈՔԻ ՈՐԴԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ
 2 ԹՎ ՌՃՂԶ (1747)
523. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ
 2 ՈՐԴԻ ԶԱՆԱԶԱՆ (Ի)Ն ԹՎ ՌՃ
 3 2[Ե] (1736)
524. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող՝ քայքայված.
 1 [Ա]ՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ
 2 ՈՐԴԻ Ա . . . ՎԻՆ ԹՎ ՌՃ
 3 ՀԵ (1726)
525. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող՝ քայքայված.
 1 [ԱՅՍ Է] Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Յ(Ա)ԿՈՔԻ ՈՐԴԻ
 2 [ՅԱ]ՐՈՒԹԻՆ ԹՎ ՌՃԿԶ (1717)
526. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, թաղված հողի մեջ: Երևում է միայն առաջին տողը: Հանարում ենք XVIII դ. վիսազիր:
 1 Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ Մ(Ա)ՀՏԵՍԻ ԴԱՓԷՍԻ
527. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ
 2 ՈՐԴԻ ՅԱԿՈՔԻՆ ԹՎ ՌՃԼԸ (1689)

528. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Առաջին տողի սկիզբը կտարած.
 1 [Տ(Ա)Պ(Ա)ՆՍ] ԹԱԹԷՈՍԻ ՈՐԴԻ
 2 ԹՈՒՄԱՆԻՆ ԹՎ ՌՃԺ[Բ] (1663)
529. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող՝ քայքայված.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՍՈՂ(Ո)Մ(Ո)ՆԻ [ԿՈՂ] (Ա)ԿԻՑ
 2 . . . Թ — ՆԻՆ. [ԹՎ Ռ]ՃԽ[Գ] (1694)
530. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՊԵՏՐՈՍԻ ՈՐԴԻ
 2 ԳԱՓՐԵԼԻՆ ԹՎ ՌՃՂԴ (1745)
531. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված. Ուղղանկյուն, կողին երեք տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԸՍՏԵՓԱՆԻ
 2 ԴՈՒՍՏՐ ԱՄԱՄԷԱՍԻՆ
 3 ԹՎ ՌՃԿ (1711)
532. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱՄԱՍԻ ՈՐԴԻ ԹՈՒՄԱՆԻՆ
 2 ԹՎ ՌՃԾԲ (1703)
533. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի կողքին: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԳԱԼՈՒ
 2 ՍՏԻ ԿՈՂԱԿԻՑ Հ(Ո)ՌՈՒ
 3 ՄԻՆ ԹՎ ՌՃԾԲ (1703)
534. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԽՈՍՏՐՈՎԻ ԾՆ(Ո)Ղ
 2 ԳԻՐՈՒՄԻՆ ԹՎ ՌՃԻԲ (1673)
535. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅ(Ս) Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն
 2 ՈՐԴԻ ԱՂՍԱԲՃ ԹՎ ՌՃԼ (1681)
536. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.
 1 ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ
 2 Տ(Ե)Ր ԱՎԵՏԻՍԻՆ
 3 ԹՎԻՆ ՌՃԻԴ (1675)

537. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի կողքին: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող, որի երրորդ տողը արժողովին թաղված է իողի մեջ: Համարում ենք XVII դ. վիմագիր.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Տ(Ե)Ր ԱԻԵՏԻՍԻ
- 2 ՈՐԴԻ . . . Թ

538. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՈՐԴԻ
- 2 ՔԱՍՊԱՐԻՆ ԹՎ ՌՃԿԳ (1714)

539. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի կողքին: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԿԱՐԱՊԵՏԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ(Ի)Ց
- 2 ՄԱՐԻԱՄԻՆ ԹՎ ՌՃԿԳ (1714)

540. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի կողքին: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱՎԱԶԻ ՈՐԴԻ ԿԱՐ
- 2 ԱՊԵՏԻՆ ԹՎ ՌՃԿԳ (1714)

541. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Տողերի վերջին մասերը կտրատամ: Համարում ենք XVII դ. վիմագիր.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱՎԱԳԻ Ո[ՐԴԻ]
- 2 ԽԱԶԻԿԻՆ ԹՎ . . .

542. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱԻԱԳԻ ԴՈՒ
- 2 ՍՏՐ ՍԱՆԴՈՒՆՏԻՆ ԹՎ ՌՃԻԹ (1680)

543. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԿԻՔԱՐԻ ՈՐԴԻ
- 2 ԻՍԱՂՈՒԼԻՆ ԹՎ ՌՃԺԶ (1667)

544. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՔԵՄՈՒՐ(Ա)Տ ԿԻՔԱՐԻՆ
- 2 ՈՐ Է ՈՐԴԻ ՄԵՐԱՆՂՈՒԼԻ ԹՎ ՌՃՂ (1741)

545. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԵՐԱՆՂՈՒԼԻ ԿՈՂ(Ա)ԿԻՑ
- 2 ԱՆՆԸՄԱՆԻՆ ԹՎ ՌՔՃԴ (1755)

546. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԷԼՔՈՍԻ ԿՈՂ(Ա)ԿԻՑ ԵՂԻՍԻՆ
- 2 ԹՎ ՌՔՃԺ (1761)

547. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ, կողին երկու տող.

- 1 ՄԻՐԶԼԷԼԻ ՈՐԴԻ ՄԷԼՔՈՍԻՆ ԹՎ ՌՃ
- 2 ՂԹ (1750)

548. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 Յ(Ի)Շ(Ա)Տ(Ա)Կ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՍԱՐԳԻՍԻ ԿՈՂԱԿԻՑ
- 2 ՉԱՆՈՒՄԻՆ ԹՎԻՆ ՌՃԼԳ (1684)

549. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող՝ քայքայված.

- 1 [ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա) ՍԱՐԳԻՍԻ . . .
- 2 . . . ԹՎ ՌՃԾԱ (1702)

550. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՍԱՐԳԻՍԻ ՈՐԴԻ
- 2 ԳԵՎՈՐՔԻՆ ԹՎ ՌՃԾԳ (1704)

551. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԽՈՉԻ ՈՐԴԻ
- 2 ՍԱՐԳԻՍԻՆ ԹՎ ՌՃԾԳ (1704)

552. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՍԱՐԳՍԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)ԿԻՑ
- 2 ԱՆԱԻՆ ԹՎ ՌՃ (1651)

553. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Երկրորդ տողը եղծված.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԽՈՒԹՎՇԱՀԻ Կ(ՈՂ)ԱԿԻՑ
- 2 . . . [ԹՎ Ռ]ՃԼԸ (1689)

554. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԿՐՏՉԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)ԿԻՑ
- 2 ՈՍԿԻՆ ԹՎ ՌՃԽԲ (1693)

555. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԲԱՐԱՂԱ
 2 ՆԻ ՈՐԴԻ ՊԵՏՐՈՍ ԹՎ ՌՃ
 3 ՀԸ (1729)
556. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԵՎԱԶ
 2 Ի ՈՐԴԻ ՄԱԼԵԱՍԻ
 3 Ն ԹՎ ՌՃԿԶ (1717)
557. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԹԱՄԲՐԱԶ
 2 Ի ԿՈՂ(Ա)Կ(Ի)Ց ԵՓՐԻՆ ԹՎ ՌՃԿԴ (1715)
558. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԵՎԱԶԻ ԿՈՂ(Ա)Կ(Ի)
 2 Ց ՇԱՀՆԱԶԻՆ ԹՎ ՌՃԿԸ (1719)
559. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԾԱՏՈՒ
 2 ՐԻ ԴՈՒՍՏՐ ԳՈՒԼՈՒՄԻ
 3 Ն ԹՎ ՌՃԿԴ (1715)
560. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Տո-
 դոսի վերջին մասերը կտրված: Համարում ենք XVIII դ. վիմագիր.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԷՎԱԶԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)Կ(Ի)Ց . . .
 2 ԻՆ ՈՐ ՓՈՆԵՅԱԻ ԱՌ Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ԹՎ Ռ . . .
561. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԵՎԱԶԻ ԿՈՂԱԿԻՑ
 2 . . . Ի ԹՎ ՌՃԶ (1731)
562. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՍԱՐԳԻՍԻ ԿՈ
 2 Ղ(Ա)ԿԻՑ ԽԱՆՈՒՄԻՆ Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂ(ՈՐ)ՄԻ
 3 ԹՎ ՌՃԺԹ (1670)

563. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող: Երրորդ
 տողը քայքայված է: Համարում ենք XVII դ. վիմագիր.
 1 ԱՅՍ Է ՇԻՐԻՄ ԲԱՐՍԵՂԻ
 2 ԴՈՒՍՏՐ ՀԱՄԱՍՓԻՌԻՆ
564. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Երկ-
 րորդ տողը մեծամասամբ կտրատված.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԲԱՐՍԵՂԻ
 2 . . . [ԹՎ] ՌՃԾ (1701)
565. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Երկրորդ տողը մե-
 ծամասամբ քայքայված.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ
 2 ՈՐԴԻ . . . [ԹՎ Ռ] ՃԽԵ (1696)
566. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊ(Ա)Ն ԲԱՐՍԵՂԻ
 2 ՈՐԴԻ ՍՈՂՈՄԻՆ ԹՎ ՌՃԿԱ (1712)
567. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող: Երկրորդ տողը մե-
 ծամասամբ քայքայված.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն . . . ՈՐԴԻ ՄԿՐՏ
 2 [ՈՒՄԻՆ ԹՎ ՌՃ]Ա (1652)
568. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԿԱՐԱՊԵՏԻ
 2 ՈՐԴԻ ՓԱՆՈՍԻՆ ՌՃԿ (1711)
569. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող՝ քայքայված: Հա-
 մարում ենք XVIII դ. վիմագիր.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՅՈՎՍԷ(ՓԻ) . . .
570. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ: Ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՍԻՄՈՒՆԻ ԿՈՂԱ
 2 ԿԻՑ ՂԱՅԻԹԻՆ ԹՎ ՌՃՀԸ (1729)
571. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.
 1 ԵՆՈՔ ԴԱԻԹԵԱՆՅ ՎԱՆՃ. 1893
 2 Թ. 70 ԱՄԵԱՅ ՀԱՍԱԿՈՒՄ

572. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող.
- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՐԻԱՄ ՄԿՐՏՉԵԱՆ ՅԱՐՈՒԹ
 - 2 ԻԻՆԵԱՆՑԻ ՎԱՍՃԱՆԵՅԱԻ 1896 ԴԵԿՏ. 8
 - 3 80 ԱՄԱՅ
578. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին վեց տող.
- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ
 - 2 ԱՆԹԱՌԱՆ ՄԿՐՏՉԵԱՆ
 - 3 ՇԻՐԱԶԵԱՆՑԻՆ
 - 4 ՎԱՍՃ. 1897 Թ. ՆՕԵՄԲԵՐԻ 27 ԻՆ
 - 5 70 ԱՄԱՅ ՀԱՍԱԿՈՒՄ ԸՆԾԱՅ Է ՓԵ
 - 6 ՍԱ ՀՈՎՀԱՆԵՍ ՀԱՐՈՒԹՈՒՆԵԱՆԻՑ
574. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին չորս տող.
- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ
 - 2 ՊՈՂՈՍ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՑԻ
 - 3 ՎԱՍՃԱՆՎԵՅ 1897 ԹԻԻ
 - 4 27 ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՍԱԿՈՒՄ
575. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին չորս տող.
- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ
 - 2 ՈՒՆՆԵՍ ՎԱՐԹԱՆԵԱՆՑԻ
 - 3 ՎԱՍՆ. 1892 ԹԻԻ
 - 4 70 ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՍԱԿՈՒՄ
576. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.
- 1 Հանգիստ Յարութիւնի կողակից Աննայի
 - 2 Ներսէսեանց տնեալ յաշխարհի 92 ամ
 - 3 վախճանեալ է 1869 ամի
577. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին չորս տող.
- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԿԱՐՃԸՎԱ
 - 2 ՆՑԻ ՊԱՊԻ ԱԻԷՏԻՍԵԱՆՑԻ
 - 3 ԿՈՂԱԿՅ ԵՎԱԷԻ ԾՆԵԱԼ Է
 - 4 1840 ՎԱՍՉԱՆ 1902 ԹԻԻ
578. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, քառանկյուն, կողին վեց տող.
- 1 ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՈՍԿԵՐՔ

- 2 ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ԹԱԳՈՒՀԻ
- 3 ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ ՍԱՅՐԱԶ
- 4 ԵԱՆՑԻ ՎԱՍՃԱՆԵԱԼ 1895 թ.
- 5 ԱՊՐԻԼԻ 6 ԻՆ
- 6 Ի ՀԱՍԱԿԻ 71 ԱՄԵԱՅ

579. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին չորս տող.
- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ
 - 2 ՍԻՐԱՄԱՐԳ ԶԱՔԱՐԵԱՆ
 - 3 ՆԵՐՍԵՍԵԱՆՑԻ
 - 4 ՎԱՍՃԱՆՎԵՅ 1906 Թ. 96 ՀԱՍԱԿՈՒՄ

580. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող: Երրորդ տողի վերջը թաղված է հողի մեջ: Համարում ենք XIX դ. վիմագիր.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ
- 2 ՅԱԳՈՒԼԵՑԻ ՅԱՐՈՒԹԻՆ
- 3 ՆԵՐՍԵՍԵԱՆԵՐԻ . . .

581. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԶԱՔԱՐԵԱՅ ՄԿՐՏՉԵԱՆ
- 2 ՀԱՆՆԱԶԱՐԵԱՆՑԻՆ ՎԱՍՃԱՆԵԱԼ Է 1874
- 3 ԹԻԻ ՀՈԿՏ 21 69 ԱՄԱՅ ՀԱՍԱԿԻ

582. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին չորս տող.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԴԱԻԹԵԱՆ
- 2 ՆԵՐՍԵՍԵԱՆԻ ԾՆԵԱԼ 1878 ԹԻԻ ՄԱ
- 3 ՅԻՍԻ 21 ՎԱՍՃԱՆԵԱԼ Է 1895 ԹՎԻ
- 4 ՕԳՈՍՏՈՍԻ 29

583. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին չորս տող.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ
- 2 ԵՂԻՇԷ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ
- 3 ՆԵՐՍԵՍԵԱՆՑԻ
- 4 ՎԱՍՃԱՆՎԵՅ 1895 Թ. 11 ԱՄԱՅ

584. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին չորս տող.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ
- 2 ՆԵՐՍԵՍ ՅԱՐՈՒԹՈՒՆԵԱՆ

3 ՆԵՐՍԷՍԵԱՆՅԻ
4 ՎԱՆՃԱՆՎԵՑ 1873 թ. 96 ՀԱՍԱԿՈՒՄ

585. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին չորս տող.

1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՐԳԱՐԻՏ
2 ՀԱՆՆԱԶԱՐԵԱՆՑ
3 ՎԱՆ. 1883 ԹԻԻ — ԻՆ ԱՊՐԵԼԻ
4 9 ԱՄԱՅ ՀԱՍԱԿՈՒՄ

586. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, շրջված: Ուղղանկյուն, կողին հինգ տող.

1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ
2 ՀՌԻՓՍԻՄԷ ՄԱԿԱՐԵԱՆ
3 ՀԱՆՆԱԶԱՐԵԱՆՑ
4 ՎԱՆՃ 1908 ԹԻԻ ՄԱՅԻՍԻ 26 ԻՆ
5 75 ԱՄԱՅ ՀԱՍԱԿՈՒՄ

*ՍՏՈՐԻՆ ԿԱՄ ԴԱՇՏ ԱԳՈՒԼԻՍԻ
Ս. ՆՇԱՆ ԿԱՄ «ԱՄԱՐԱԻՆ» ԵԿԵՂԵՑԻ*

Այս եկեղեցու և նրա հյուսիսային կողմում գտնվող գերեզմանատան վիճակը վատ են պահպանվել: Գերեզմանատանը այժմ գտնվող 25—30 տապանաքարերն ամբողջովին կամ էլ կիսով չափ թաղված են հողի մեջ, իսկ մի քանիսն էլ կտրատված են: Եկեղեցու ինտերյերում եղած 6 վիմագրերը, որոնք հրատարակել է Ե. Լալայանը, այժմ տեղերում չկան: «Ամարահին» եկեղեցու և նրա գերեզմանատաներից ու մերձակայքից պետեղում ենք 15 արձանագրություն, որոնցից 8-ը հրատարակվում են առաջին անգամ:

587. ԽԱԶՔԱՐ, ազուցված եկեղեցու հյուսիսային որմնում (արտաքուստ): Ներքին մասում երկու տող: Համարում ենք XVII դարի արձանագրություն.

1 Խաչս յի
2 շ(ա)տ(ա)կ է

588. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, եկեղեցու ներսում.

Այս է տապան Ամիրի որդի մղտի Մօվսեսին թվին ՌՃԾԶ. (1707) յունվարի ա (1)

Հրատ. Ե. Լալայան, 74:

589. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, եկեղեցու ներսում.

Այս է տապան մղտի Մօսեսի որդի Յովսեփին թվին ՌՃԾԶ. (1707)

Հրատ. Ե. Լալայան, 74

590. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, եկեղեցու ներսում.

Աստուած ողորմի աւագ երեց՝ Ստեփաննոսին որ է որդի Բենիամինի առ ԱԾ փոխեցաւ յամի ՌՃԳ. (1654)

Հրատ. Ե. Լալայան, 74

591. ՄԱՐՄԱՐԵ ՔԱՐ, եկեղեցու աջակողմյան սեղանի ձախ կողմում.

Յշակ է սք գաւիթս այս Ամիրի որդի մահտեսի Ավարին եւ Մօսեսին Պետրոսին Պօղոսին թվն ՌՃԾԲ (1703)

Հրատ. Ե. Լալայան, 74

592. ԱՐՉԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ, եկեղեցու ձախակողմյան սեղանի արևելյան պոսի վրա.

Յշգեք վմիաբան սք ուխտիս մերոյ վոր Ստեփանն տր Ովանէան տր Ոսկանն տր Անանէան տր Ստեփանն եւ վոր Գրիգոր գծող գրոյս թվն ՌՃԾԲ (1703)

Հրատ. Ե. Լալայան, 74

593. ՄԱՐՄԱՐԵ ՔԱՐ, եկեղեցու սեղանի աջ կողմում.

Այս է սք առաքեալն Պետրոս

Հրատ. Ե. Լալայան, 74

594. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Եկեղեցու հյուսիսային կողմում, պարզասի տակ: Կողին երկու տող, որի առաջին տողի սկիզբը շարված է.

1 ՈՐ ՄԻԱՎԴՈՒԼԻ. ՈՐ Է ՈՐԴԻ ԹՈՒՄԱՆԻՆ. ՍԱ
2 [ՓՈՌ]ԵՑԱԻ ՅԵՐԿՐԵՍ ՎԵՐԻՆ ՌՃՂԳ (1744) ԹՎԻՆ

595. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Նախորդի կողքին, թաղված հողի մեջ: Տեսանելի է միայն առաջին տողը: Համարում ենք XVII դարի արձանագրություն.

1 ԱՅՍ Է ՏԱՊ(Ա)Ն ԱՆԱՆԻ ԿՈՂԱԿԻՑ

596. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Նախորդի կողքին, թաղված հողի մեջ: Տեսանելի է միայն առաջին տողը: XVII դարի արձանագրություն է.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԿՐՏՈՒՄԻ ՈՐԴԻ ՄԱՐԳԱՐԻՆ

597. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Նախորդի կողքին, թաղված հողի մեջ: Տեսանելի է առաջին տողը և երկրորդի սկիզբը: XVII—XVIII դարերի արձանագրություն է.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Ա(ՍՏՎԱ)ԾԱՏ
- 2 ՈՒՐԻ ՈՐԴԻ

598. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Եկեղեցու արևելյան կողմում՝ պարսպից դուրս գտնվող գերեզմանատանը: Կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊՈՂՈՍԻ ԿՈՂԱ
- 2 [ԿԻ]Յ ՄԱՐԹԻՆ ԹՎ ՌՃԾ (1701)

599. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Նույն գերեզմանատանը, կողին երեք տող, որի երկրորդ տողի սկիզբը թաղված է հողի մեջ.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԹԱՄ
- 2 . . . ԿՈՂԱԿԻՅ ԽԱՆՓ(Ա)Ր
- 3 ԻՆ ԹՎ ՌՃՆ (1691)

600. ԽԱՉՔԱՐ, ագուցված եկեղեցու պարսպի արևելյան ճակատի վերեփում: Խաչքարն առաջին խորանից ներքև՝ վեց տող, որի մի մասը քայքայված է: Համարում ենք XV դարի վկայագիր.

- 1 ԽԱՉՍ [ՅԻՇԱՏԱԿ Է] ՇՈԱ
- 2 ՐԲ ՈՐ Ի ՇԱ< ԼԻՅՈՍԱ: ԹՈՒՆԱ
- 3 ՆԻ: ԳՈԳԻ: ՄԱՆԹՈՒՄՇԱ<Ա
- 4 — — ԳԱ — — ՅԷԴԳԱՇԱ<Ա ՅԷԴ . . .
- 5 ԱՅՇԱ: ԲԱՆՈՅՓԱ . . .
- 6 ՈՐՔ

601. ԽԱՉՔԱՐ, նախորդի կողքին (այժմ տեղում չկա).

Խչս յշուկ: Մախթումա, թրնա: պթնշա: Սրղանա: Սաֆա:
Խլաֆ յարվա: Չանվա: Նորվա: Ջիէ: (1478)

Հրատ. Ե. Լալայան, 75

Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԿԱՄ Ս. ԵՐՐՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԵԿԵՂԵՅԻ

Այս եկեղեցուց հայտնի է ընդամենը երեք վիմագիր, որոնք գտնվել են գավթի ինտեղեղում: Այժմ դրանք տեղում չկան: Վերջիններս կամ տեղահան են

արվել, կամ էլ XX դարի սկզբներին ծածկվել են գավթի սվաղով:

602. ԱՐՉԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ, եկեղեցու գավթի ներսում.

Յիշատակ է գաւիթս Հայրապետի որդի Աճատին,
Եարդուլուն եւ որդուցն

Հրատ. Ե. Լալայան, 75

603. ԱՐՉԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ, նախորդից քիչ հեռու.

Շինեցաւ ձեռամբ ուստա Սուլէյմանի

Հրատ. Ե. Լալայան, 75

604. ԱՐՉԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ, նախորդի մոտ.

Շինեցաւ գաւիթս թվն Ռ.Ղ.Թ (1650)

Հրատ. Ե. Լալայան, 75

Ս. ՄԻՆԱՍ ՄԱՏՈՒԹ

Այս մատուռում եղած վիմագրերն, ինչպես նաև նրա գավթի ու բակի արձանագրությունները տեղահան են արած, կոտրատված ու թաղված են փլատակների տակ: Մատուռի վիմագրերից երկուսը հրատարակել է Ե. Լալայանը:

605. ԽԱՉՔԱՐ, մատուռի որմնում ագուցված (ներսից).

Ս. Խաչս յիշատակ ջհանբաշխ . . . էլքէլչայ խասխաթի խորչայ
դունիաս մելիքիս ութանբաշխ աթայ մելիք . . . Յոհանէս թվ.
ՋևՋ (1497)) Կոստանդ:

Հրատ. Ե. Լալայան, 75

606. ԽԱՉՔԱՐ, մարմարից, ագուցված մատուռի մուտքի վերևում.

Սք խաչս բարեխօս լինի առ ԱՃ վասն
կուս Մարիամին կուս Նոյենվարին որք ենք
սպասաւորք սք Մյնասին:

Հավանաբար XVI—XVII դարերի արձանագրություն է:

Հրատ. Ե. Լալայան, 75

Ինչպես Ագուլիսի մյուս գերեզմանատների, այնպես էլ այս գերեզմանատան տապանաքարերի մի մասը տեղահան է արվել, իսկ մի մասն էլ կիսով չափ թաղված է հողի մեջ: Վիմագիր տապանաքարերի մի մասին էլ եղծված ու քայքայված է: Այս գերեզմանատնից հավաքված է 42 արձանագրություն, որոնք բոլորն էլ հրատարակվում են առաջին անգամ և վերաբերում են XVII—XVIII դարերին: Հավաքածուում գերեզմանատան արձանագրություններից 11-ը չենք ընդգրկել՝ նրանց քայքայված ու եղծված լինելու պատճառով:

607. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԱՀՏԵՍԻ ԱՀԱՐԱՆԻ
- 2 ՈՐԴԻ ՅՈՀԱՆՋԱՆԻՆ
- 3 ԹՎ ՌՃՀԹ (1730)

608. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, քանդակազարդ, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԽԱԶԻԿԻ ՈՐԴԻ ՄԱՀ
- 2 ՏԵՍԻ ԳՐԻԳՈՐԻՆ ՈՐ ՀԱՆԳԵԱԻ Ի Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս
- 3 ԹՎԻՆ ՌՃԽԷ (1698)

609. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՆԱՆԱՍԻ
- 2 ՈՐԴԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՈՐ
- 3 ՀԱՆԳԵԱԻ Ի Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս ԹՎ ՌՃԽԳ (1695)

610. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, շքշված: Կողին երեք տող, որի առաջին տողի սկիզբը կտարված է.

- 1 [ԱՅ]Ս Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՍՂՈԳԵՆՑ
- 2 ՄԵԼՔՈՆԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ԶԱՆԻՆ ՈՐ ՀԱ
- 3 ՆԳԵԱԻ Ի Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս ԹՎԻՆ ՌՃԼԲ (1683)

611. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին երեք տող, որը մեծամասամբ եղծված է.

- 1 ԱՅՍ [Է ՏԱՊԱՆ Տ]ԵՐ ՄԱՐԳ
- 2 [ԱՐԻ ՈՐԴԻ . . .] Տ(Ե)Ր ԱԻ(Ե)Տ
- 3 [ԻՍԻՆ] ԹՎ ՌՃ (1651)

612. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին երեք տող, որի երկրորդ ու երրորդ տողերի սկիզբները թաղված են հողի մեջ.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԹՈՒՄԱԻ ԿՈՂԱԿ
- 2 ԻՑ ՀՈՌՈՄՄԻՄԻՆ ԹՎ ՌՃՀԳ (1724)
- 3 ՀՈՔԸՍՏՈՍԻ Ժ (10)

613. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին չորս տող, որի չորրորդ տողի սկիզբը թաղված է հողի մեջ.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԸՏԵՓԱՆԻՆ ՈՐ Է ՈՐԴԻ Թ
- 2 ՈՒՄԱՆԻՆ ՊԱՏՎԱԿԱՆ ԷՐ ԽԻՍՏ ԳՈՎԵԼԻ ՈՐ Է ԲԱՐ(Ե)Մ
- 3 ԻՏ ԱՆՁ ԱՀԱՎՈՐ ԷՐ ՄԵԿ ՀԱՏ ԱՆՁ ՎԱ
- 4 ԱՅԱՄ ԱՇԽԱՐՀԻ ԹՎ ՌՃԿԲ (1713)

614. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին մեկ բառ (արձանագրությունը հավանաբար չի շարունակվել).

ՆԱԶԱՐ

615. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԸԿՐՏԻՃԻ ԿՈՂ(Ա)ԿԻՑ
- 2 ԱՆԲԷԿԻՆ ԹՎ ՌՃԿԸ (1719)

616. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին երեք տող.

- 1 Այս է տապան Ըջ
- 2 շամարի որդի Մա
- 3 կրտիաճի թվին ՌԾ (1601)

617. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱ(ՊԱ)Ն ՎԱՐԳԱՆ
- 2 ԵՍԻ ՈՐԴԻ ԱՍ — ՊՈՎԻՆ Ի
- 3 ԹՎ ՌՃԻՁ (1677)

618. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԿԻՐԱԿՈՍ[Ի]
- 2 ԿՈՂԱԿԻՑ ԳԱԱԼԻԱԿ Ի)Ն
- 3 ԹՎ ՌՃԽՁ (1697)

619. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Նախորդի փոքրին, կողին երկու տող, որի երկրորդ տողի սկիզբը թաղված է հողի մեջ.

1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԶՈՒՂԵՅԻ ՄԻՆԱՍ

2 [Ի] ԻՆ ԹՎ ՌՃ (1651)

620. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին երեք տող, որոնց վերջին մասերը եղծված են, իսկ երկրորդ տողի անձնանունը թաղված է հողի մեջ.

1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՈՂԱՆ [ԻՍԻ ՈՐԴԻ]

2 ԻՆ ՈՐ ՀԱՆԳԵԱ [Ի Ի Ք (ՐԻՍՏՈ) Ս]

3 ԹՎ ՌՃԽ [Գ] (1694)

621. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԱՀՏԵՍԻ ԲԵՆԻԱՄԻՆԻ

2 ԿՈՂԱԿԻՅ ՀՈՒՌՈՒՓՍԻՄԷ ԹՎ ՌՃԺԷ (1668)

622. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին հինգ տող, որի չորրորդ տողի սկիզբը թաղված է հողի մեջ.

1 ԱՅՍ Է ՏԱՊ(Ա)Ն ՆԻԿՈՂՈՍԻ. ՈՐ Է ՈՐԹԻ Մ(Ա)ՀՏԵ

2 ՍԱ ՊԵՏՐՈՍԻ ՍԱ ԵՐ ԱՄԱՅ ԻԲԻ. ԵԻ ԷՐ ԿՏՐ

3 ԻՃ Ի ԳՕՎԵԼԻ. ՍԱ ԹԱԳԱԻՈՐ ԷՐ

4 ՄԱ. ՈՐ ՓՈՆԵՅԱԻ ԱՅՍՍ ԱՇԽ

5 ԱՐՀԵ ԹՎ ՌՃԿԲ (1713) Ի

623. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԳՈՒԼԲԱՍ

2 ԱՐԻ ՈՐԴԻ ԵԶԱԶԻՆ ԹՎ ՌՃԼԸ (1689)

624. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Շրջված, կողին երեք տող, որոնց վերջին տասերը թաղալված են.

1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՐՈՒԹԻ

2 ՄԱՀԲՈՒԲԻ ԳՍՏՐ ՀՈ(Ի)ՌՈՒՄՍԻՄԻՆ

3 ԹՎ ՌՃԾ (1701)

625. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՄԱՀՏԵՍԻ ԱՀԱՐՕՆԻ

2 ՈՐԴԻ ՄԸԿՐՏՈՒՆԻՆ ԹՎ ՌՃՁԳ (1794)

626. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող՝ թաղալված.

1 ԱՅՍ Է ՏԱ(ՊԱ)Ն ՇՈՂԱԵՅԱ —

2 ——— ՄԻՆ Ի ԹՎ ՌՃԼԷ (1688)

627. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՂՈՒԿԱՍԻ ՈՐԴԻ ԶԱ

2 ՆԱԶԻԶԻՆ ԹՎ ՌՃԿԵ (1718)

628. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԸՍԱԻՅԻ Կ(Ո)ՂԱԿԻՅ

2 ԳԸԼԸՆՕՐԻՆ ԹՎ ՌՃՀ (1721)

629. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին երկու տող, որոնց մեջտեղի հատվածները եղծված են.

1 ԱՅՍ Է ՏԱ[ՊԱՆ . . .] ՎԱՐ — —

2 ՅՈՒՆԵՍԻ Կ[ՈՂԱԿԻՅ . . .] ԻՆ ԹՎ Ռ]ՃԾԸ (1709)

630. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող՝ թաղալված.

1 ԱՅՍ [Է ՏԱՊԱՆ ԳՈՒ]ԼԲԱՍԱՐ

2 Ի ՈՐ[ԴԻ . . .] ԻՆ ԹՎ ՌՃ (1651)

631. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին երկու տող՝ թաղալված: Հասարակ ենք XVII դարի արձանագրություն.

1 Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՎԱՐԴԱՆԵՍԻ ԿՈՂԱԿ

2 ԻՅ ԵԲՐՈՒՍՄԻՆ ԹՎ . . .

632. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Նախորդի կողքին, կողին երկու տող.

1 Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՎԱՐԴԱՆԵՍԻ ՈՐԴԻ ՀԱՄԱՍԻՆ

2 ԹՎ ՌՃՀԷ (1728)

633. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

1 ԱՅՍ Է ՏԱ(ՊԱ)Ն ՄԱՂԱՔԻՆ

2 ՈՐ Է ՈՐԴԻ ԶԱՔԱՐԻՆ ԹՎ (Ի)Ն

3 ՌՃԿԳ (1714)

634. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող՝ թաղալված.

1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԳՐ

2 ԻԳՈՐԻՆ ԹՎ ՌՃԻԷ (1678)

635. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երկու տող.

1 Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՄԱՀԵՍԻ ԱՀԱՐՕՆԻ

2 ՈՐԴԻ ՍԱՐՔԻՍԻՆ ԹՎ ՌՃՁ (1731)

636. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՍՆՈՒԴԻ ՈՐԴԻ ՄԱՀ
- 2 ՏԵՍԻ ՍԱԻԱԼԱՆԻՆ ՈՐ ՅԱՆԳ
- 3 ԵԱԻ Ի Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս ԹՎ(Ի)Ն ՌՃԾԳ (1704)

637. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին երեք տող, որի երրորդ տողի սյնիվը թաղված է հողի մեջ.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՄԱՀՏԵՍԻ Բ(Ե)ՆԻԱՄԻ
- 2 ՆԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ՄԱՐԳԱՐՏԻՆ ՈՐ ՀԱ
- 3 ՆԳԵԱԻ Ի ՔՐԻՍՏ(Ո)Ս ԹՎ ՌՃՀԲ (1723)

638. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին երկու տող, որի երկրորդ տողը թաղված է հողի մեջ: Համարում ենք XVII—XVIII դարերի արձանագրություն.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԿԻՐԱԿՈՍ
- 2 ԻՆ . . .

639 ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Նախորդի կողքին, կողին երկու տող, որի երկրորդ տողը ամբողջվին թաղված է հողի մեջ: Համարում ենք XVII դարի արձանագրություն.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱ(ՊԱ)Ն ԿԻՐԱԿՈՍԻ ԿՈՂԱԿԻՑ

640. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող.

- 1 Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՄԱՐԻԱՄԻՆ ՈՐ ԷՐ
- 2 ԿՈՂԱԿԻՑ Տ(Ե)Ր ԸՍՏԵՓԱՆԻՆ
- 3 ԹՎ ՌՃ (1651)

641. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Նախորդի կողքին, կողին երեք տող.

- 1 Ա(ՍՏՎԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՄԱՐԳԱՐԻՆ
- 2 ՈՐ Է ՈՐԴԻ Տ(Ե)Ր ԸՍՏԵՓԱՆԻՆ
- 3 ԹՎ ՌՃԾ (1701)

642. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին երեք տող, որի երկրորդ ու երրորդ տողերը քայքայված են: Համարում ենք XVII դարի արձանագրություն.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ՀԱՀՆԱԶԱՐԻ

643. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին երեք տող՝ քայքայված.

- 1 ԱՅՍ [Է Տ]ԱՊԱՆ ՄԱՐՈՒԷԻ

- 2 ԴՈՒՍՏՐ ԵՍԹԵԼԻՆ
- 3 ԹՎ ՌՃԾ (1701)

644. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին երեք տող, որի երրորդ տողը թաղված է հողի մեջ: Համարում ենք XVIII դարի արձանագրություն.

- 1 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՀՏԵՍԻ ՀԱՐ
- 2 ՈՒՆԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ՄԱՐԻԱՄԻՆ

645. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն, կողին մեկ բառ (արձանագրությունը չի շարունակվել).

ԱՅՍ

646. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին երկու տող, որի երկրորդ տողի սյնիվը թաղված է հողի մեջ.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԱՎԵՏԻՍԻ ԿՈՂԱ(ԿԻ)Ց
- 2 ՈՒՄԻ ԹՎ ՌՃ (1651)

647. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Կողին երեք տող, որի երրորդ տողը թաղված է հողի մեջ: Համարում ենք XVII դարի արձանագրություն.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Ղ(Ա)Պ(Ա)ՆՑԻ ԱՎԵՏԻՍԻ
- 2 ԴՈՒՍՏՐ ԱՊԱՀՆԱՐՈՂ ՄԱՐԻ
- *3 [ԱՄԻՆ]

648. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյուն: Շուռ տված, կողին երեք տող՝ քայքայված.

- 1 ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն ԶՈՐԱԲԻ Կ(Ո)Ղ(Ա)ԿԻՑ . . .
- 2 ԹՎ ՌՃ (1651)
- 3 ՈՐ

ПЕРЕЧЕНЬ ИЛЛЮСТРАЦИЙ

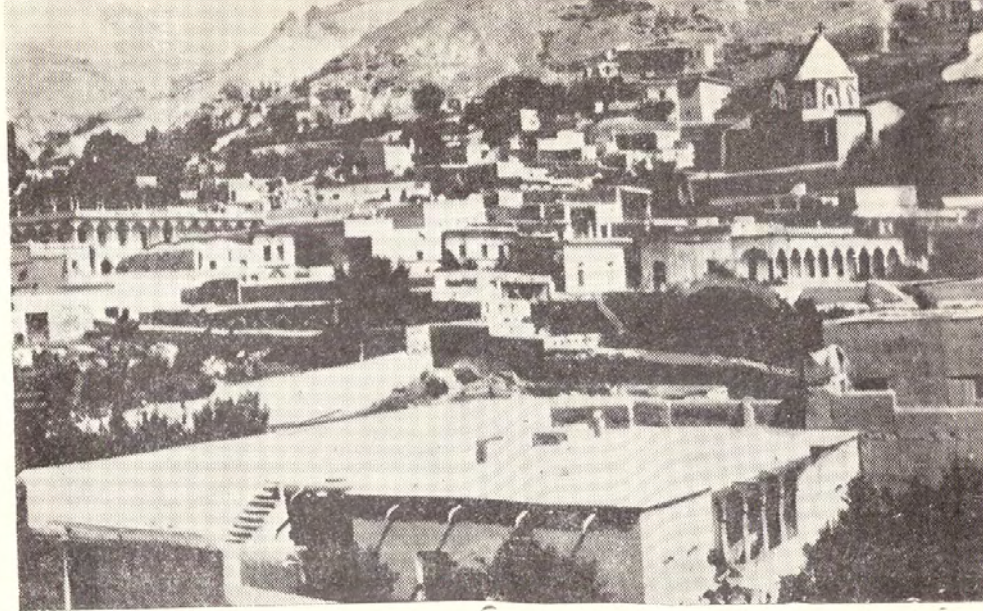
- Рис. 1а Вид квартала Шрнатак города Агулиса (конец XIX в.)
 Рис. 1б Общий вид монастыря св. Товмы Агулиса
 Рис. 2 Вид квартала Ванк города Агулиса (1910-е годы)
 Рис. 3 Вид квартала Верин Гет города Агулиса (1910-е годы)
 Рис. 4 Храм монастыря св. Товмы с юга
 Рис. 5 Храм монастыря св. Товмы с запада
 Рис. 6а Храм монастыря св. Товмы с юго-запада
 Рис. 6б Надгробье с кладбища Беки Агулиса
 Рис. 7 Колокольня западного фасада монастыря св. Товмы
 Рис. 8 Мавзолей-колокольня южного входа монастыря св. Товмы
 Рис. 9 Западный портал монастыря св. Товмы (барельеф «Неверие Товмы», фрески Нагаша Овнатана, сделанные в 1680-е годы, надпись тимпана)
 Рис. 10 Барельеф северного входа монастыря св. Товмы
 Рис. 11 Барельеф южного входа монастыря св. Товмы
 Рис. 12а Надпись на купели храма св. Товмы
 Рис. 12б Надгробье с главного кладбища Агулиса
 Рис. 13 Одна из колонн монастыря св. Товмы
 Рис. 14 Фрески арки колонны монастыря св. Товмы (худ. Нагаш Овнатан, 1680-е годы)
 Рис. 15 Надгробье с кладбища Беки Агулиса
 Рис. 16а Фрески купола монастыря св. Товмы (худ. Нагаш Овнатан)
 Рис. 16б Надгробье Мелика Парсадана
 Рис. 17 Фрагмент фресок монастыря св. Товмы (худ. Нагаш Овнатан)
 Рис. 18 Фрагмент фресок барабана св. Товмы (худ. Нагаш Овнатан)
 Рис. 19 Южный фасад кратуна (помещение для идолов) монастыря св. Товмы
 Рис. 20 Западный портал комплекса монастыря св. Товмы
 Рис. 21 Один из наблюдательных пунктов башен стены монастыря св. Товмы
 Рис. 22 Общий вид церкви св. Степаноса с юга
 Рис. 23 Южный вход церкви св. Степаноса
 Рис. 24 Западный вход церкви св. Степаноса
 Рис. 25 Дверь западного входа церкви св. Христафора (XVIII в.)
 Рис. 26а Общий вид церкви св. Степаноса с юго-запада
 Рис. 26б Надгробье с главного кладбища Агулиса
 Рис. 27 Общий вид церкви св. Христафора и вид Агулиса (на переднем плане фрагмент большого кладбища Агулиса)
 Рис. 28 Орнаменты северного входа церкви св. Христафора
 Рис. 29 Барельеф богородицы западного входа церкви св. Христафора
 Рис. 30а Барельеф богородицы западного фасада церкви св. Христафора и надпись З. Агулици
 Рис. 30б Надгробье с главного кладбища Агулиса
 Рис. 31 Общий вид церкви св. Христафора с юга
 Рис. 32 Надгробье с главного кладбища Агулиса
 Рис. 33а Надгробье с главного кладбища Агулиса
 Рис. 33б Фрески купола церкви св. Христафора (худ. Нагаш Овнатан, 1680-е годы)

- Рис. 34 Фрески купола и барабана церкви св. Христафора с портретом св. Месропа (худ. Нагаш Овнатан)
 Рис. 35а Барельеф южного фасада церкви св. Христафора
 Рис. 35б Надгробье с кладбища Беки Агулиса
 Рис. 36 Церковь св. Шмавона в 1930-ы годы
 Рис. 37 Нынешний вид церкви св. Шмавона
 Рис. 38 Церковь св. Ованеса Мкртчича с юго-востока
 Рис. 39 Церковь св. Ованеса Мкртчича с севера
 Рис. 40 Второй этаж притвора (северного) церкви св. Ованеса Мкртчича
 Рис. 41 Восточный фасад церкви св. Ованеса Мкртчича
 Рис. 42 Церковь св. Ованеса Мкртчича с юга
 Рис. 43а Церковь св. Акопа Айрапета с запада
 Рис. 43б Надгробье с кладбища Беки Агулиса
 Рис. 44 Общий вид церкви св. Акопа Айрапета
 Рис. 45 Мост в Агулисе (XVII—XIX вв.)
 Рис. 46 Балкон двухэтажного дома Верин Агулисе
 Рис. 47а Окна двухэтажного дома со сводчатым перекрытием (в Дашт Агулисе)
 Рис. 47б Надгробье с кладбища Беки Агулиса
 Рис. 48 Общий вид комплекса Мец Аствацацина
 Рис. 49 Двухэтажная колокольня южного входа церкви Мец Аствацацина
 Рис. 50а Музей монастыря св. Товмы Агулиса (1910-е годы)
 Рис. 50б Надгробье с главного кладбища Агулиса
 Рис. 51 Портал в Верин Агулисе
 Рис. 52а Вид развалин квартала Сторин или Дашт Агулиса
 Рис. 52б Надгробье с кладбища Беки Агулиса
 Рис. 53 Надгробье с главного кладбища Агулиса
 Рис. 54 Общий вид церквей св. Ерордугюн и Амараш
 Рис. 55 Стукан портала, ручки и другие детали в Верин Агулисе
 Рис. 56 Мощёная улица в Верин Агулисе
 Рис. 57а Церковь св. Ншана или Амараш Дашт Агулиса с запада
 Рис. 57б Вид села Кагакика (1910-е годы)
 Рис. 58 Церковь св. Ерордугюн или св. Степанос Дашт Агулиса с запада

ПЕРЕЧЕНЬ ПЛАНОВ, ПОМЕЩЕННЫХ В ТЕКСТЕ

1. План церкви св. Товмы
2. План церкви св. Степаноса
3. План церкви св. Шмавона
4. План церкви св. Ованеса Мкртчича
5. План церкви св. Акопа Айрапета
6. План церкви Мец Аствацацина
7. План церкви св. Ерордугюн или св. Степаноса и церкви св. Ншана или «Амараш»
8. План жилого дома
9. План жилого дома
10. План дома Согомонанц — предков Комитаса (в Цене)

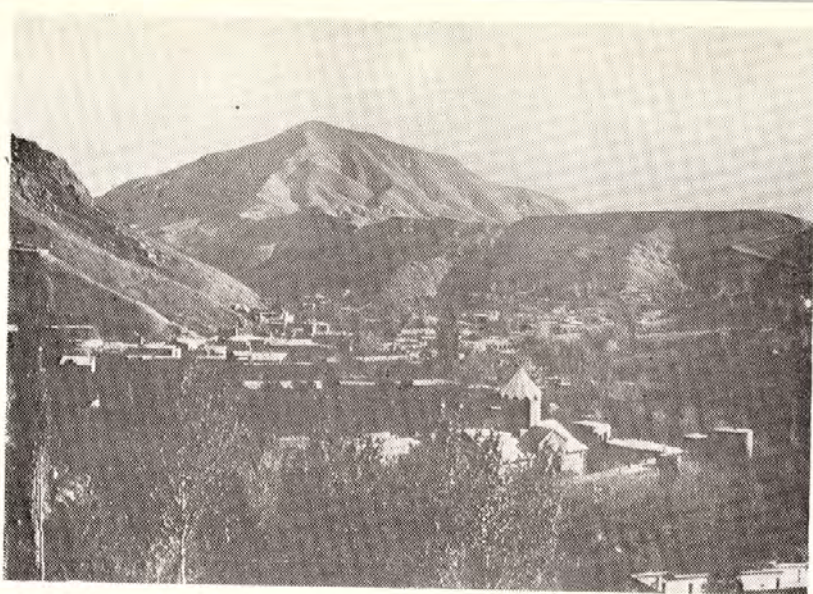
ՀՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ

Նկ. 1ա Մի պատկեր Ագուլիսի Շոնառակ թաղամասից (XIX դ. վերջերին)

Նկ. 1բ Ագուլիսի ս. Թովմա վանքի ընդհանուր տեսքը

Նկ. 2 Մի պատկեր Ագուլիսի Վանքի թաղամասից (1910-ական թվականներ)

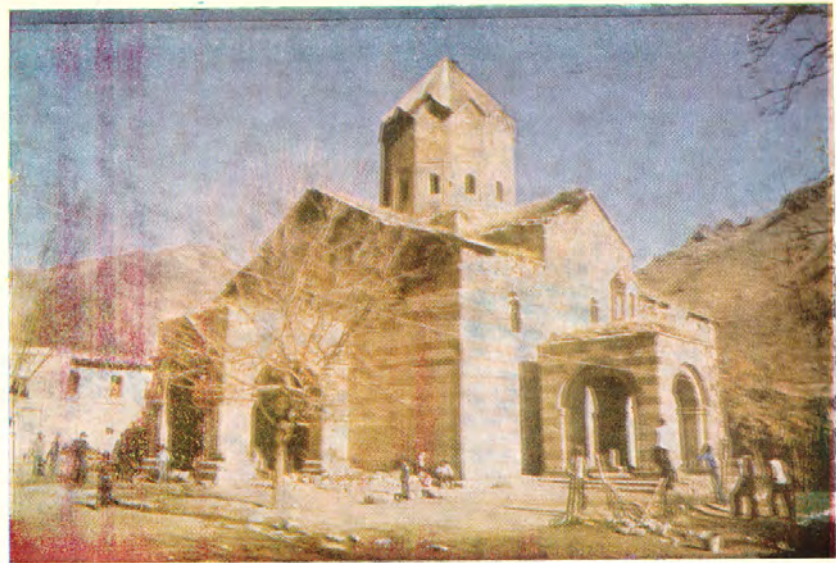
Նկ. 3 Մի պատկեր Ագուլիսի Վերին Գետ թաղամասից (1910-ական թվականներ)

Նկ. 4 Ագուլիսի ս. Թովմա վանքի տաճարը հարավից

Նկ. 5 Ս. Թովմա տաճարը արևմուտքից

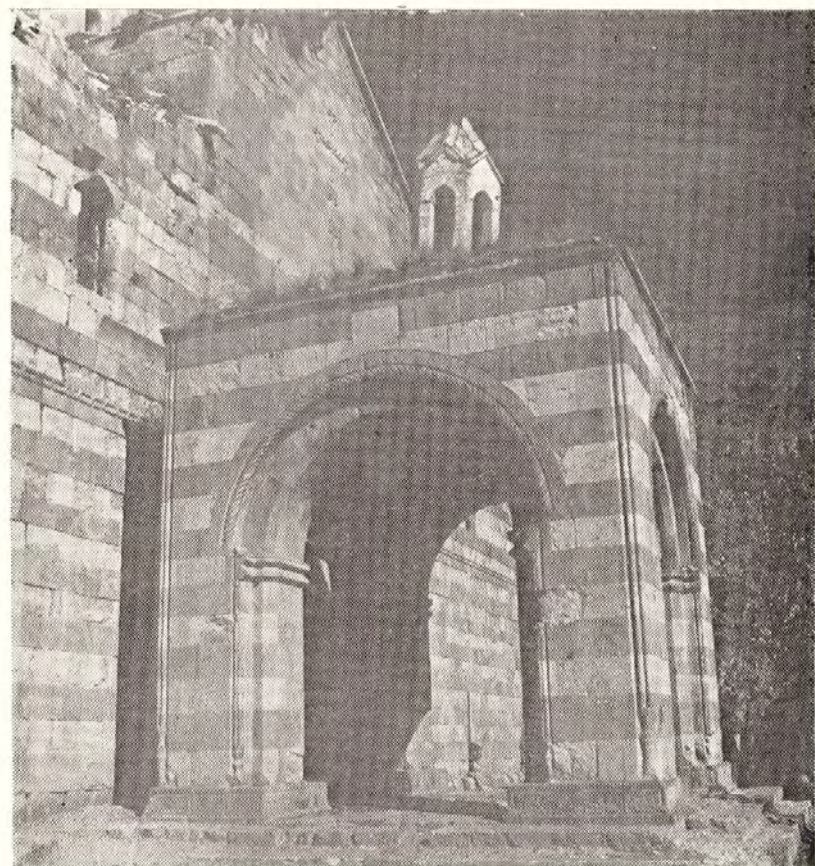
Նկ. 6 ա Ս. Թովմա տաճարը հարավ-արևմուտքից

Նկ. 6 բ Տապանաքար Ագույիսի Բեկի գերեզմանատեղից

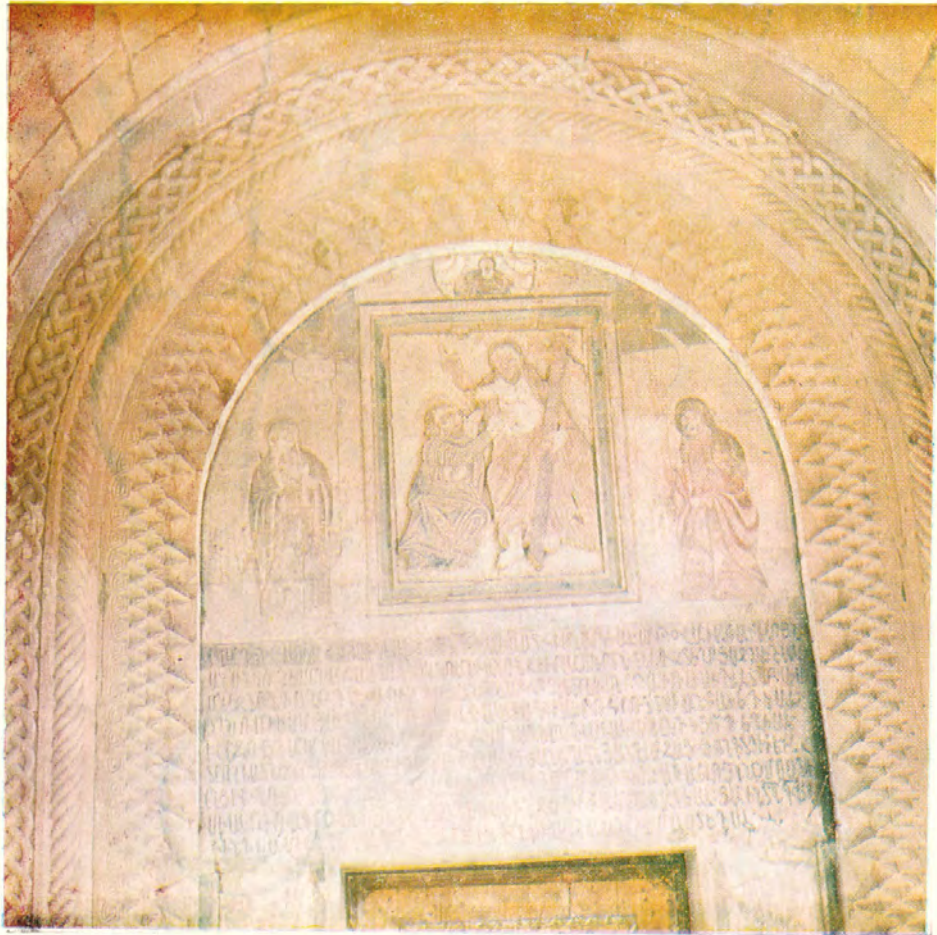

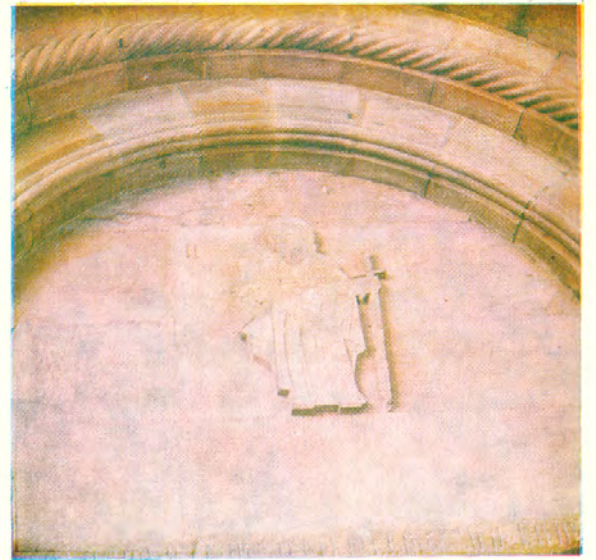
Նկ. 7 Ա. Թովմա տանարի արևմտյան ճակատի զանգակատունը

Նկ. 8 Ա. Թովմա տանարի հարավային մուտքի մատուռ-զանգակատունը

Նկ. 9 Ս. Թովմա տաճարի արևմտյան շքամուտքը («Թովմայի աննախառու-
րյունը» պատկերաքանդակը, 1680-ական թվականներին կատարած Նազաշ
Հովնարանի որմնանկարները, բարաժոթի արձանագրությունը)

Նկ. 10 Ս. Թովմա
տաճարի հյուսիսային
մուտքի պատկերաքան-
դակը

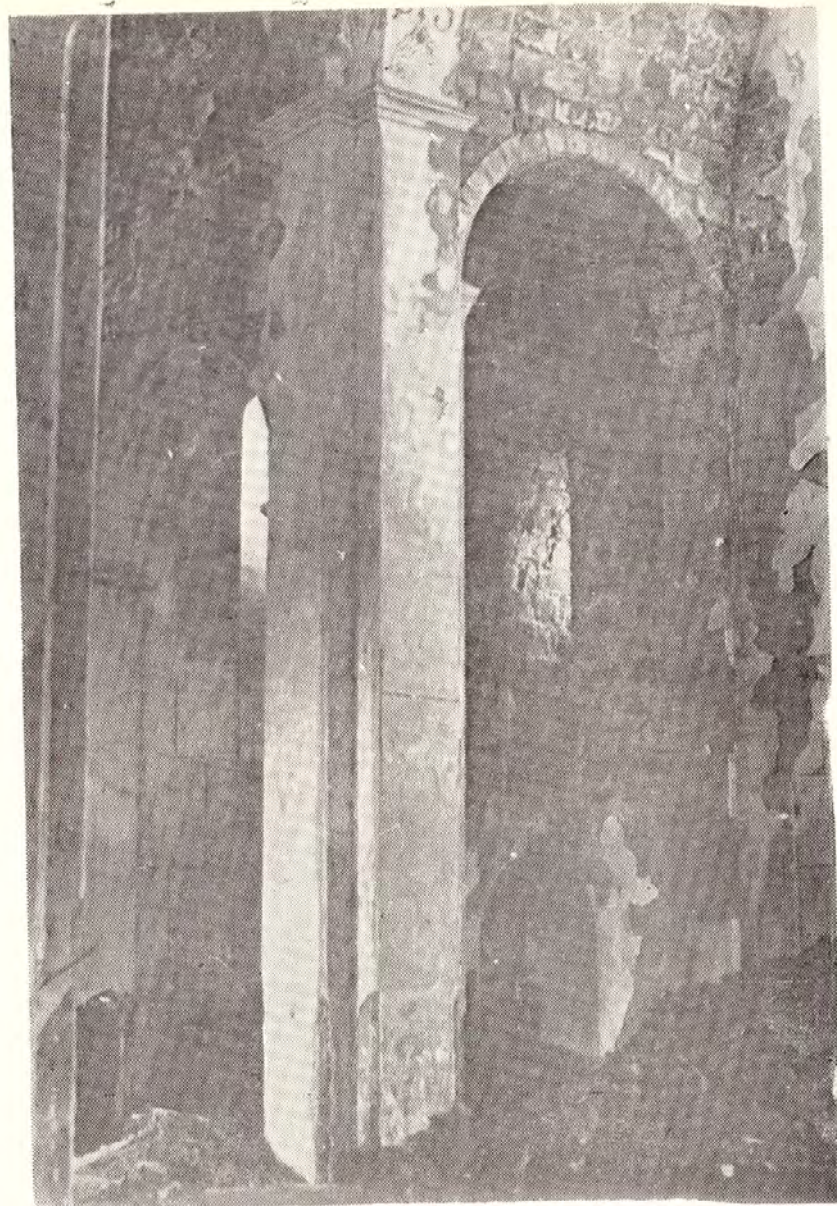
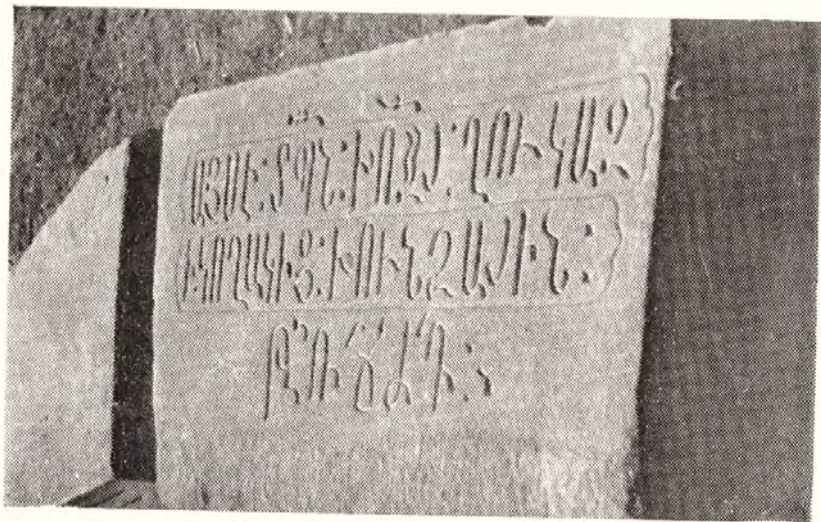

Նկ. 11 Ս. Թովմա
տաճարի հարավային
մուտքի պատկերաքան-
դակը

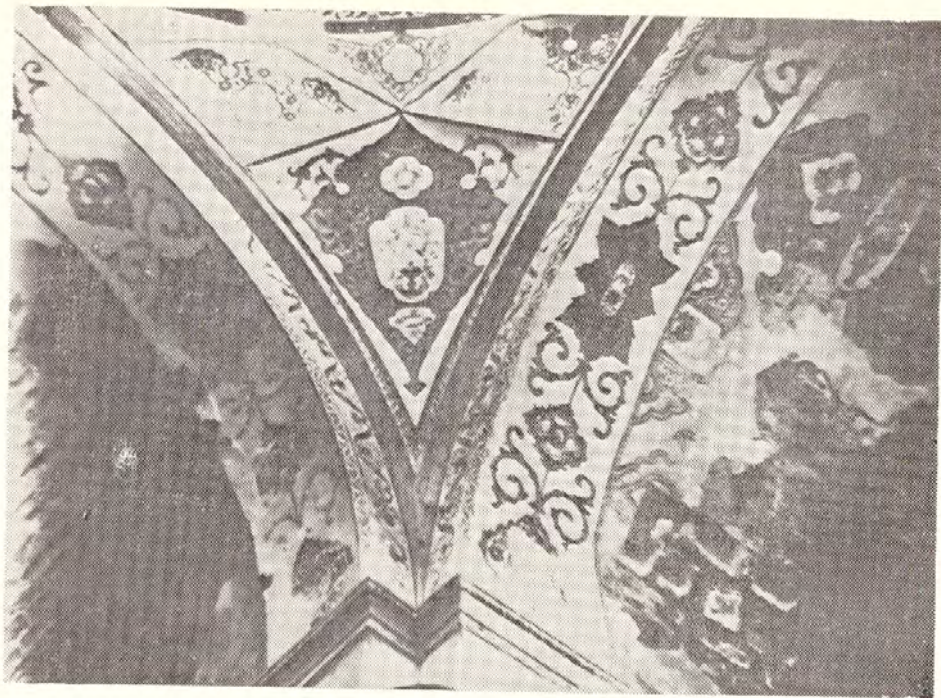
ԲԻՏԻՄԱՐԾԱՌԱ ՏԵՐԻԱՅԻՏՈՒՐ
 ԱՌԻ ԿՐԻՍՏՈՍ
 ՓՐԿԻՉՊԱԵԱ ԶՕՆՈՓՐԻՈՍ

Նկ. 12 ա Ս. Թովմա տաճարի սկրտորջան ավազանի արձանագրության գրչանկարը

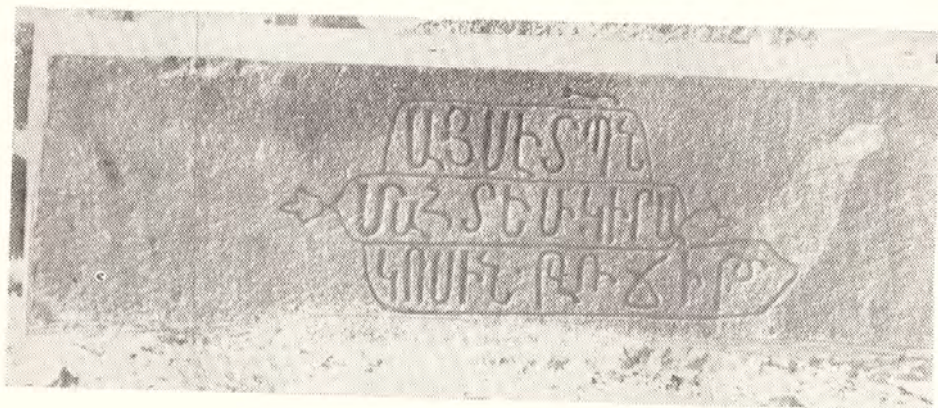
Նկ. 12 բ Տապանաքար Ագոպիտի սեճ գերեզմանատնից

Նկ. 13 Ս. Թովմա տաճարի մույտերից մեկը

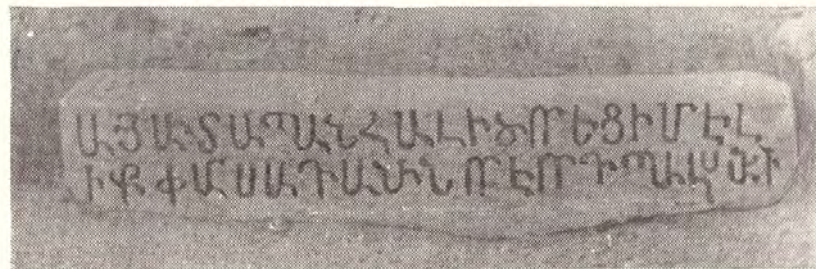

Նկ. 14 Ս. Թովմա տաճարի կամարադեղներից մեկի որմնանկարները (նկարիչ՝ Նադաշ Հովնաթան, 1690-ական թվականներ)

Նկ. 16 ա Ս. Թովմայի գմբեթի որմնանկարը (նկարիչ՝ Նադաշ Հովնաթան)

Նկ. 16 բ Հալիծորեցի մելիք Փարսադանի տապանաքարը

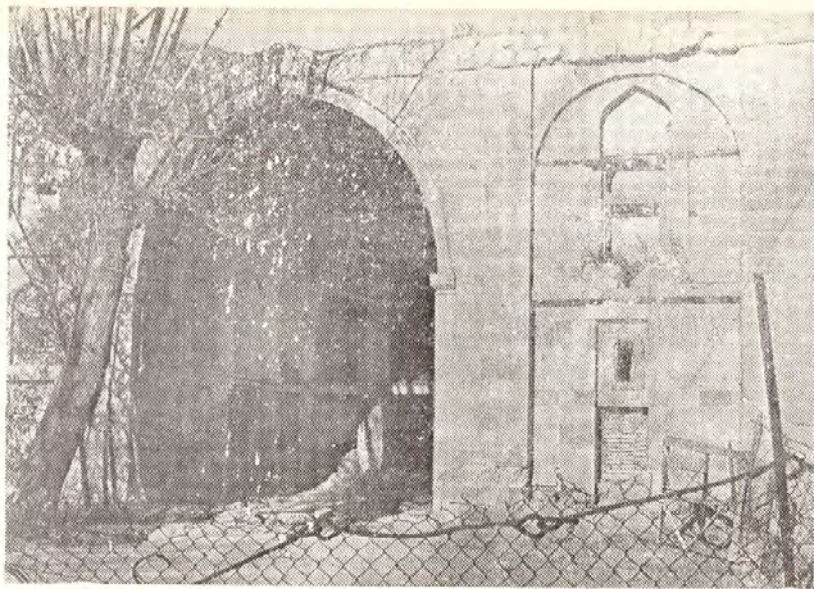
Նկ. 15 Տապանաքար Ագուլիսի Բեկի գերազմանատնից

Նկ. 17 Հատված ս. Թովմայի որմնակարներից

Նկ. 18 Հատված ս. Թովմայի բնույթի որմնակարներից

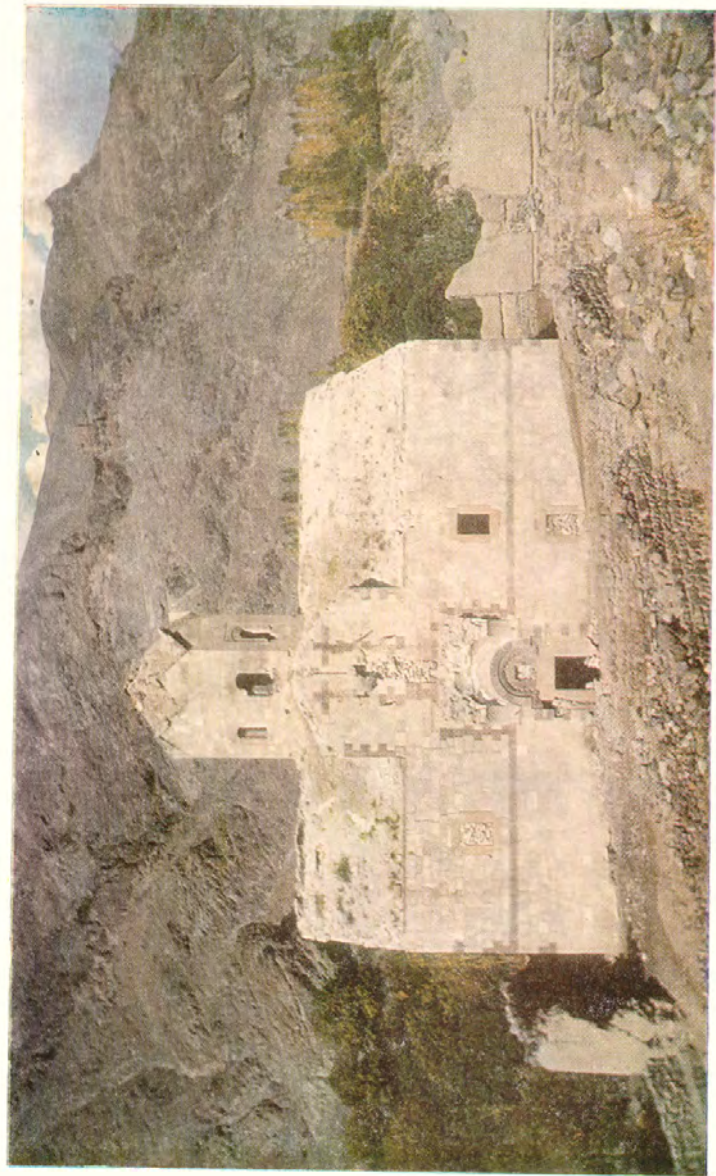

Նկ. 19 Ս. Թովմա վանքի կոստան հարավային ճակատը

Նկ. 20 Ս. Թովմա վանքի համալիրի արևմտյան շրամոտքը

Նկ. 21 Ս. Թովմա վանքի պաշտպի դիտակեանքով աշտարակներից մեկը

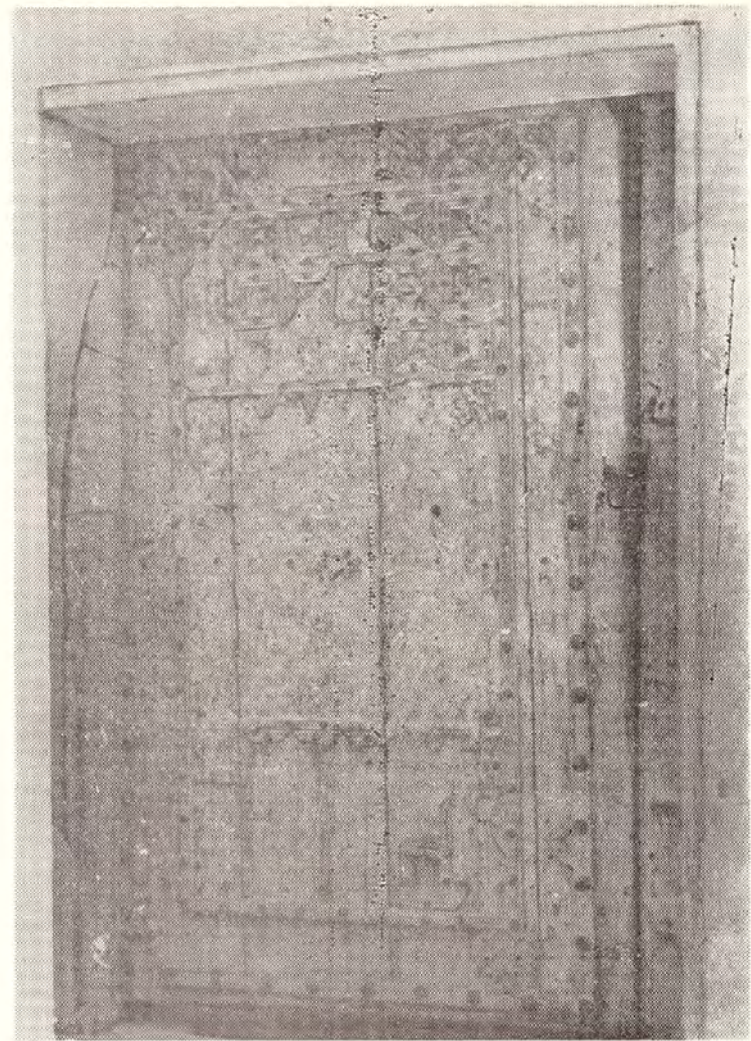
Նկ. 22 Ագուլիսի ս. Ստեփանոս եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հարավից

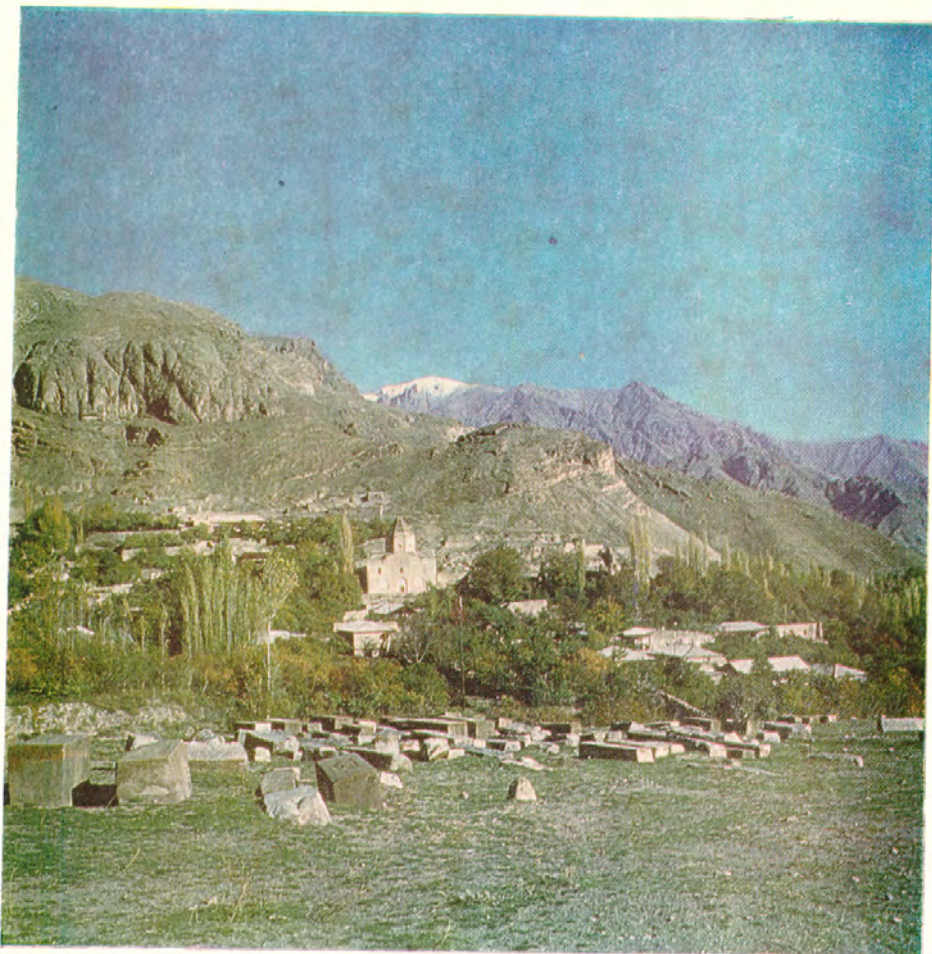
Նկ. 23 Ս. Ստեփանոս եկեղեցու հարավային մուտքը

Նկ. 24 Ս. Ստեփաննո եկեղեցու արևմտյան մուտքը

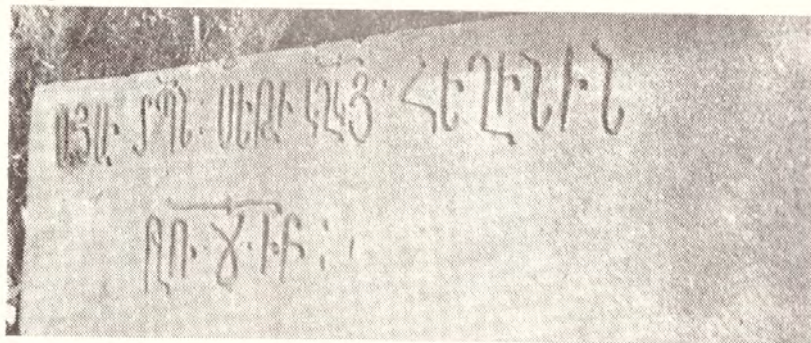
Նկ. 25 Ս. Քրիստափոր եկեղեցու արևմտյան մուտքի դուռը (XVIII դ.)

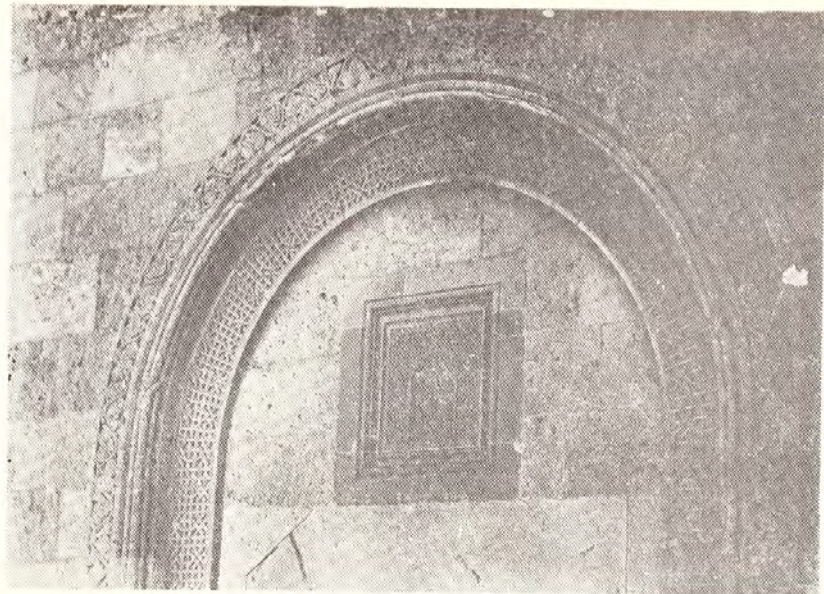

Նկ. 27 Մի պատկեր Ագուլիսից և ս. Քրիստափոր եկեղեցու ընդհանուր տեսքը
(առաջին պլանում Ագուլիսի մեծ գերեզմանատունը)

Նկ. 26 ա Ս. Ստեփանոս եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հարավ-արևմուտքից
Նկ. 26 բ Տապանաբար Ագուլիսի մեծ գերեզմանատնից

Նկ. 28 Ս. Քրիստափոր եկեղեցու հյուսիսային մուտքի բանդակները

Նկ. 29 Ս. Քրիստափոր եկեղեցու արևմտյան մուտքի Աստվածածնի պատկերաբանդակը

Նկ. 30 ա Ս. Քրիստափոր եկեղեցու արևմտյան ճակատի Աստվածածնի պատկերազանդակին ու Չ. Ագուլեցու վիճագիրը

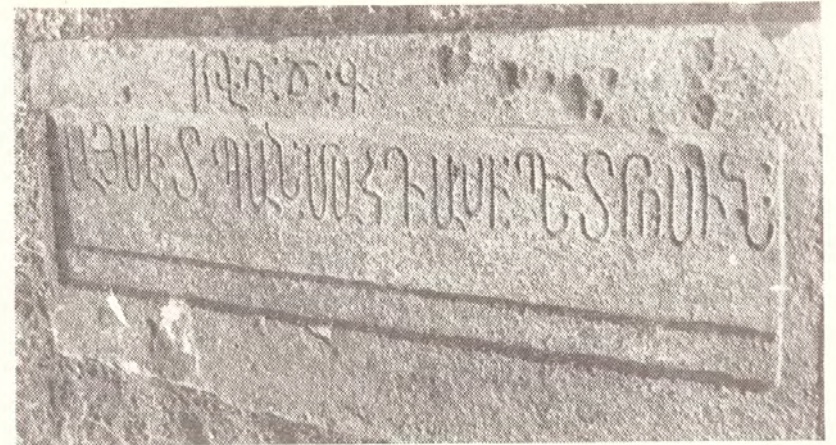
Նկ. 30 բ Տապանաքար Ագուլիսի նեո գերեզմանատեղից

Նկ. 31 Ա. Քրիստափոր Էղեղեցու ընդհանուր տեսքը հարավից

Նկ. 32 Տապանաքար Ագուլիսի մեծ գերեզմանատնից

Նկ. 33 ա Տապանաքար Ագուլիսի մեծ գերեզմանատնից

Նկ. 33 բ Ա. Քրիստափոր Էղեղեցու գմբեթի որմնանկարը (նկարիչ՝ Նաղաշ Հովնաթան, 1650-ական թվականներ)

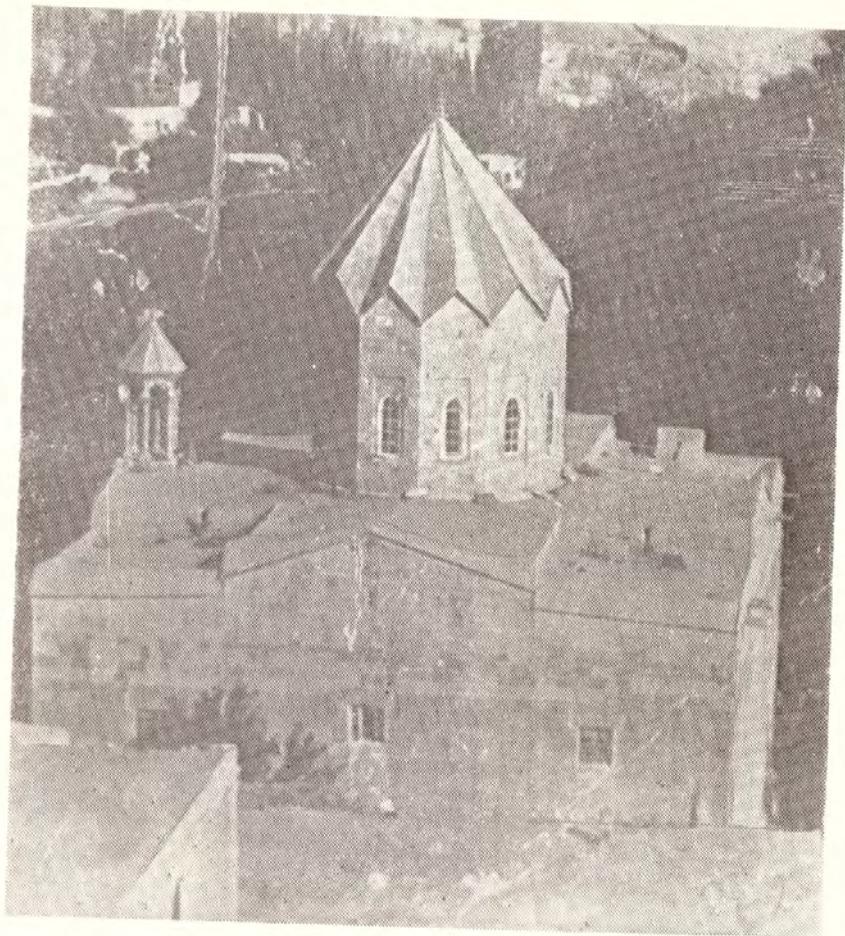
Նկ. 34 Ս. Քրիստափոր Եկեղեցու գմբեթի ու թմբուկի որմնանկարները՝ Մեարոպ Մաշտոցի պատկերով

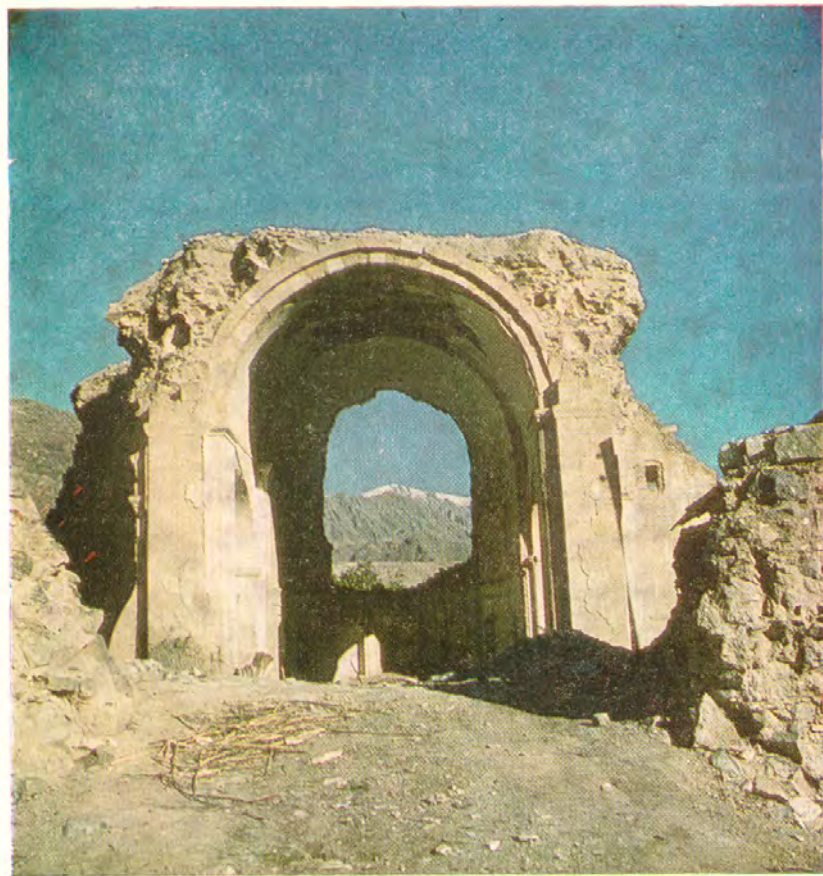
Նկ. 35 ա Ս. Քրիստափոր Եկեղեցու հարավային ճակատի պատկերաքանդակը

Նկ. 35 բ Տապանաշար Ագոլիսի Բեկի գերեզմանատանից

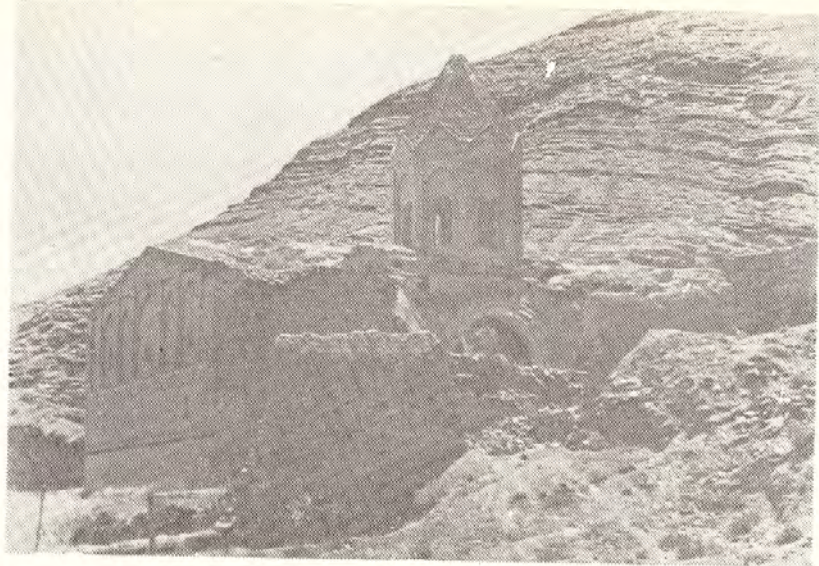

Նկ. 36 Ս. Շմավոն եկեղեցին 1930-ական թվականներից

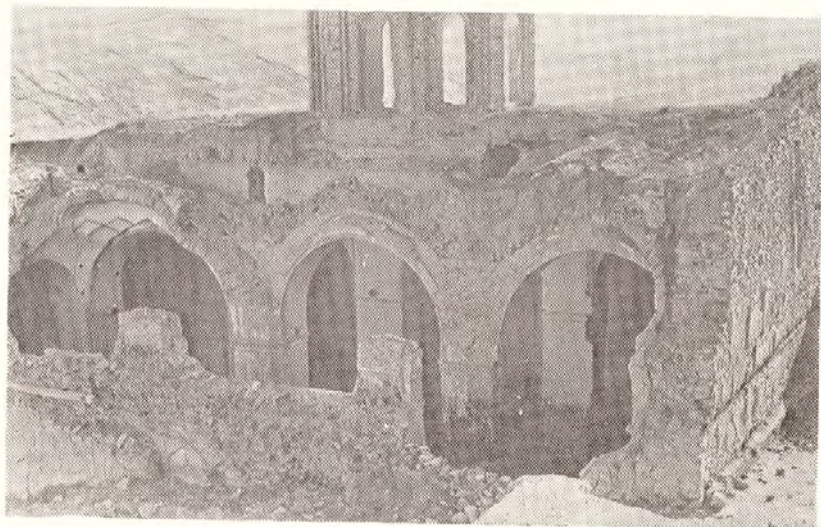

Նկ. 37 Ս. Շմավոն եկեղեցու այժմյան տեսքը

Նկ. 38 Ա. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցին հյուսիս-արևմուտքից

Նկ. 39 Ա. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցու տեսքը հյուսիսից

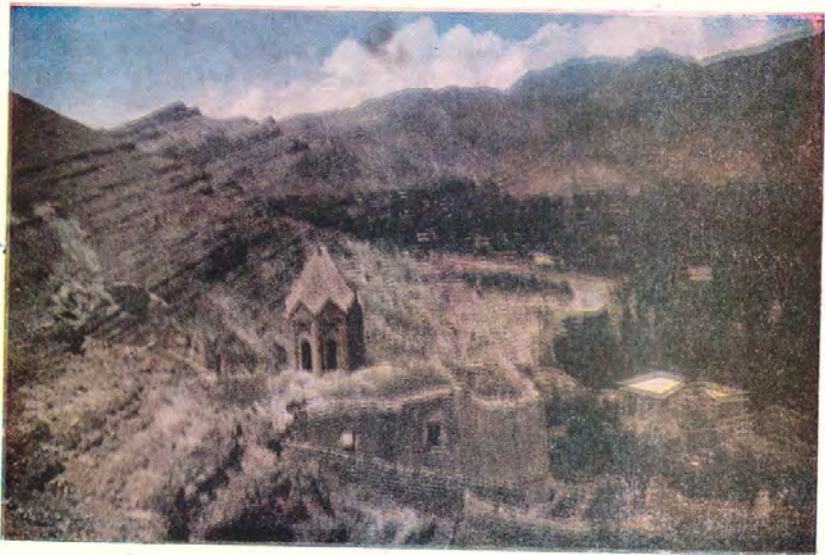

Նկ. 40 Ա. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցու հյուսիսային ավանդատան 2-րդ հարկը

Նկ. 41 Ս. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցին հյուսիս-արևմուտքից

Նկ. 42 Ս. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցին հարավից

Նկ. 43 և Ս. Հակոբ-Հայրապետ եկեղեցին արևմուտքից

Նկ. 43 ք Տապանաքար Ագուլիսի Բեկի գերեզմանատնից

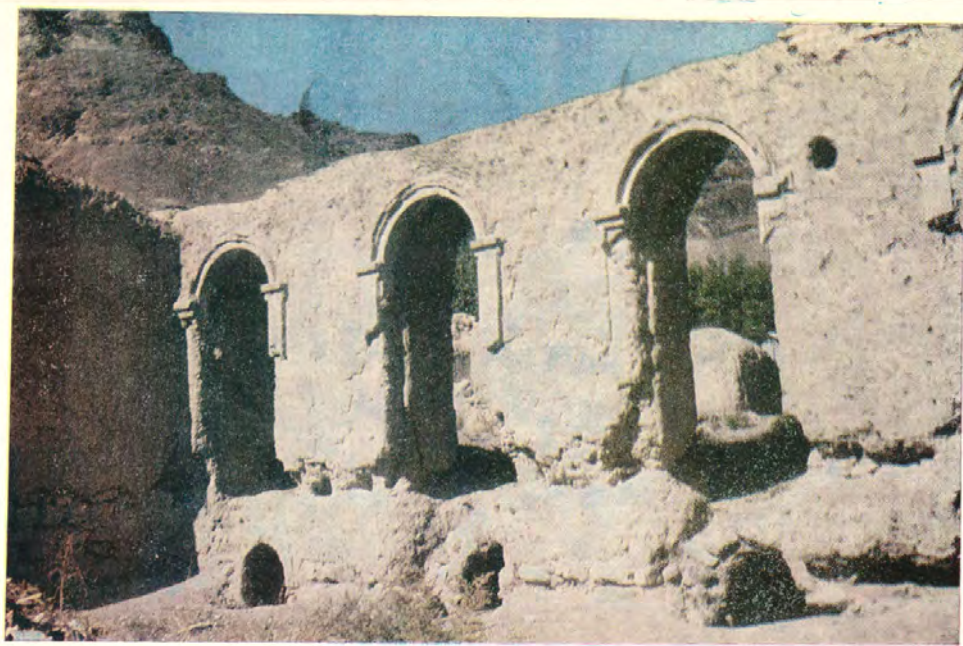

Նկ. 44 Ս. Հակոբ-Հապրավան եկեղեցու ընդհանուր տեսքը

Նկ. 45 Կանոնք Ագուլխում (XVII—XIX դդ.)

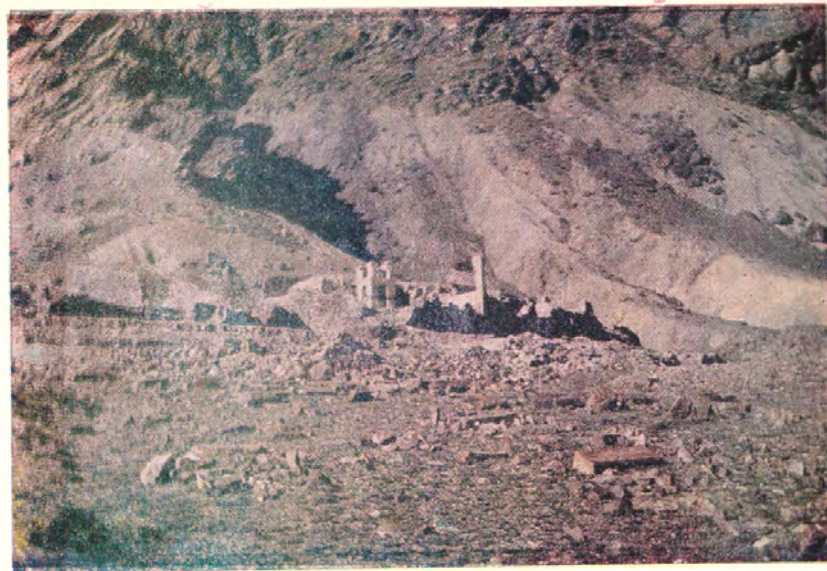

Նկ. 46 Երկնարկանի տան պատշգամբ Վերին Ագուլխում

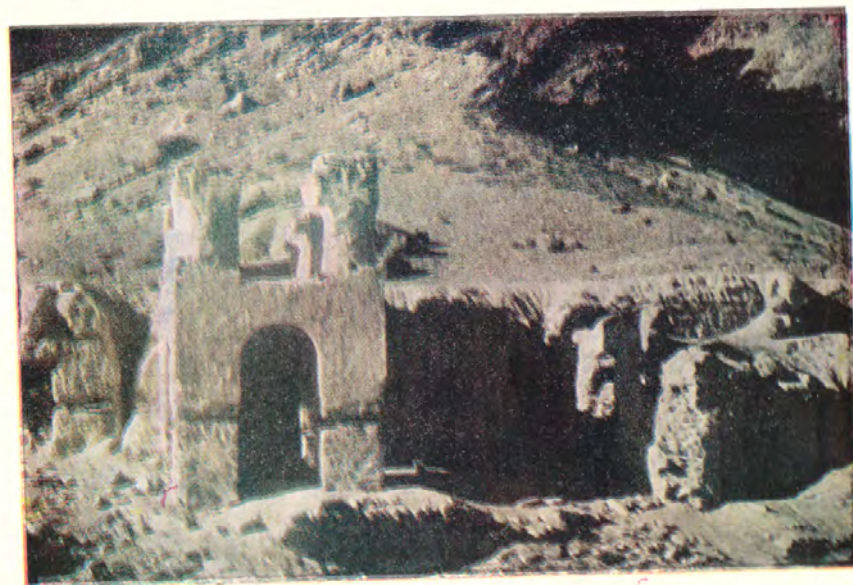
Նկ. 47 ա Քաղակապ ծածկով երկհարկանի տան լուսամուտների բացվածքներ (Ստորին կամ դաշտ Ագուլխում)

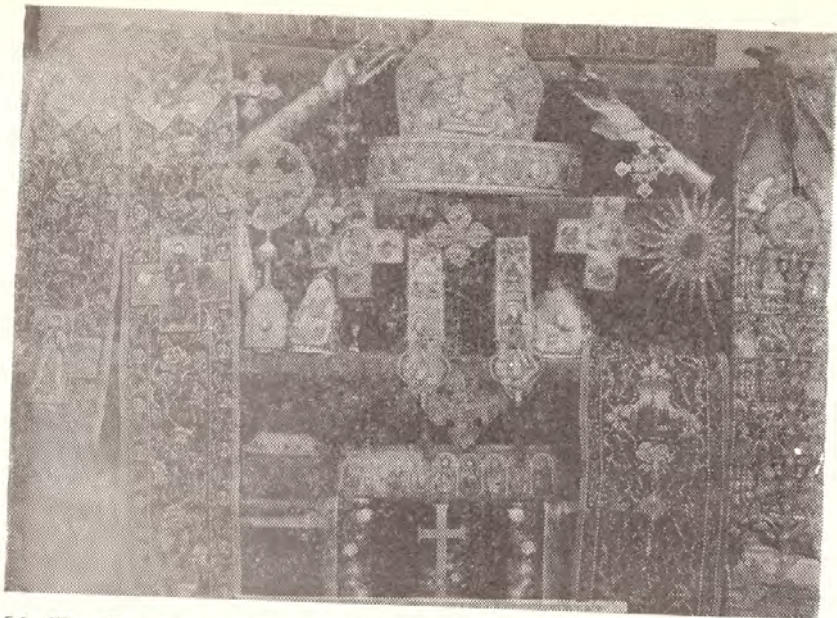
Նկ. 47 բ Տապանաբար Ագուլխի բեկի գերեզմանատինց

Նկ. 48 Մեծ Աստվածուծնի համալիրի ընդհանուր տեսքը

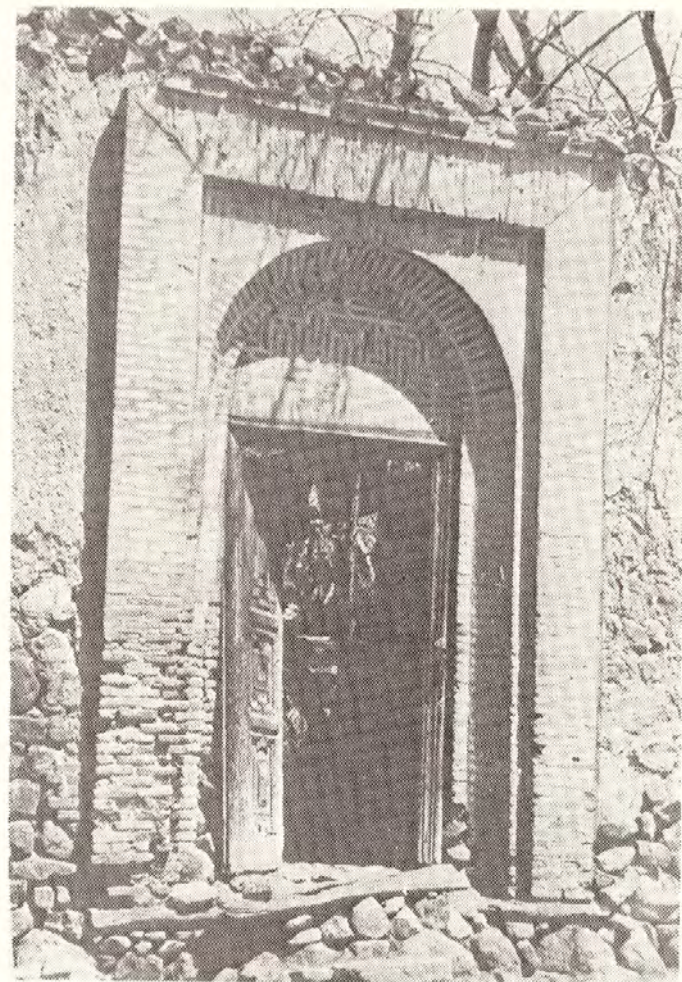
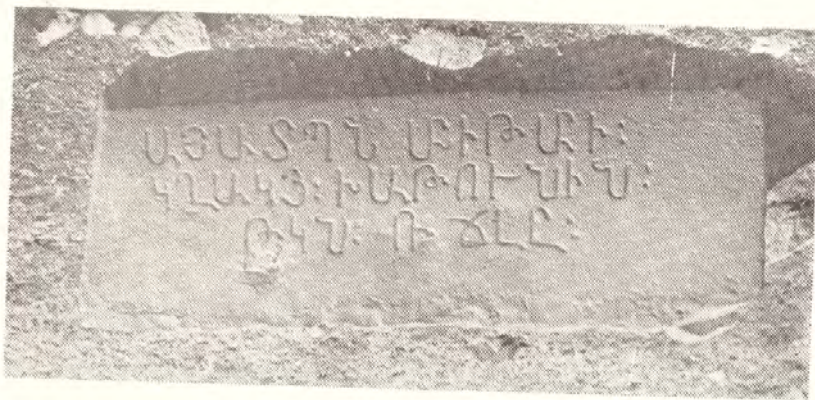
Նկ. 49 Մեծ Աստվածածնի եկեղեցու հարավային մուտքի երկհարկանի զանգակատունը

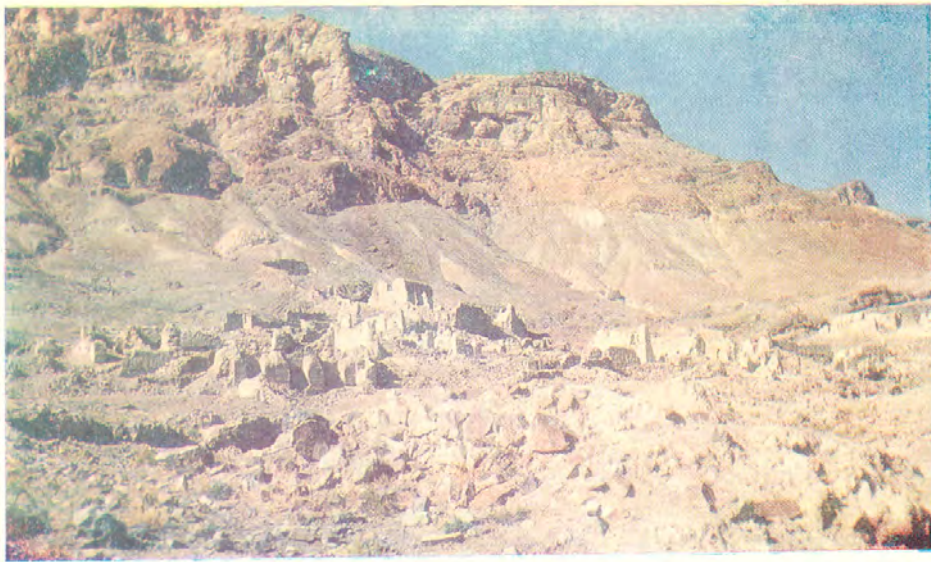

Նկ. 50 ա Ագուլիսի ա. Թովմա վանքի թանգարանը (1900-ական թվականներ)

Նկ. 50 բ Տապանաբար Ագուլիսի մեծ գերեզմանատեղից

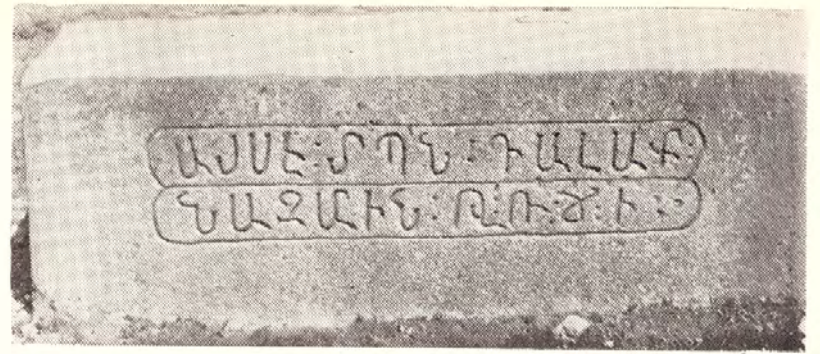
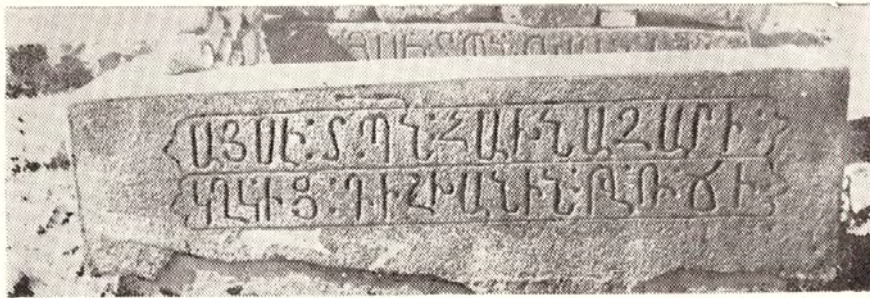

Նկ. 51 Շրամառք վերին Ագուլիսում

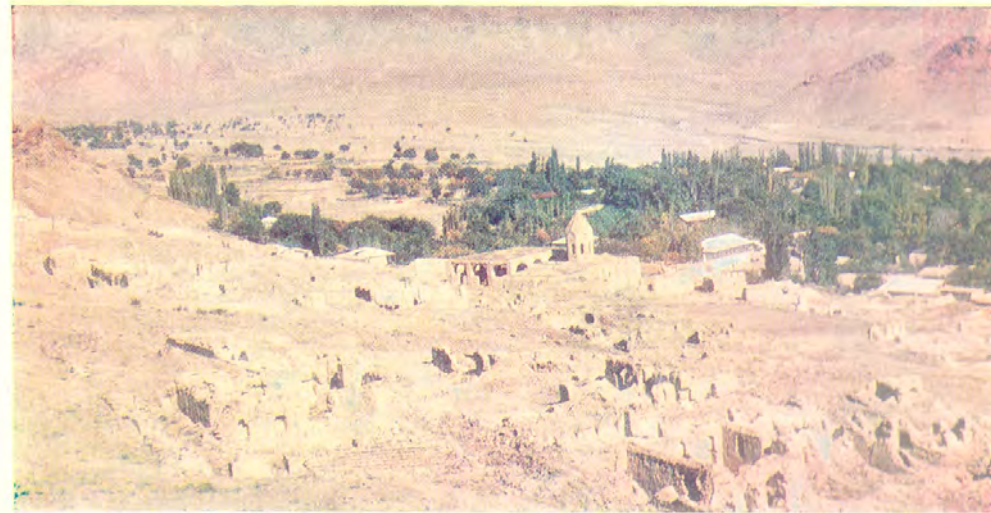
Նկ. 52 ա Մի պատկեր Ստորին կամ Գաշա Ագուլիսի ավերակ թաղամասերից

Նկ. 52 բ Տապանաքար Ագուլիսի Բնկի գերեզմանատնից

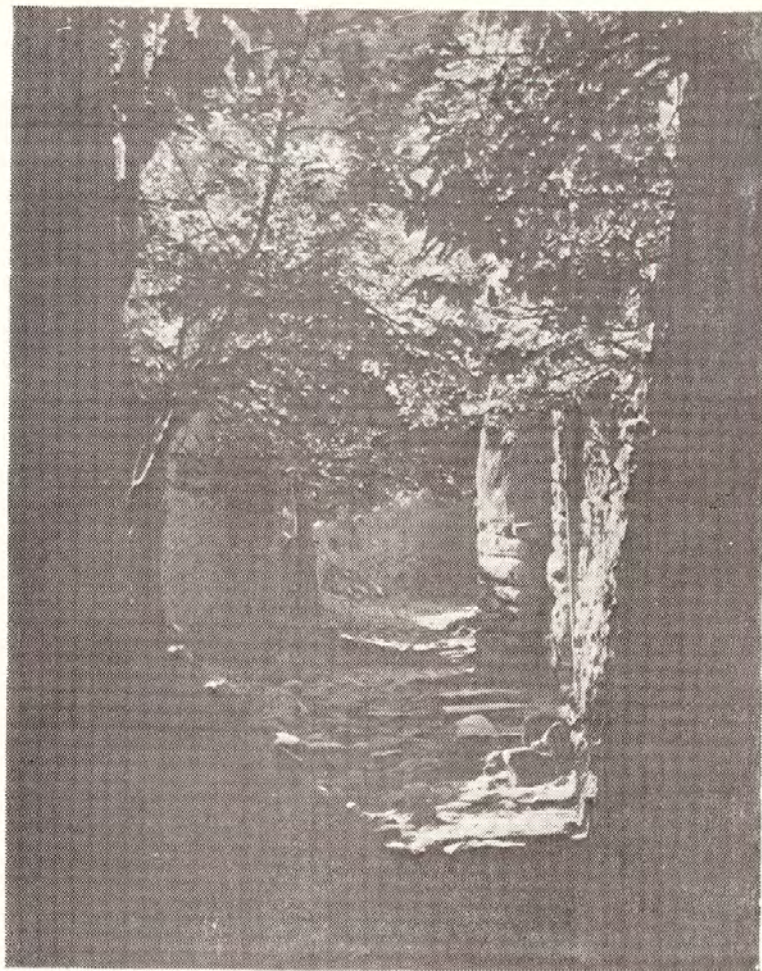
Նկ. 53 Տապանաքար Ագուլիսի մեծ գերեզմանատնից

Նկ. 54 Ս. Նրորդուբյուն և «Ամարսին» եկեղեցիների ընդհանուր տեսքը հարավ-արևմուտքից (առաջին պլանում ավերակ թաղամասից մի պատկեր)

Նկ. 55 Շքամուտքի դուռն թակիչ, բոնակ և այլ մանրամասեր Վերին Ագոլխում

Նկ. 56 Սագարկված փողոց Վերին Ագոլխում

Նկ. 57 ա Գաւառ Ագուլիսի ա. Նշան կամ «Մամարտին» եկեղեցին արևմուտքից

Նկ. 57 բ Քաղաքիկ գյուղից մի պատկեր (1920-ական թվականներ)

Նկ. 58 Գաւառ Ագուլիսի ա. Երրորդութուն կամ ա. Ստեփանոս եկեղեցու տեսքը արևմուտքից

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Մուտք	5		
ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ		ս. Աստվածածնի Մեծ անապատ	45
Նախագիտելիք	9	Ստորին կամ Դաշտ Ագուլիսի ս. Նշան կամ Ամսարահն եկեղեցի	46
Հուշարձաններ	23	Ս. Ստեփանոս կամ ս. Երրորդություն եկեղեցի	48
Ամենափրկիչ կամ Կոմսի մատուռ	25	Ս. Մինաս եկեղեցի	49
Ս. Թովմա վանք	26	Ժողովրդական բնակելի տներ, աղբյուրներ	50
Ս. Ստեփանոս եկեղեցի	33	Դպրոցներ, գրչօջախներ	58
Ս. Քրիստափոր եկեղեցի	35	Թատրոն և երաժշտություն	70
Ս. Շմավոն եկեղեցի	38	ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԳ	
Ս. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցի	40	Ագուլիսի վիմագրական ժառանգությունը	77
Ս. Հակոբ-Հայրապետ եկեղեցի	44	Լուսանկարներ	175
Ս. Մեծ Աստվածածին կամ			

ԱՅՎԱԶՅԱՆ ԱՐԳԱՄ ԱՐԱՐԱՏԻ

ԱԳՈՒԼԻԿԱ ● Պատմամշակութային հուշարձաններ
«ՀԱՅԱՍՏԱՆ» հրատարակչություն
 ԵՐԵՎԱՆ 1984

Պատ. խմբագիր՝ **Մ. Մ. Հասարթյան**, հրատ. խմբագիր՝ **Է. Գ. Շահնազարյան**, վերատուգող սրբագրիչ՝ **Լ. Ս. Սահակյան**

Գեղարվեստական ձևավորումն ու տեխնիկական խմբագրումը հեղինակինն է:

Հանձնված է շարվածքի 20.12.83 թ.: Ստորագրված է տպագրության 10.02.84 թ.: Թուղթը 70×90¹/₁₆, տպագրական № 1: Տատաստակալը՝ Մնացականյան: 16,38 պլամ. տպ. մամ., 27,79 պլամ. ներկ. թերթ, հրատ. 7,84 մամ.+24 ներդիր: Տպագրությունը՝ բարձր: Պատվեր 169Զ, Վ.Ֆ 0832Ց: Տպաքանակը՝ 5000: Գինը՝ 2 ո. 20 կոպ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:
 Издательство «Айастан», Ереван—9, ул. Теряна, 91.

ՀՍՍՀ Մեծխորհրդի խորհրդի հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի անտորի գործերի պետական կոմիտեի № 6 տպարան, Երևան, Թումանյան պող. № 23/1:

Типография № 6, Госкомитета Совета Министров Арм. ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, Ереван, ул. Туманяна, 23/1.